

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
GMJ-301/GMN-401
દ્વિતીય વર્ષ બી. એ.
સેમેસ્ટર-03

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે :

‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ભાગ : ૧ પ્રાગ્ નરસિંહ યુગથી નરસિંહ સુધી

લેખન : પ્રો. બળવંત જાની
ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પરામર્શન (વિષય - ભાષા) : પ્રા. રમણલાલ જોશી
૨, અચલાયતન સોસાયટી,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ

સંપાદન : ડૉ. પી. કે. મહેતા
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

પ્રકાશક : કાર્યકારી કુલસચિવ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

આવૃત્તિ : પુનઃ મુદ્રણ

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

GMJ-301/GMN-401

દ્વિતીય વર્ષ બી. એ.

સેમેસ્ટર-03

અભ્યાસક્રમ

એકમ ક્રમ	એકમનું શીર્ષક
1.	ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ
2.	મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ
3.	નરસિંહ પૂર્વેના કવિઓ અને સાહિત્ય-પ્રવાહો
4.	નરસિંહ
5.	પ્રેમાનંદ સુધી અને પ્રેમાનંદ
6.	અખો
7.	અખાના અનુગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ
8.	આખ્યાન કવિતા
9.	પ્રેમાનંદ
10.	પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાન કવિઓ
11.	શામળ પૂર્વેનું પદ્યવાર્તા-સાહિત્ય અને શામળ
12.	દયારામ પૂર્વેનું પદ્યસાહિત્ય
13.	દયારામ
14.	અન્ય પદ્યસાહિત્ય પરિચય
15.	મધ્યકાળનું ગદ્યસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય

નોંધ: આપના અભ્યાસક્રમમાં રહેલ 15 એકમને અભ્યાસની સરળતા ખાતર ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. જેની અનુક્રમશીકા વિભાગ મુજબ આપેલ છે.

BAOU
Education
for All

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

1

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય - 1 (પ્રાગ્ નરસિંહ યુગથી નરસિંહ સુધી)

એકમ 1

ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ

7

એકમ 2

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

13

એકમ 3

નરસિંહ પૂર્વેના કવિઓ અને સાહિત્ય પ્રવાહો

17

એકમ 4

નરસિંહ

22

પ્રસ્તાવના

સ્નાતક ઉપાધિ કાર્યક્રમ અંતર્ગત ગુજરાતીનો આ એકિયક પાઠ્યક્રમ છે. આ પાઠ્યક્રમ ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે સંબંધિત છે. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા એવું નામ તેને આપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યને મુખ્યત્વે બે ખંડમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. ઈ.સ. 1100થી 1850 સુધીનો ગાળો મધ્યકાલીન-ગુજરાતી સાહિત્યની સમયાવધિ મનાય છે. જ્યારે ઈ. સ. 1850થી આજ સુધીના સાહિત્યને અર્ધકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે.

8 કેડિટના આ પાઠ્યક્રમમાં કુલ 36 એકમ છે જેને સાત વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક વિભાગને અલગ અલગ શીર્ષકો આપવામાં આવ્યાં છે.

વિભાગવાર પરિચય

પાઠ્યક્રમના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ફાળવવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ વિભાગનું શીર્ષક છે ગ્રામ્ય નરસિંહ સુધી અને નરસિંહ. આ વિભાગને ચાર એકમમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એકમમાં ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી દ્વિતીય એકમમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ અને કેટલીક મર્યાદાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. ત્રીજો એકમ નરસિંહ પૂર્વેના પ્રમુખ કવિઓ અને સાહિત્ય-પ્રવાહોને ફાળવવામાં આવ્યો છે. ચોથા એકમમાં મધ્યકાળના પ્રથમ મોટા ગજના કવિ નરસિંહ મહેતાની સાહિત્યસેવાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

બીજા વિભાગનું શીર્ષક છે પ્રેમાનંદ સુધી અને પ્રેમાનંદ. આ વિભાગને છ એકમ અંતર્ગત વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એકમમાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા અને અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બીજા એકમમાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના ઉત્તુંગ શિખર સમા આખાની કવિતાને મૂલવવામાં આવી છે તો ત્રીજા એકમમાં અખા સિવાયના પાંચ મહત્ત્વના જ્ઞાનાશ્રયી કવિઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ચોથા એકમમાં આખ્યાનકવિતા અને પ્રેમાનંદ પૂર્વેના આખ્યાનકવિઓનો સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ આપી પાંચમા એકમમાં આખ્યાનશિરોમણિ પ્રેમાનંદની સમગ્ર સાહિત્યસેવાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા એકમમાં પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાનકારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગમાં પ્રેમાનંદથી દયારામ સુધી અને દયારામના સાહિત્યનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગનો પ્રથમ એકમ શામળ પૂર્વેના પદ્યવાર્તા સાહિત્ય અને શામળને ફાળવવામાં આવ્યો છે. બીજા એકમમાં દયારામ પૂર્વેના પદ્યસાહિત્યનો અને ત્રીજા એકમમાં મધ્યકાળના અંતિમ તેજસ્વી તારક દયારામનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. ચોથા એકમમાં અન્ય પદ્યસાહિત્ય-પ્રવાહનો પરિચય કરાવી પાંચમા એકમમાં મધ્યકાળના યદ્યસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો આછો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

એકમ 1 ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ

રૂપરેખા

1.0 ઉદ્દેશો

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 પૂર્વભૂમિકા

1.3 ગુજરાતી ભાષા : અને તેની વિકાસ ભૂમિકાઓ

1.4 ગુજરાતની રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા

1.4.1 સોલંકી-વાઘેલાનો શાસનકાળ (ઈ.સ. 1094થી 1295)

1.4.2 મુસ્લિમ સલ્તનતનો શાસનકાળ (ઈ.સ. 1297થી 1730)

1.4.3 મરાઠા, ગાયકવાડ અને અંગ્રેજી શાસનકાળ (ઈ.સ. 1732થી 1850)

1.5 સારાંશ

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પહેલો એકમ છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે -

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમયાવધિથી પરિચિત થશો.
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની ભાષાના વિવિધ તબક્કાઓથી પરિચિત થશો.
- મધ્યકાલીન ગુજરાતના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોથી પરિચિત થશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસની રૂપરેખાના પ્રથમ ખંડમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અંતર્ગત ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની આરંભની મુદ્રા, એની પાછળનાં પ્રેરક-પોષક પરિબળો અને એ પ્રેરક-પોષક પરિબળરૂપ રાજકીય-સાંસ્કૃતિક વિગતોનો ટૂંકમાં પરિચય અહીંથી પ્રાપ્ત થશે. એ સમયની આરંભની ગુજરાતી ભાષાની વિવિધ ભૂમિકાઓનો પણ ખ્યાલ આવશે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી પૂર્વેનું સાહિત્ય બહુધા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં રચાયેલું હતું. ધીરે ધીરે એમાંથી ગુજરાતી ભાષા અસ્તિત્વ ધારણ કરતી થઈ. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય એટલે કે આરંભકાલીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય, એનો રચના સમય આપણા પ્રાંતનો તેમ જ રાષ્ટ્રનો મધ્યકાળ હોઈ, આ ગાળામાં રચાયેલા સાહિત્યને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ગૌર્જર અપભ્રંશ એ પ્રાચીનરૂપ ગણાય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય બહુધા મૌખિક રીતે કે પઠનથી સમૂહ સમક્ષ રજૂ થતું અથવા તો સમૂહમાં એનો પાઠ થતો. એનો સંબંધ બહુધા ધર્મ કે સંસ્કારમૂલક પ્રસંગ સાથે ગાઢ રીતે થતો. એના રચયિતાઓ સ્વની ઓળખ બહુ અલ્પ માત્રામાં રાખતા. આ સાહિત્યમાં મોટે ભાગે રચના સમય કે લેખન સમયનો નિર્દેશ અવશ્ય થતો એ કારણે આ સાહિત્યને કાળક્રમાનુસાર ગોઠવી શકાયું છે અને એનો ઇતિહાસ સુલભ બન્યો છે. જેટલું પ્રકાશિત છે એટલું જ સાહિત્ય અપ્રકાશિત અવસ્થામાં હજુ પણ છે. તેમ છતાં એક સ્પષ્ટ ચિત્ર આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરાનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થશે.

1.2 પૂર્વભૂમિકા

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એનું માધ્યમ ભાષા હોવાને કારણે ભાષાથી સુપરિચિત થવું આવશ્યક હોય છે અને એ ભાષા તથા સાહિત્ય જે સમયગાળાનું છે એ સમયની ભાષા-ભૂમિકા તેમજ રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાથી અભિજ્ઞિત થવું આવશ્યક હોય છે. સાંસ્કૃતિક અભિજ્ઞતાથી જ સાહિત્યને ખરા-પૂરા અર્થમાં પામી શકાય છે. કારણ કે સાહિત્ય આખરે સમાજની પીઠિકા ઉપર સ્થિર હોય છે. પ્રેરક-પોષક પરિસ્થિતિમાં સૌથી પહેલાં સંસ્કૃત હોય છે. એટલે એનો પરિચયાત્મક આલેખ અહીં પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે. ભાષા અને સંસ્કૃત એ સાહિત્યમાં પ્રવેશવા માટેનું પ્રવેશદ્વાર છે.

1.3 ગુજરાતી ભાષા અને તેની વિકાસ ભૂમિકાઓ

1.3.1 અત્યારે આપણે 'ગુજરાતી ભાષા'નું જે સંબોધન કરીએ છીએ અને એની સાથે ગુજરાત રાજ્ય પ્રદેશની જે સીમારેખા દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ સીમારેખા જ્યારે ગુજરાતી ભાષા સંજ્ઞા અસ્તિત્વમાં આવી

ત્યારે ન હતી. ત્યારે તો પશ્ચિમે પાકિસ્તાન, રાજસ્થાન અને અરબી સમુદ્ર, પૂર્વના રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર તથા દક્ષિણના મહારાષ્ટ્ર, અરબી સમુદ્રની વચ્ચેના પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષાનું સંબોધન પ્રાપ્ત થયેલું. અત્યારે પણ પ્રચલિત એવા પુરાતન-પ્રાચીન નામ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, આનંત, ગુર્જરગામંડલ, ગુર્જરદેશ, અનૂપ, શુર્પારક, લાટ એ સમયે ઉપર્યુક્ત સીમાપ્રદેશ અંતર્ગતના ભિન્નભિન્ન વિસ્તાર માટે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા.

આ સીમા વિસ્તારમાં - ભૂમિપ્રદેશમાં નિવાસ કરતી પ્રજાને - ગુર્જરોને - આશ્રય આપનારી ભૂમિ તે 'ગુર્જરના ભૂમિ' એવા નામથી પ્રચલિત થઈ. આ પ્રદેશ તે ગુજરાતી અને એમાં બોલાતી ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા. આ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રારંભનું સ્વરૂપ બારમી શતાબ્દીના 'ભરતેશ્વર બાહુબલીઘોર' અને 'ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ'માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગુર્જર ભાષા ગુજરાતી ભાષા એવું નામકરણ તો છેક પંદરમી-સોળમી શતાબ્દીમાં ભાલણ પ્રેમાનંદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

1.3.2 ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ-કુળ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાં છે. પછી એમાંથી નિયમબદ્ધ એવી શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત બની. આ સંસ્કૃત એ ભારતીય આર્યકુળની ભાષા છે. સમય જતાં સમગ્ર ભાષામાં પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાયુક્ત ભાષાસ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ગુજરાતી ભાષા જે પ્રાકૃતમાંથી ઉદ્ભવી એનું મૂળ કેન્દ્ર ઉત્તર ભારતમાંનું મધુરા ગણાય છે. આથી તે પ્રાકૃતને શૌરસેની પ્રાકૃત તરીકે ઓળખાવાય છે. એમાંથી સમય જતાં અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગુજરાતી ભાષા જે અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવી છે એને ગૌર્જર અપભ્રંશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ગૌર્જર અપભ્રંશ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં પ્રચારમાં હતો અને ભાષામાં પ્રયોજાતો હતો. કલિકાલ સર્વજ્ઞ પંડિત હેમચંદ્રાચાર્યે આ સમય દરમ્યાન રચેલા 'સિદ્ધ-હેમ' નામના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અંતિમ પ્રકરણમાં કેટલાક ગૌર્જર અપભ્રંશના દુહાઓને ઉદાહૃત કર્યા છે. એને પ્રાચીન (જૂની) ગુજરાતી તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. આમ ગુજરાતી ભાષાના મૂળ-ફળરૂપ પ્રાચીન તબક્કાઓ આ પ્રમાણે નિર્દેશી શકાય. વૈદિક સંસ્કૃત → શિષ્ટ સંસ્કૃત → શૌરસેની પ્રાકૃત → ગૌર્જર અપભ્રંશ → ગુજરાતી.

1.3.3 ગુજરાતી ભાષાના મૂળ-કુળના પરિચય પછી હવે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના તબક્કાઓની વિવિધ વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે.

ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ તૈયાર કરનાર ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના તબક્કાઓનો વ્યાકરણનાં વિવિધ રૂપોને તારવી બતાવીને સદૃષ્ટાંત પરિચય એમના 'ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ' ગ્રંથમાં કરાવેલ છે. ભાષાકીય વિકાસનો સદૃષ્ટાંત-વિશદ અભ્યાસ તેમાં તે-તે સમયની મધ્યકાલીન કૃતિઓને આધારે પ્રમાણભૂત રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

1.3.4 ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ ઐતિહાસિક વ્યાકરણ રચી આપ્યું. પરંતુ એ પૂર્વ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા અને કે.કા. શાસ્ત્રીએ પોતપોતાના અભ્યાસને આધારે પોતાનું જે દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું છે એ પણ મહત્વનું છે. એ ત્રણેયના વિચારોનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

(1) કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ ત્રણ તબક્કાઓ દર્શાવે છે :

- ઈ.સ.ની 10-11મી શતાબ્દીથી 14મી શતાબ્દી સુધીની ભાષા તે અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા.
- ઈ.સ.ની 15મી શતાબ્દીથી 17મી શતાબ્દી સુધીની ભાષા તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા.
- ઈ.સ.ની 17મી શતાબ્દી પછીની ભાષા તે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા.

(2) નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ છ તબક્કાઓ દર્શાવ્યા છે :

- વિક્રમ સંવત 950 સુધીની ભાષા તે અપભ્રંશ ભાષા
- વિક્રમ સંવત 950થી 13મા શતક સુધીની ભાષા તે મધ્યકાલીન અપભ્રંશ ભાષા.
- વિક્રમ સંવત 13મા શતકથી વિક્રમ સંવત 1550 સુધીની ભાષા તે અંતિમ અપભ્રંશ અથવા તો ગુર્જર અપભ્રંશ ભાષા.
- વિક્રમ સંવત 1550થી વિક્રમ સંવત 1650 સુધીની ભાષા તે આરંભકાળની જૂની ગુજરાતી ભાષા.
- વિક્રમ સંવત 1650થી વિક્રમ સંવત 1750 સુધીની ભાષા તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા
- વિક્રમ સંવત 1750થી અઘાપિપર્યંત સુધીની ભાષા તે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા.

(3) કે.કા. શાસ્ત્રીએ આઠ તબક્કાઓમાં ગુજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમને વિભાજિત કર્યો છે :

- ઈ.સ. 11મી શતાબ્દી-ગૌર્જર અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)
- ઈ.સ. 11મી શતાબ્દીથી 14મી શતાબ્દી ગૌર્જર અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા)

- (iii) ઈ.સ. 1350થી ઈ.સ. 1425 ગુર્જર ભાષા અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)
- (iv) ઈ.સ. 1425થી ઈ.સ. 1500 ગુર્જર ભાષા અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા)
- (v) ઈ.સ. 1500થી ઈ.સ. 1575 ગુર્જર ભાષા અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી (તૃતીય ભૂમિકા)
- (vi) ઈ.સ. 1575થી ઈ.સ. 1650 ગુર્જર ભાષા અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી (ચતુર્થ ભૂમિકા)
- (vii) ઈ.સ. 1650થી ઈ.સ. 1825 અર્વાચીન ગુજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)
- (viii) ઈ.સ. 1825થી અદ્યપિપર્યંત અર્વાચીન ગુજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા).

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા અને કે.કા. શાસ્ત્રીએ જે તબક્કાઓ દર્શાવ્યા છે એમાંના આરંભકાલીન અપભ્રંશ માટે ડૉ. તેસ્લિતોરી દ્વારા અપાયેલ ઓલ્ડ વેસ્ટ રાજસ્થાન અર્થાત્ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની અને ઉમાશંકર જોશી દ્વારા અપાયેલ ‘મારું ગુર્જર’ એવાં નામકરણ પણ પ્રચલિત છે. આ તબક્કાઓમાંથી આપણને ગુજરાતીની પલટાતી રૂપરેખાનો પરિચય મળે છે. આ વિભાજન કે તબક્કાઓના સંદર્ભે નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ઉચિત રૂપે મંતવ્ય દર્શાવતાં કહ્યું છે કે “ભાષાના પ્રવાહને વચમાં ભીંતો બાંધીને ગોઠવાય નહીં. એમાં તો એક સ્વરૂપમાંથી અન્ય સ્વરૂપમાં સંક્રમણ અણદ્રીકું થયે જાય છે.” ભાષા જ્યારે વિકસતી હોય ત્યારે એમાં સતત પરિવર્તનો મળે અને એ ઉમેરણથી ભાષાની મુદ્રા ઘડાતી-બંધાતી હોય છે. આ ઉમેરણ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો વ્યાકરણ સંદર્ભે અને બીજું શબ્દભંડોળ સંદર્ભે.

ભાષાના વિકાસના તબક્કાઓનો પ્રાથમિક પરિચય જ આપણને ઉદ્દિષ્ટ છે, અભિપ્રેત છે. આનો ઊંડાણથી અભ્યાસ, વ્યાકરણ અને શબ્દભંડોળનો તાત્ત્વિક અભ્યાસ એક નવા વિષયનું - ભાષાવિજ્ઞાન - વિષયનું અભ્યાસનું ક્ષેત્ર છે. આપણે અહીં ભાષાપરિચય - સાંસ્કૃતિક પરિચય મેળવીને આ સમયના સાહિત્યનો ઊંડાણથી પરિચય મેળવવાનો છે. એટલે ભાષાના વિકાસના તબક્કાઓ અને એ પૂર્વ ગુજરાતી ભાષાના મૂળ-કુળની વિગતોથી જ પરિચિત થવું પૂરતું છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. નીચે વિભાગ - ક અને વિભાગ - ખમાં મુકાયેલ સામગ્રીને એની ઉચિત સામગ્રી જોડો.

વિભાગ - ક

- (1) મારું ગુર્જર
- (2) ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ
- (3) સિદ્ધ-હેમના દુહાઓ
- (4) ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ
- (5) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની

વિભાગ - ખ

- (1) ગૌર્જર અપભ્રંશ
- (2) હરિવલ્લભ ભાષાણી
- (3) ઉમાશંકર જોશી
- (4) મધ્યકાલીન ગુજરાતીની કૃતિ
- (5) ડૉ. તેસ્લિતોરી

2. ગુજરાતી ભાષાવિસ્તારની પ્રારંભની સીમારેખાઓ આલેખો.
3. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મૂળકુળનાં નામો દર્શાવો.
4. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના વિકાસના કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે નિર્દેશેલ તબક્કાઓનો પરિચય કરાવો.
5. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના વિકાસના નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ દર્શાવેલા તબક્કાઓનો પરિચય કરાવો.
6. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના વિકાસના કે. કા. શાસ્ત્રીએ દર્શાવેલા તબક્કાઓનો પરિચય કરાવો.
7. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના વિકાસના તબક્કાઓની ભિન્ન-ભિન્ન વિદ્વાનોએ કરેલી ચર્ચાનો પરિચય કરાવો.

1.4 ગુજરાતની રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા

સાહિત્યને જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જીવનનો અનુબંધ સમાજ-સંસ્કૃતિ અને રાજકીય ઇતિહાસ સાથે છે. આમ, જીવનની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સાહિત્ય ગાઢ રીતે સંકળાયેલું હોય છે. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને એના વહેણો-વલણોથી સાહિત્યમાં વૈવિધ્યતા પ્રવેશે છે. જીવનમાં જેવી પ્રવૃત્તિ હોય તેવી તે સમયના સાહિત્યની સ્થિતિ હોય તેથી કોઈ પણ યુગના સાહિત્યસર્જનને મૂલવવા માટે એને પ્રેરનાર એ સમયના સમાજની રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનો પરિચય મેળવવો આવશ્યક બની રહે છે. આ કારણે મધ્યકાળનું જીવન જાણવું તથા એ કાળના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિપાત કરવો આવશ્યક બની રહે છે. અહીં આપણે એનો સવિસ્તૃત પરિચય મેળવીશું.

ઈ.સ. 1100થી 1850 સુધીનો ગાળો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમયાવધિ મનાય છે. આ સમયાવધિ દરમ્યાન આવેલા રાજકીય પલટાઓને આધારે ક્રમશઃ તેને સમયની રાજકીય-સાંસ્કૃતિક વહેણોનો પરિચય પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે.

1.4.1 સોલંકી-વાઘેલાનો શાસનકાળ (ઈ.સ. 1094થી 1295)

ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભકાળ સોલંકી-વાઘેલા રાજાઓના સુવર્ણકાળથી શરૂ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો આ પ્રથમ યુગ ભવ્ય ઉદયનો હતો. સોલંકી રાજવંશની સ્થાપના મૂળરાજ સોલંકીએ કરી. તે પ્રજાપ્રેમી, પ્રજાપાલક ઉપરાંત શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય અને સાહિત્ય પરત્વે પણ પ્રીતિ ધરાવતો હતો. તેના પછી ભીમદેવ પહેલો સોલંકી વંશનો સમર્થ રાજા હતો. આ સમયમાં મહંમદ ગઝનીએ સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો. ગુજરાતના સુવર્ણયુગનો મધ્યાહન કર્ણદેવના પુત્ર જયસિંહ સિદ્ધરાજના શાસનકાળથી તપવા લાગે છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કલા, વિદ્યાભ્યાસને એમણે ભારે ઉત્તેજન આપ્યું, એથી જ હેમચંદ્રના 'સિદ્ધહૈમ'માં આ યુગમાં જ અપભ્રંશના દુહા ઉતારવાનું ને એ દ્વારા એક તરફ દેશભક્તિ અને વીરરસ તથા બીજા બાજુ જીવનનો ઉલ્લાસ રજૂ કરતા શૃંગાર રસનું ગાન થવા પામ્યું છે.

સોલંકી રાજાઓ પછી વાઘેલા રાજપૂત રાજાઓનો શાસનકાળ આવે છે. તેમાં વસ્તુપાળ- તેજપાળ જેવા સમૃદ્ધ તેજસ્વી મંત્રીશ્રી મળે છે, જેમણે ધર્મ, સાહિત્ય, શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં વૃદ્ધિ કરીને સુવર્ણકાળના તેજમાં અભિવૃદ્ધિ કરી.

કલાને ઉત્તેજન આપવાની બાબતમાં આ સમયના રાજવીઓ મોખરે રહ્યા છે. 'ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ', 'સ્થૂલભદ્રકાગુ', 'વંસતવિલાસ' જેવી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની સીમાસ્તંભરૂપ કૃતિઓ પણ આ સમયમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, સોલંકી-વાઘેલા યુગની રાજકીય- સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની તત્કાલીન સાહિત્ય ઉપર વિશિષ્ટ અસર પડેલી છે.

1.4.2 મુસ્લિમ સલ્તનતનો શાસનકાળ (ઈ.સ. 1297થી 1730)

મધ્યકાલીન ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. 1297થી 1730 સુધી લગભગ પાંચેક શતક સુધી મુસ્લિમ અમલ રહ્યો. મોટા ભાગનું સાહિત્ય આ સમયગાળા દરમિયાન લખાયું હતું.

ઈ.સ. 1297માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ કરણ વાઘેલા પાસેથી પાટણ જીતી લીધું ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાન સત્તા અમલમાં આવી. અલાઉદ્દીન, ખીલજી વંશનો પરાક્રમી રાજા હતો. તેણે અલપપાનને ગુજરાતના સૂબા તરીકે મૂક્યો. 16 વર્ષના અમલમાં તેણે પાટણમાં ઘણી સારી મસ્જિદો બંધાવી. ઈ.સ. 1320થી 1325 સુધીના ગિયાસુદ્દીન તઘલખના અમલ બાદ એનો પુત્ર મુહમ્મદ તઘલખ ગાદીએ આવ્યો. આ સમયમાં લોકોની હાડમારીનો પાર ન હતો. તેના પછી ફિરોજખાન તઘલખ પ્રમાણમાં ન્યાયી હતો. છતાં ધર્મચુસ્ત હતો. ફિરોજખાન પછી તેનો પૌત્ર ગિયાસુદ્દીન છ એક માસ સુલતાન બન્યો. ત્યાર બાદ મુહમ્મદ તઘલખ બીજો સુલતાન બન્યો. મુસ્લિમ સલ્તનતના આરંભકાળમાં ગુજરાતે અરાજકતા અને અંધાધૂંધી અનુભવી. દેવમંદિરો, મૂર્તિઓનો ભારે વિનાશ થયો. આથી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ આ યુગને 'ભ્રમણયુગ' કહ્યો છે. એમણે આ પ્રતિકૂળતાથી ભાષા તથા સાહિત્યને બે લાભ બતાવ્યા કે મુસ્લિમોના આક્રમણથી થયેલા જુદા-જુદા સ્થળાંતરમાં ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર થયું અને સાહિત્ય લોકાશ્રયી બન્યું. આ સમયમાં 'કાન્હડદે પ્રબંધ' અને 'રણમલ્લ છંદ' જેવી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

મુસ્લિમ-તઘલખ બાદશાહોના શાસનકાળ પછી સ્વતંત્ર સુલતાનોનો શાસનકાળ આવે છે. અહમદશાહ અને ગુજરાતનો પ્રથમ સ્વતંત્ર સમર્થ સુલતાન હતો. ઈ.સ. 1411માં તેણે 'અહમદાબાદ' એટલે કે આજનું અમદાવાદ વસાવ્યું. ઈ.સ. 1452થી 1458 સુધી અહમદશાહનો પૌત્ર ફુલ્જુદ્દીન સુલતાન રહ્યો. તેણે અમદાવાદનું કાંકરિયા બંધાવ્યું. ત્યાર બાદ મહમદ બેગડો ગાદી પર આવ્યો.

સ્વતંત્ર સુલતાનોના શાસનકાળ પછી સત્તાની ખેંચતારા, અંધાધૂંધી વધ્યાં હતાં, ત્યાર પછી અકબરે ગુજરાતની અશાંતિના કારણરૂપ મિરઝાઓ સામે યુદ્ધ કર્યું; અને શાંતિ સ્થાપી. તેના પછી જહાંગીરે પણ પિતા અકબરની રાજ્યનીતિ ચાલુ રાખી. તે પણ ન્યાયપ્રિય હતો. શાહજહાનો સમય પણ એકંદરે શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાનો રહ્યો. પરંતુ, ઈ.સ. 1656-57માં ઔરંગઝેબ શાહજહાને કેદ કરી શહેનશાહ બન્યો. ફરી ગુજરાતમાં અશાંતિ અને અરાજકતાનો દોર શરૂ થયો. અરાજકતા અને અંધાધૂંધી વચ્ચે જ ગુજરાતી અસ્મિતાને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના કવિઓએ ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ પ્રભાવશાળી સાહિત્ય પ્રસ્તુત કર્યું.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે મુસ્લિમોના આગમન સાથે કાન્તિ આવી. આ સમય દરમિયાન પેટલાદમાં બાબા અર્જુનશાહની દરગાહ, ખંભાતની જુમા મસ્જિદ, અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળી વગેરે એના ઉત્તમ નમૂના છે. જેને સાધુઓને હાથે પ્રબંધ, ફાગુ અને પદ્યવાર્તા જેવા સાહિત્યપ્રકારો પણ વિકસ્યા. અકબરના સમય દરમિયાન પ્રચુર માત્રામાં ધર્માતરણ થયું. પ્રજાને સાહિત્યથી પણ સવિશેષપણે સમૃદ્ધ કરી. એના પરિપાકરૂપ આપણને ત્રણ શ્રેષ્ઠ કવિઓ પણ મળ્યા. તે અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળ. આથી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સમયને સુવર્ણયુગ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે.

1.4.3 મરાઠા, ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ શાસનકાળ (ઈ.સ. 1732થી 1850)

ઈ.સ. 1707માં ઔરંગઝેબના અવસાન વખતે ગુજરાતમાં અશાંતિ અને અસંતોષ પ્રવર્તતો હતો. ઔરંગઝેબની ધર્માધ નીતિને કારણે લોકોનું માન શિવાજીની તરફ વધી ગયું. શિવાજીની રાજ્યનીતિથી ગુજરાતમાં મરાઠા

અમલની શરૂઆત થાય છે. આ પછી ગાયકવાડે ઇ.સ. 1732માં વડોદરામાં પોતાની હકૂમત જમાવી. ત્યાર બાદ ગુજરાત પેશવા અને ગાયકવાડની સ્પર્ધાનું મેદાન બન્યું. હાથ બદલા થતી રાજ્યસત્તાથી પ્રજાની સ્થિતિ દયનીય બને છે. ઇ.સ. 1761માં પેશવાઈ મરણતોલ પટકાઈ. ઇ.સ. 1818માં ગુજરાત ઉપર પણ અંગ્રેજ કંપનીની આજ્ઞા શરૂ થઈ. ગુજરાતનું વાતાવરણ એકંદરે આવું શુભ્ય રહ્યું હતું. આ ત્રણેય સત્તાઓ દ્વારા જે પલટા આવ્યા એની પ્રજા જીવન ઉપર ભારે માઠી અસર પડી હતી.

આ સમય દરમિયાન વડોદરા, સૌરાષ્ટ્રમાં, ગોંડલ આદિ સ્થાનોએ શિલ્પ સ્થાપત્યની ભવ્ય ઇમારતો અસ્તિત્વમાં આવી. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ ઘણી બધી મહત્ત્વની રચનાઓ આ ગાળામાં રચાઈ. આ બધું ઘણું અલ્પમાત્રામાં થયું હોય ને આ ગાળાને ‘મંદયુગ’ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. નીચેના ક અને ખ વિભાગમાંથી યોગ્ય મુદ્દાઓને જોડો :

વિભાગ - ક

- (1) ભીમદેવ પહેલો
- (2) અલાઉદ્દીન
- (3) વસ્તુપાળ
- (4) કૃષ્ણદેવ
- (5) મહમદ તઘલખ

વિભાગ - ખ

- (1) ખીલજી વંશનો રાજવી
- (2) સોલંકી-વાઘેલા શાસનકાળનો રાજવી
- (3) જયસિંહ સિદ્ધરાજના પિતા
- (4) ગિયાસુદ્દીનનો પુત્ર
- (5) મંત્રીશ્વર

2. સોલંકી-વાઘેલા શાસનકાળના મહત્ત્વના રાજવીઓ, સ્થાપત્યો અને સાહિત્યનાં નામ દર્શાવો.
3. મુસ્લિમ શાસનકાળના મહત્ત્વના રાજવીઓ, સ્થાપત્યો અને સાહિત્યસર્જકોનાં નામ દર્શાવો.
4. મરાઠા, ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમિયાન કયા સ્થાને મહત્ત્વનાં સ્થાપત્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.
5. મધ્યકાળમાં રાજકીય શાસનના મહત્ત્વના તબક્કાઓનો પરિચય કરાવો.

1.5 સારાંશ

આ એકમમાં તમે ગુજરાતી ભાષાની પ્રાચીનતાથી પરિચિત થયા છો. એનો ઉદ્ભવ કઈ ભાષામાંથી કેવી રીતે થયો, એના તબક્કાઓથી પણ પરિચિત થયા. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ અને કુળથી પરિચિત થયાં છો. તમને આ કારણે એ પણ ખ્યાલ આવ્યો કે ભાષા કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવતી હોય છે. એની પાછળ કેવાં પરિબળો ભાગ ભજવતાં હોય છે, ભાષા અને સાહિત્યની ભેદરેખાથી પણ સ્પષ્ટ થયા. ભાષાનો જ માત્ર અભ્યાસ જેમાં થાય છે એ નવા વિષય ભાષાવિજ્ઞાનનો પણ તમને ખ્યાલ આવ્યો.

ભાષા-સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનો અભ્યાસ કેમ અનિવાર્ય છે એનો પણ તમને ખ્યાલ આવ્યો. ગુજરાતમાં કેવા-કેવા રાજકીય પલટાઓ આવ્યા, આ પલટાઓથી સાહિત્યની ઉપર શી અસર થઈ એનો પણ પરિચય અત્રેથી પ્રાપ્ત કર્યો. મધ્યકાલીન ભાષા-સાહિત્યના સમયગાળા દરમિયાનના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોથી પરિચિત થયા અને એ નિમિત્તે જનમાનસનો અને એનો પડઘો પાડતા સાહિત્યની મુદ્રા પણ તમારી સમક્ષ ખૂલી. આમ સામાન્યરૂપની પરિચાયક એવી ભૂમિકા આ એકમમાંથી તમને પ્રાપ્ત થઈ.

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

પ્રાકૃત	— સંસ્કૃત પદ્યની ભાષાનું નામ
અપભ્રંશ	— પ્રાકૃત પદ્યની ભાષાનું નામ
ગોર્જર અપભ્રંશ	— અપભ્રંશ પદ્યની ભાષાનું નામ
અભિજિત	— સુપરિચિત
પીઠિકા	— ભોંય
ઉપક્રમ	— હેતુ
સીમારેખા	— સરહદરેખા
રાજકીય	— શાસકોની - રાજવીઓની વિગતો
સાંસ્કૃતિક	— સાહિત્યિક, શિલ્પ, સ્થાપત્યવિષયક વિગતો
સમયાવધિ	— આરંભકાલીન વર્ષથી નિશ્ચિત સમય સુધીનો ગાળો
અરાજકતા	— અવ્યવસ્થા
પ્રવર્તતો	— ફેલાયેલો

1.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. વિભાગ-ક્રમાંક 1-3 (વિભાગ-ખમાંથી)
2-4
3-1
4-2
5-5
2. જુઓ 1.3.1 પ્રથમ પરિચ્છેદ
3. જુઓ 1.3.2
4. જુઓ 1.3.4નો પ્રથમ પેરેગ્રાફ પછીનો ભાગ
5. જુઓ 1.3.4નો કેશવ હર્ષદ દ્યુવ પછીનો ભાગ
6. જુઓ 1.3.4નો નરસિંહરાવ દિવેટિયા પછીનો ભાગ
7. જુઓ 1.3.4નો સમગ્ર ભાગ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના - 2

1. વિભાગ-કની સામે 1-2 (વિભાગ-ખમાંથી)
2-1
3-5
4-3
5-4
2. જુઓ 1.4.1
3. જુઓ 1.4.2
4. જુઓ 1.4.3
5. જુઓ 1.4નો સમગ્ર ભાગ.

એકમ 2 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 પૂર્વભૂમિકા
- 2.3 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ
- 2.4 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક મર્યાદાઓ
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો બીજો એકમ છે.

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે—

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓથી પરિચિત થશો.
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કઈ રીતે આગવું-અનોખું છે એનાથી પરિચિત થશો.
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપથી પરિચિત થઈ શકશો.
- મધ્યકાલીન સાહિત્યની કેટલીક મર્યાદાઓનો પણ ખ્યાલ આવશે.

2.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં અહીં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓની વિગતો રજૂ કરવામાં આવી છે. તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા અને સાંસ્કૃતિક પરિવેશથી પરિચિત છો. તમે આ સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓનો અભ્યાસ કરીને એ સાહિત્યના સર્જકોના અભ્યાસ તરફ વળવાનું છે.

કોઈ પણ સાહિત્યને એની પોતીકી એવી કેટલીક આગવી વિશિષ્ટતાઓ હોય છે. આ વિશિષ્ટતા જ એની ઓળખ બનતી હોય છે. આવી ઓળખરૂપ વિગતોથી પરિચિત થવું આવશ્યક હોય છે.

2.2 પૂર્વભૂમિકા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય એક આગળ મુદ્રા છાપ ધરાવતું સાહિત્ય છે. એ ચોક્કસ ગાળાનું, ચોક્કસ પ્રકારના સર્જકો દ્વારા સ્થાપેલું અને ચોક્કસ પ્રકારની પ્રકૃતિનું સાહિત્ય છે એટલે ન એને ખાસ ગાળામાં મધ્યકાળમાં રચાયેલ સાહિત્ય તરીકેના સ્થાન-માન પ્રાપ્ત થયેલ છે. એ સમયગાળો ખરો ભારતીય હતો. એ સમયગાળામાં વિદેશી મુસ્લિમ સભ્યતાનો પેસારો થયો હતો. એ બધાના પરિણામરૂપ આ ગાળાનું સાહિત્ય છે. એમાં ગુજરાત પ્રદેશની આરંભની પ્રાદેશિક છટા, ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ અને મુસ્લિમ સત્તાનો પડછાયો નિહિત છે. એ રીતે પણ મધ્યકાળનું સાહિત્ય આપણા આસ્વાદ અને અભ્યાસનો વિષય છે. આ બાબત બધાં પરિબળોને કેન્દ્રમાં રાખીને એની આગવી એવી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તારણ બાબતે પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

2.3 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

2.3.1 : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મુદ્રિતરૂપે ઓછું પ્રકાશિત થવા પામ્યું છે, મહદ્ અંશે એ હસ્તલિખિત અવસ્થામાં સચવાતું રહ્યું છે. મુદ્રણયંત્રો કે મુદ્રણકળાની જાણકારીના અભાવે મધ્યકાલીન સાહિત્ય કંઠીપકંઠ કે હસ્તલિખિત રૂપમાં સચવાયેલું પડ્યું રહેલ. આ સાહિત્યને લહિયાઓ પાસે લખાવીને પોથીમાં જાળવવાના પ્રયત્નો થતા.

2.3.2 : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે આ સાહિત્ય મુખ્યત્વે પદ્યપ્રધાન છે. ગદ્યનો હજુ પૂરો વિકાસ પણ થયો ન હતો અને જે કંઈ ગદ્ય લખાતું તે પણ પદ્યના ચાસવાનું અને સપ્રાસ જ જોવા મળતું. પદ્યના વિપુલ પ્રવાહની સામે 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર', 'વચનામૃત' કે 'સંતસૈયા' જેવી થોડીક ગદ્યરચનાઓને અપવાદરૂપ ગણતાં એ સમયમાં બાલાવબોધો, ઔક્તિકો વગેરેમાં મળતા ગદ્યમાં પણ શુદ્ધ સાહિત્યિક ગદ્ય જોવા મળતું નથી. વિષયમાં પણ ઘણાંખરાં સાહિત્યમાં પ્રથમ પદ્ય રચાયું છે અને ત્યારબાદ ગદ્ય સાહિત્યનું વાહન બન્યું છે. સાહિત્યને આ સંજોગોમાં પદ્ય જ વધુ મારફક આવે અને એથી મધ્યકાળનું

બધું સાહિત્ય પદ્યમાં જ ખેડાયું છે.

2.3.3 : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને ધર્મ જોવા મળે છે. આ સમયગાળાના સમગ્ર સાહિત્યની આંતરિક સામગ્રી પર નજર કરતાં મોટી વિશિષ્ટતા એ દેખાશે કે એનું વિષયવસ્તુ અવાંચીન કાળના સાહિત્યના મુકાબલે ખૂબ મર્યાદિત નજરે પડે છે. એમાં પણ ધર્મમૂલક સાહિત્ય જ કેન્દ્રસ્થ છે. નરસિંહ પહેલાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત જેન સાધુઓના હાથે લખાયેલું છે. નરસિંહ અને મીરાં જેવા અનેક નાના-મોટા કવિઓએ ઈશ્વરને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાની રચના રજૂ કરી છે. કવિતા એમને મન સાધન હતી જ્યારે સાધ્ય હતી પ્રભુભક્તિ. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ તેમના મુખ્ય સૂર હતા. આ કવિઓનું લક્ષ્ય બહુધા પરલોક અને પરમેશ્વર હતાં. પદ્યવાર્તા જેવા સાહિત્યસ્વરૂપને બાદ કરતાં આ સાહિત્યમાં ઇહ જીવનના અનુરાગ કરતાં એમાં પરલોક-અભિમુખતા જ મુખ્ય રહ્યાં છે.

2.3.4 : આપણે ઉપર જોઈ ગયાં તેમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છતાં પણ જીવનનો ઉલ્લાસ કેટલીક જગ્યાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશના દુહા’માં કવિ માત્ર બે કડીના દુહામાં પ્રણયના ઉલ્લાસને તથા વીર પ્રશસ્તિભાવને પણ સુંદર રીતે અભિવ્યક્તિ અર્પે છે. અહીં ક્યાંય ધર્મનો નિર્દેશ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ‘વસંતવિલાસ’ જીવનના ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરતું ફાગુ કાવ્ય છે. અહીં કવિએ રસિક પ્રણયી યુગલોના વસંતવિહારને મુક્ત રીતે આલેખ્યો છે. ‘સંદેશકરાસ’ જેવી મુસ્લિમકવિની વિપ્રલંબ શૃંગારની કાવ્યરચના, ‘રણમલ્લ છંદ’ અને ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ જેવાં ઐતિહાસિક વીર કાવ્યો, બાણભટ્ટની અદ્ભુત રસિક પ્રણયકથા ‘કાદંબરી’ને આધારે ભાલણ દ્વારા રચાયેલ ‘કાદંબરી આખ્યાન’ આનાં ઉદાહરણો છે. અસાઈત, નરપતિ, ગણપતિ, માધવ તથા શામળ જેવા કવિઓની પ્રણય, પરાક્રમ અને અદ્ભુતરસની વાર્તાઓનું વિપુલ સાહિત્ય પણ જીવનના આનંદ-પ્રમોદ, ઉલ્લાસપૂર્ણ વ્યવહારનું આલેખન કરે છે. પ્રેમાનંદનું ‘ઓખાહરણ’ અને બીજાં આખ્યાનોમાં ઊછળતા જીવનનો ઉલ્લાસ જોઈ શકાય છે.

2.3.5 : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના રચયિતાઓની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ કવિઓને કવિપદનું અભિમાન ન હતું. પોતાની જાતને ‘કવિ’ કહેવડાવવા કરતાં ‘પ્રભુનો દાસ’ તરીકે ઓળખાવવામાં એમને વધારે રસ હતો. પ્રેમાનંદ પોતાને ‘ભટ્ટ પ્રેમાનંદ’ તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે અખો કહે છે, ‘જ્ઞાનીને કવિ ન ગણીશ’. આમ, આ કવિઓમાં કવિપદનું અભિમાન જોવા નથી મળતું. આ સાહિત્યનું ખેડાણ પણ ઊંચ-નીચ, જ્ઞાત-જાત અને સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ વગર જ સમાન રીતે થયું છે. આ સમયગાળામાં વેદાંતની કાફીઓ લખનાર બાપુસાહેબ મરાઠી હતા. ભોજો ભગત ખેડૂત હતો. એવરદ રુસ્તમ પેશોતન જેવા પારસી હતા, તેમજ રાજે અબ્દુલ રહેમાન અને રતનભાઈ જેવાં મુસ્લિમ પણ હતાં. નાકર વૈશ્ય હતા. અનેક સ્ત્રી કવિઓ પણ જોવા મળે છે. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, શત્રીય, હરિજન-ચંપાર જેવા જાત-ભાતના વિવિધ જ્ઞાતિઓના જાતિઓના કવિઓ કવિપદની અપેક્ષા વગર સાહિત્યસર્જન પરત્વે અભિમુખ હતા. આ નિરપેક્ષતા અને એકતા પણ વિશિષ્ટ છે.

2.3.6 : મધ્યકાળમાં વિશિષ્ટ એવાં સાહિત્યસ્વરૂપો આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, જેમાં આગળ નિર્દેશ્યા તેવા જેન અને જેનેતર કવિઓ પાસેથી રાસ, ફાગુ, બારમાસી, પ્રબંધ, પદ્યવાર્તા, આખ્યાન, ગરબો-ગરબી, ધોળ, થાળ, આરતી જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો પ્રાપ્ત થયાં છે, જે મુખ્યત્વે પદ્યમાં રચાયેલાં છે. આ સમયગાળામાં એક જ વિષય ઉપર અનેક કવિઓએ પોતાની કલમ કાર્યાન્વિત કરી છે. મધ્યકાલીન કવિઓને પુરોગામી કવિઓની કૃતિમાંથી એટલે કે પરંપરામાંથી કેટલીક સામગ્રી ઉપાડવામાં કે પછી પોતાની રીતે વિકસાવવામાં પોતે કશું અજૂગતું કરે છે એવો એમને ખ્યાલ ન હતો; તેથી એક જ વસ્તુ ઉપર લખાયેલી અનેક આખ્યાનકૃતિઓ આપણને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે, ભાગવતની સુદામાની કથાનો આધાર લઈ આપણે ત્યાં નરસિંહ, અને પ્રેમાનંદ ઉપરાંત અનેક આખ્યાનકારોએ આખ્યાનો રચ્યાં છે.

2.3.7 : આ સાહિત્યમાંથી સમકાલીન સમાજની અને સમકાલીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પર્યાપ્ત માહિતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સમકાલીન સમાજજીવન, આચારવિચાર, રીતરિવાજો, વ્યક્તિનાં નામો, શુકન-અપશુકનો, સ્થળ-કાળનાં વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં તત્કાલીન રીતરિવાજો, માન્યતા, શુકન-અપશુકન વગેરેનો પરિચય વિપુલ માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કાન્હડે પ્રબંધ’માંથી તત્કાલીન રાજકીય અવદશાનો ચિતાર મળે છે. ‘સમરા રાસુ’માંથી ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘વિમલપ્રબંધ’, ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ વગેરેમાંથી તે સમયનાં સમૃદ્ધ એવાં શહેરો, યુદ્ધની વિગતો, શસ્ત્રનાં નામો, ખાદ્યપદાર્થોની વિગતો, પહેરવેશ-પોશાકની વિગતો અને જ્ઞાતિઓનાં વર્ણનો મળે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય આમ સમકાલીન જીવન અને માનસનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. અલબત્ત, આ કાર્ય તેના મુખ્ય કાર્યને પોષકરૂપે થયું છે. તેમનું મુખ્ય પ્રધાન લક્ષ્ય આ પ્રકારના આલેખનમાં ન હતું, એ હકીકત છે. પરંતુ સાહિત્યસર્જન નિમિત્તે સહજ રીતે જ સમકાલીન સમાજ-ઇતિહાસનું આલેખન પ્રાપ્ત થયું એ વિશિષ્ટતા છે.

2.3.8 : મધ્યકાળના સાહિત્યે થોડુંક લોકશિક્ષણનું કાર્ય પણ કરેલું છે. પ્રજાના ધર્મકેન્દ્રી જીવનને વળગી

રહેવામાં આ ભક્તકવિઓએ નૈતિક બળ પૂરું પાડ્યું હતું. આ અર્થમાં મધ્યકાળના સર્જકો સાચી રીતે લોકશિક્ષક હતાં. તેમણે ભારતીય જીવનમૂલ્યોની માવજત એનો ઉદ્દેશ સાહિત્ય દ્વારા કરીને કહી છે. નીતિવાન, પરાક્રમી બનવા માટે પ્રેરનાર આ સાહિત્ય અને એના સર્જકો હતા એ હકીકત છે. સમાજને ખરી વિગતોથી વાકેફ કરીને નિર્ભીક કરવામાં અને સમાજને એક - અખંડ રાખવામાં પણ આ સર્જકોનો સાહિત્યનો ફાળો છે, એને પણ એક વિશિષ્ટતા તરીકે નિર્દેશી શકાય.

2.3.9 : એમાં સમસ્યા, ઉદાહરણ અને જીવનબોધની વિગતો પ્રચુર માત્રામાં પ્રસ્તુત થઈ હોય ને એમાંથી ભાવકને વ્યવહારજ્ઞાન અને તર્કપૂર્ણ બુદ્ધિપ્રતિભા સંઘર્ષ વિશેષ ભાણું મળે છે. આ જ્ઞાનવારસો ભાવકને બુદ્ધિવાન, જ્ઞાનવાન અને ચારિત્ર્યશીલ બનાવે છે. આમ, સાહિત્યસર્જન નિમિત્તે સમસ્યા, ઉપાણ આદિનું નિરૂપણ પણ ગમ્મત, મનોરંજન ન બની રહેતા જ્ઞાનબુદ્ધિ કસોટીનું તત્ત્વ બની રહે છે. એટલે આવાં સત્ત્વોને સાહિત્યમાં ગૂંથી લેવાનું કૌશલ્ય આ સાહિત્યની એના સર્જકોની એક વિશિષ્ટતા છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. નીચેનાં વિધાનો માટે વિશેષ ઉદાહરણો - કારણો આપી સમજાવો :
 1. મધ્યકાલીન સાહિત્ય પદ્યપ્રધાન સાહિત્ય છે.
 2. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉલ્લાસ અને અન્ય રંગો પણ છે.
 3. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદ ન હતા.
 4. મધ્યકાળનું વિપુલ સાહિત્ય વિવિધ સ્વરૂપોમાં મળે છે.
 5. મધ્યકાળના સાહિત્યમાં સમકાલીન સમાજનું નિરૂપણ પણ થયેલું છે.
2. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ વિગતે સમજાવો.

2.4 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક મર્યાદાઓ

2.4.1 : મધ્યકાળના સાહિત્યની મર્યાદાઓ પણ તરત નજરે પડે એવી છે. તેમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કંઠોપકંઠ હોવાને લીધે કાવ્યની ભાષા પોતાનું અસલ રૂપ ગુમાવી દે છે, તથા હસ્તલિખિત સાહિત્ય લહિયાઓને હાથે લખાતું હોવાથી એમાં મૂળ પાઠમાં ફેરફાર થઈ જતો હોય છે. આમ મૂળરૂપ, ભાષાનું અસલ રૂપ જળવાતું નથી, અને ભ્રષ્ટ, વિકૃત કે પરિવર્તિત રૂપ-શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે.

1.4.2 : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્યમય હતું. સાહિત્યમાં પદ્ય શબ્દ કાવ્યના પર્યાયરૂપ ગણાયો હતો. કલાસિદ્ધિની માત્રા ઓછી હતી. કલાકારની સભાનતાનો આ સાહિત્યમાં અભાવ છે. આ સાહિત્યનું વિકાસ વર્તુળ પણ ખૂબ જ સાંકડું હતું. જીવ, જગત, પરમાત્મા જેવા ખૂબ જ સાંકડા વિષયોની સીમાઓમાં એ સાહિત્ય પુરાયેલું હતું. સીધો ઉપદેશ-બોધ એ જ એમનું લક્ષ્ય હતું. સમગ્ર સાહિત્ય પરલક્ષી છે, આત્મલક્ષિતાનો અભાવ જોવા મળે છે. આથી જ મુનશીએ આક્ષેપ કર્યો છે કે, “મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊછળતા જીવનનું કરચરિયું કરવામાં આવ્યું છે.” આમ, કાવ્યત્વનો અલ્પમાત્રામાં વિનિયોગ, કવિતાપદ પ્રાપ્તિ માટેનું નિરપેક્ષાપણું અને ખાસ પ્રકારની વિષયસામગ્રીને કારણે આ સાહિત્ય અમુક-તમુક વર્તુળ પૂરતું જ સીમિત રહ્યું.

2.4.3 : મધ્યકાલીન યુગમાં મુદ્રણયંત્રો અને છાપખાનાં ન હતા એ સાહિત્ય હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં જ પ્રસરતું, અને તેથી ભાવકોના બહુ નાના સ્તર સુધી એ પહોંચી શકતું. આનો પ્રચાર અને પ્રસાર મર્યાદિત બની રહેતા, આ સમયમાં રેલવે, તાર, ટપાલનાં સાધનો ન હતાં. પરિણામે મધ્યકાલીન સાહિત્ય પોતાના એક અલગ ચોક્કામાં જ બંધાઈને સર્જાતું હતું. એ કંઠોપકંઠ રૂપે જળવાયું અને ધર્માલયોમાં પ્રસરતું ચાલ્યું. ચોરે-ચોટે પ્રસાર પણ અલ્પમાત્રામાં પણ એકંદરે એનો પ્રસાર-પ્રચાર, વ્યાપ, વિસ્તાર બહુ ન થયો એ હકીકત છે.

2.4.4 : મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિવેચનની પરિપાટી ન હતી. સાહિત્યનું ખેડાણ નહીવત્ હતું. સાહિત્ય પદ્યાર્થને મૂલવવાની તથા સાહિત્ય તત્ત્વની સભાન સમજનો અભાવ પ્રવર્તતો હતો. આથી વિવેચન આ સમયગાળા દરમિયાન થયેલું નથી, મધ્યકાળનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય માત્રામેળ છંદોમાં લખાયું છે, માત્રામેળ છંદોનો વિપુલ ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત, કલા સંયમનો અભાવ, કલાદૃષ્ટિની ખામી અને સીધો ઉપદેશ વગેરે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા બની રહે છે. ટીકાટિપ્પણ ન થઈ એટલે સાહિત્યતત્ત્વની એના પદ્યાર્થની માવજતના સિદ્ધાન્તો વિકસ્યા નહીં. છંદ પરત્વે જ એના જડરૂપે વિનિયોગ પરત્વે જ દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત થઈ.

2.4.5 : બાલાવબોધ વગેરેમાં પણ જ્ઞાનતત્ત્વ પદ્યાર્થની જ વધારે ચર્ચા થઈ. એમાં અન્ય ઉદાહરણો રૂપે ગદ્યના વલણો ભળ્યાં નહીં. ગદ્ય પણ સપ્રાસ લયાન્વિત હોવાથી છાપ દૃઢ થઈ. વધુ ને વધુ માત્રામાં ગદ્યમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા વિનિયોગ પામી. વાર્તાતત્ત્વવાળી કથાઓ પણ અંતે તો તત્ત્વદર્શન, જીવનમૂલ્યોની

મીમાંસામાં ફરી જડતી હોવાને કારણે ગદ્યમાં મીમાંસાવાળા ગ્રંથો કે વાર્તાવાળા ગ્રંથો પણ આખરે ગદ્યના સ્વરૂપને વિકસાવવાને બદલે સાહિત્ય સિદ્ધાંતનો પરિચય કરાવવાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના કેન્દ્રસ્થ વિષયનું આલેખન કરતા આના પરિણામે આ ગાળાના સાહિત્યમાંથી સાહિત્યસિદ્ધાંતોને લગતી સામગ્રી અલ્પમાત્રામાં જ પ્રાપ્ત થઈ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

- નીચેનાં વિધાનોને વિશેષ કારણો દર્શાવી વિગતે સમજાવો :
 - મધ્યકાળના સાહિત્યનું મૂળરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી.
 - મધ્યકાળના સાહિત્યનો પ્રસાર-પ્રચાર ઓછો થયો.
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદાઓનો વિગતે પરિચય કરાવો.

2.5 સારાંશ

આ એકમમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિશિષ્ટ મુદ્દાનો વિગતે પરિચય મેળવ્યો. એ કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની તાસીર આપની સમક્ષ ઊપસી. આ કારણે એના મૂળભૂત અને આગવાં તત્ત્વોનો ખરો પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો.

એમનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વોથી જ પરિચિત થયા છો એમ નથી. આ સાહિત્યની કેટલીક ખામીઓ, મર્યાદાઓ પણ છે, એ મર્યાદાથી પણ મુદ્દાસર રીતે પરિચિત થયા. આમ મધ્યકાળના સાહિત્યની ખૂબીઓ અને ખામીઓના મુદ્દાઓ-કારણો-ઉદાહરણો સહિત તમે અહીંથી પ્રાપ્ત કરો.

2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

પરિવેશ	— આસપાસનું વાતાવરણ - બનાવો.
પોતીકી	— આગવી વિશિષ્ટતા દર્શાવતું એવું પોતાનું રૂપ
પ્રકૃતિ	— સાહિત્યની તાસીર, મુદ્રા, અવસ્થિતિ માટેની સંજ્ઞા
નિહિત	— છુપાયેલું, હસ્તલિખિત, હાથ દ્વારા કલમ અને શાહીથી લખાયેલું
લહિયા	— હાથથી સાહિત્યની નકલ કરનાર, કૌશલ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ
પદ્યપ્રધાન	— લખાવિત પદ્યમુક્ત સાહિત્યની વિશેષ માત્રા
ચાસવાળું	— વળોટ, પ્રભાવ.
સપ્રાસ	— પ્રાસયુક્ત
અપવાદરૂપ	— ગણતરીમાં ન લઈ શકાય એટલી અલ્પમાત્રા
આંતરિક સામગ્રી	— સાહિત્યકૃતિની વિષયસામગ્રી, વિષયવસ્તુ
મુખ્યચૂર	— પ્રધાન હેતુ, મુખ્ય ઉદ્દેશ
કવિપદ	— કવિ તરીકેનું સ્થાન-માન
સમકાલીન	— જે-તે સમયના

2.7 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

- 1 માટે 1.3.2નો ભાગ
- 2 માટે 1.3.4નો ભાગ
- 3 માટે 1.3.5નો ભાગ
- 4 માટે 1.3.6નો ભાગ
- 5 માટે 1.3.7નો ભાગ
- માટે 1.3.1 થી 1.3.9 સુધીના પરિચ્છેદો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

- 1 માટે 1.4.1નો ભાગ
- 2 માટે 1.4.3નો ભાગ
- માટે 1.4.1થી 1.4.5 સુધીના પરિચ્છેદો.

એકમ 3 નરસિંહ પૂર્વના કવિઓ અને સાહિત્ય પ્રવાહો

રૂપરેખા

3.0 ઉદ્દેશો

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 પૂર્વભૂમિકા

3.3 નરસિંહ પૂર્વના જેન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ

3.4 નરસિંહ પૂર્વના જેનેતર કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ

3.5 કેટલીક મહત્વની કૃતિઓનો પરિચય

3.5.1 શાલિભદ્રસૂરિ કૃત 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ'

3.5.2 જિનપદ્મસૂરિ કૃત 'સિરિથૂલિભદ્ર કાગુ'

3.5.3 રાજશેખર કૃત 'નેમિનાથ કાગુ'

3.5.4 અજ્ઞાતકવિ કૃત 'વસંતવિલાસ'

3.5.5 અસાઈત કૃત 'હંસાઉલી'

3.5.6 જયશેખરસૂરિ કૃત 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ'

3.5.7 ભીમ કૃત 'સદ્ગવત્સવીર પ્રબંધ'

3.5.8 હીરાણંદસૂરિ કૃત 'વિદ્યાવિલાસપવાહુ'

3.5.9 કવિ શ્રીધર કૃત 'રણમલ્લ છંદ'

3.5.10 કવિ માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત'

3.6 સારાંશ

3.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

3.8 'તમારી પ્રગતિ ચક્રસો'ના જવાબો

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પહેલો એકમ છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે—

- નરસિંહ પૂર્વના મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવાહોથી પરિચિત થશો.
- નરસિંહ પૂર્વની ગુજરાતી કૃતિઓની વિષયસામગ્રીનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- નરસિંહ પૂર્વના કેટલાક મહત્વના અને ઉલ્લેખનીય એવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓનો પરિચય મેળવશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં અહીં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ પૂર્વના કવિઓ અને એમના પ્રદાનથી સુપરિચિત કરવામાં આવેલ છે. આ પૂર્વના એકમમાં તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશેષતાઓથી સુપરિચિત થયા છો. હવે મધ્યકાળનું આરંભનું એટલે કે નરસિંહ પૂર્વનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું, એની વિષયસામગ્રી કેવી હતી, એના કર્તાઓ કોણ કોણ હતા, કયા સંપ્રદાય સાથે સંકળાયેલા હતા, એની બધી વિગતોથી પરિચિત કરાવવાનો ઉપક્રમ અહીં યોજ્યો છે. મધ્યકાળના આરંભના આ કવિઓનું ઇતિહાસના સંદર્ભમાં મહત્વ હોઈને એનો પરિચય મેળવવો આવશ્યક છે.

3.2 પૂર્વભૂમિકા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભનો ગાળો ઈ.સ. 1150થી છે. એની સમયાવધિ ઈ.સ. 1150થી 1850 સુધીની એટલે કે સાતસો વરસનો સમયગાળો છે. આરંભનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું, પરંપરાના પ્રારંભરૂપ સાહિત્યનો પરિચય અત્રે રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ પરંપરાની ઈંટો ઉપર મધ્યકાલીન સાહિત્યરૂપી આખી ઇમારત યજ્ઞાઈ છે. આ પરંપરાનો પ્રભાવ પછીના અનેક કવિઓમાં વિકસીને પરાકોટિએ પહોંચેલ છે. આ પ્રભાવનો પ્રતિધોષ આખા ગાળામાં સંભળાય છે. પ્રભાવમાંથી પાંગરેલી નૂતન પ્રતિભા માટે પણ આખરે તો આરંભનું આ સાહિત્ય કારણભૂત હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બધાં કારણોથી આરંભકાલીન અર્થાત્ નરસિંહ પૂર્વના સાહિત્યથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ સુપરિચિત થવાનું આવશ્યક બની રહે.

3.3 નરસિંહ પૂર્વના જેન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ

નરસિંહ પૂર્વેનું મોટાભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત જેનકવિઓ દ્વારા રચાયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રાગ્-નરસિંહયુગને હેમ-યુગ તરીકે પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ ઓળખાવેલ છે. આમ, આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના નિધનથી નરસિંહના જન્મ સુધીનો સમય આપણા સાહિત્યનો પ્રથમ એવો પ્રારંભિક યુગ બને છે. આ યુગના સાહિત્યસર્જન માટેનો યશ જેનસાધુઓને ફાળે જાય છે. તેઓએ ધર્મદૃષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાના સમયના સમાજનો, જીવનનો અને ભાષાનો સંપર્ક જીવતો રાખ્યો છે. આ યુગમાં અનેક રાસ-કૃતિઓ રચાઈ હોવાથી આ યુગને ‘રાસ યુગ’ એવું નામાભિધાન પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ સમયગાળાના જેનકવિઓ અને એમની કૃતિઓનો ટૂંકમાં પરિચય અત્રે પ્રસ્તુત કરેલ છે.

3.3.1 ઈ.સ. 1185માં શાલિભદ્રસૂરિ મહત્વના પ્રારંભિક કવિ છે. તેમના દ્વારા રચાયેલા ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ, દુહા, સોરઠા, રોળા અને ચોપાઈ જેવા માત્રામેળ છંદો તથા ગેય દેશીઓમાં રચાયેલી કથા છે, આ રાસનું કથાનક જેન-સમાજમાં ખૂબ જ જાણીતું છે. આ જ કથાવિષય ઉપરની વજ્રસેનસૂરિની ‘ભરતેશ્વર-બાહુબલિ ધોર’ રચના પણ મહત્વની રચના છે. શાલિભદ્રસૂરિ અને વજ્રસેનસૂરિ આમ આરંભના મહત્વના કવિઓ છે.

3.3.2 ઈ.સ. 1210માં ધર્મસેનસૂરિએ રચેલી ‘જમ્બૂસ્વામિચરિત્ર’ નામની કૃતિ તત્કાલીન ભાષાના પરિચય માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ઇ.સ. 1231માં વિજયસેનસૂરિની ‘રેવંતગિરિરાસ’ વર્ણસંગાઈયુક્ત સુંદર વર્ણનો માટે અને ઐતિહાસિક વિગતોને કારણે ખૂબ જ મહત્વની છે. આમ આ બન્ને કર્તાઓ પણ એટલા જ મહત્વના છે.

3.3.3 ઈ.સ. 1285 પછી રચાયેલી ‘જિનચંદ્રસૂરિકાગુ’ અત્યાર સુધીમાં મળી આવેલી સૌથી જૂની ફાગુ રચના મનાય છે. ઇ.સ. 1334માં જિનપદ્મસૂરિએ ‘સિરિથૂલિભદ્રકાગુ’ નામનો ફાગુ લખ્યો છે. આ ફાગુની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં વસંતનું નહીં પણ વર્ષાઋતુનું વર્ણન કેન્દ્રસ્થાને છે. આ કૃતિ તે યુગનું સંસારચિત્ર દર્શાવનાર રચના તરીકે પણ મહત્વની છે. રાજશેખર કૃત ઇ.સ. 1349માં રચાયેલ ‘નેમિનાથ કાગુ’ ફાગુકાવ્ય પણ અત્યંત મહત્વની રચના છે. કોઈ અજ્ઞાત કવિની ઇ.સ. 1374માં રચેલી 70 દુહાની જમ્બુસ્વામિ કાગુ રચના પણ મળે છે. એ પછી મેરુનન્દન કૃત ‘જીરાપલ્લી-પાર્શ્વનાથ કાગ’, સમુધર કૃત ‘નેમિનાથ કાગુ’, અજ્ઞાત કવિ કૃત ‘પુરુષોત્તમ-પંચ-પંડળ કાગ’, અજ્ઞાત કવિ કૃત ‘ભરતેશ્વર-ચક્રવર્તી કાગ’, સોમસુંદરસૂરિ કૃત ‘રંગસાગરનેમિ કાગ’, માણિક્યચંદ્રસૂરિ કૃત ‘નેમિશ્વરચરિત કાગુ’ વગેરે જેન ફાગુ રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધી ફાગુ રચનાઓ નરસિંહ પૂર્વના કવિઓની રચનાઓ તરીકે મહત્વના સ્થાન-માનની અધિકારી છે.

3.3.4 પંદરમા શતના પહેલા ચરણમાં જયશેખરસૂરિ રચિત ‘ત્રિભુવન દીપક-પ્રબંધ’ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંસ્કૃતમાં રચાયેલા ‘પ્રબોધચિંતામણી’ રચનાનું ગુજરાતી રૂપાંતર છે.

3.3.5 પ્રાગ્ નરસિંહયુગમાં પદ્યવાર્તાઓનું સર્જન પણ થયું છે, જેમાં 1355માં વિજયભદ્ર રચિત હંસરાજ-વચ્છરાજ-ચંદ્રપદ અને ઇ.સ. 1429માં હીરાણંદસૂરિ રચિત ‘વિદ્યાવિલાસ-પવાડુ’ એ બન્ને જેન કવિની કૃતિઓ છે. આ યુગમાં થયેલા ગદ્યસર્જનમાં પણ જેનસાધુઓ અગ્રસ્થાને રહ્યા છે, જેમાં તરન્નાપ્રભસૂરિકૃત ‘પડાવશ્યક બાલાવબોધ’, કુલમંડનગણિ કૃત ‘મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક’ તથા માણિક્યચંદ્રસૂરિ કૃત ‘પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર’ ખાસ ઉલ્લેખનીય કૃતિઓ છે. આમ નરસિંહ પૂર્વેની લૌકિકકથામૂલક પદ્યવાર્તા સ્વરૂપની તથા ગદ્યસ્વરૂપની કૃતિઓમાં જેન કવિઓનું પ્રદાન ઘણું મહત્વનું અને પાયાનું રહ્યું છે.

બહુધા એમ કહી શકાય કે નરસિંહ પૂર્વના જેનકવિઓએ રાસ, ફાગુ સ્વરૂપમાં લૌકિકકથાઓના સ્વરૂપમાં તેમ જ ગદ્યસ્વરૂપમાં પાયાનું પ્રદાન કરીને પોતાની ઐતિહાસિક રીતે મહત્તા સ્થાપિત કરી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું આ એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. વિભાગ ક્રમાંથી અને વિભાગ ખમાંથી યોગ્ય કૃતિ-કર્તાઓને જોડો :

વિભાગ-ક

1. જિનપદ્મસૂરિ
2. રાજશેખર
3. હીરાણંદસૂરિ
4. સોમસુંદરસૂરિ
5. તરુણપ્રભસૂરિ

વિભાગ-ખ

1. નેમિનાથ ફાગુ
2. વિદ્યાવિલાસ પવાડુ
3. રંગસાગરનેમિ કાગ
4. સિરિથૂલિભદ્ર ફાગુ
5. પડાવશ્યક બાલાવબોધ

2. નરસિંહ પૂર્વેની મહત્વની જેન રાસકૃતિઓ અને તેમના કર્તાઓ જણાવો.

3. નરસિંહ પૂર્વની મહત્વની જૈનફાગુ રચનાઓ અને તેમના રચયિતાઓની વિગતો દર્શાવો.
4. નરસિંહ પૂર્વના મહત્વની લૌકિક પદ્યવાર્તાઓમાં તથા ગદ્યસ્વરૂપમાં પ્રધાન કરનારા જૈનકર્તાઓ અને કૃતિઓની વિગતો દર્શાવો.

3.4 નરસિંહ પૂર્વના જૈનેતર કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ

3.4.1 નરસિંહ પૂર્વના જૈનેતર કવિઓમાં મોડાસાના મુસ્લિમ કવિ અબ્દુલ રહેમાનની 'સંદેશરાસક' નામની રચના પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ મહત્વની છે. એ ઉપરાંત આ રચના કાલિદાસના 'મેઘદૂત' પરથી પ્રેરણા લઈને રચાઈ હોવાને કારણે તથા જીવનના ઉલ્લાસને કવિએ અહીં મનભરીને ગાયો હોવાને કારણે પણ અત્યંત મહત્વના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીધર કૃત ઐતિહાસિક વીરકાવ્યની કૃતિ 'રણમલ્લ છંદ' પણ આ સમયની મહત્વની રચના છે. કાવ્યની ભાષા અરબી અને ફારસી શબ્દોથી ભરપૂર છે. વીરરસને અનુકૂળ ઓજસવતી પદાવલી અને અક્ષરમેળવૃત્તોનો ઉપયોગ અહીં થયો હોવાને કારણે પણ એનું વિશેષ મહત્વ સિદ્ધ થાય છે.

3.4.2 જૈનેતર ફાગુ રચનાઓમાં અજ્ઞાત કવિ કૃત વસંતવિલાસ 84 કડીઓનું એક નાનકડું એવું પણ ઊર્મિને સરસ રીતે આલેખતું ઋતુકાવ્ય છે. ફાગુકાવ્યનાં તમામ લક્ષણો અહીં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત અજ્ઞાતકવિ કૃત 'નારાયણ ફાગુ', ચતુર્ભુજ કૃત 'ભરગીતા', અજ્ઞાતકવિ કૃત 'હરિવિલાસ' કૃષ્ણભક્તિ પરંપરામાં વર્ણનકલા અને અભિવ્યક્તિની અવનવી તરાહને કારણે અત્યંત મહત્વની છે. ઊંડાણથી સમગ્રતા અભ્યાસ કરતા જૈનેતર કવિની કૃતિઓ હોવાનો સંભવ વધુ જણાય છે.

3.4.3 નરસિંહ પહેલાંના સાહિત્યમાં લૌકિકવાર્તાનો પણ વિકાસ થયેલો પણ જોવા મળે છે. જૈનેતર કવિઓને હાથે લખાયેલી લૌકિકવાર્તાઓમાં અસાઇતકૃત 'હંસાઉલી' અને કવિ ભીમ રચિત 'સધ્વત્સચરિત' મુખ્ય છે. 'હંસાઉલી' માં નરવાહન તથા વચ્છરાજ નાચના જોડિયા ભાઈઓની પરાક્રમકથા આલેખાઈ છે. 'સધ્વત્સચરિત' માં સદેવંત અને સાવળિંગાની કથા છે. શુંબાર, વીર અને અદ્ભુત રસના વિનિયોગમાં આ કવિઓએ દ્યુપવેશ કૌશલ્યને કારણે વિષયસામગ્રીને રસપ્રદ રીતે આલેખવાની રીતિને કારણે જૈનેતરકવિઓ અને આ બધી કૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરામાં ખૂબ જ મહત્વની મનાઈ છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. વિભાગ ક્રમાંથી વિભાગ ખમાંની ઉચિત કૃતિઓ જોડો.

વિભાગ - ક

1. ભીમ
2. શ્રીધર
3. ચતુર્ભુજ
4. અબ્દુલ રહેમાન
5. અસાઇત

વિભાગ - ખ

1. સંદેશરાસક
2. સધ્વત્સચરિત
3. હંસાઉલી
4. રણમલ્લ છંદ
5. ભરગીતા

2. નરસિંહ પૂર્વના મહત્વના જૈનેતર કર્તાઓ અને એમની કૃતિઓની વિગતો દર્શાવો.

3.5 કેટલીક મહત્વની કૃતિઓનો પરિચય

3.5.1 શાલિભદ્રસૂરિ કૃત 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ'

ઈ.સ. 1185માં રચાયેલી 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ' ભાષા તથા રાસના સ્વરૂપના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. આ કૃતિ દુહા, સોરઠા, રોળા અને ચોપાઈ જેવા માત્રામેળ છંદો તથા ગેય દેશીઓમાં લખાયેલી છે. આ રાસનું કથાવસ્તુ જૈન સમાજમાં ખૂબ જ જાણીતું છે. તીર્થંકર ગણાતા ઋષભદેવના બે પુત્રો - ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચેનું યુદ્ધ તેમ જ બાહુબલિનાં વૈરાગ્ય, તપ અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એના પ્રમુખસ્થાને છે. યુદ્ધનું વર્ણન, વ્યક્તિનાં નામો તથા ભાષાને કારણે એની મહત્તા વિશેષ છે. ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક વ્યાકરણ માટેની તેમ જ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટેની મહત્વની ઘણી સામગ્રી આ રાસકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

3.5.2 જિનપદ્મસૂરિ કૃત 'સિરિશૂલિભદ્ર ફાગુ'

આ કૃતિનો રચનાકાળ નિશ્ચિતપણે પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ જિનપદ્મસૂરિને ઇ.સ. 1334માં આચાર્યપદવી, તે પછી ઇ.સ. 1344માં તેઓ કાળધર્મ પામ્યા. તે પહેલાંના ગાળામાં આ કૃતિની રચના થયેલી છે. સૂલિભદ્ર એક મહાન જૈન સાધુ થઈ ગયા. 27 કડીના આ નાના કાવ્યમાં સૂલિભદ્રના જીવનપ્રસંગો સાત વિભાગમાં વહેંચીને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિ તે યુગનું સંસારચિત્ર દર્શાવનાર રચના તરીકે મહત્વની બની રહે છે.

3.5.3 રાજશેખર કૃત 'નેમિનાથ ફાગુ'

ઈ.સ. 1349માં રચાયેલા રાજશેખર કૃત 'નેમિનાથ ફાગુ' માં નેમિનાથ અને રાજમતીની જૈનધર્મની અત્યંત પ્રખ્યાત કથા છે. કેન્દ્રસ્થાને નેમિનાથના રાજમતી સાથે ન થઈ શકેલા લગ્નનો અને વૈરાગ્યપ્રેરિત

મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ આ કવિનું કથાવસ્તુ છે. વર્ષાનું વર્ણન, લયાન્વિત પદ્યવલિ અને શબ્દચિત્રાત્મક આલેખનને કારણે આ ફાગુ રચના સમગ્ર પરંપરામાં મહત્વની છે.

3.5.4 અજ્ઞાતકવિ કૃત 'વંસંતવિલાસ'

અજ્ઞાતકવિ કૃત 'વંસંતવિલાસ' 84 કડીનું ઉત્તમ સુરેખ એવું ફાગુ કાવ્ય છે. એના રચના સમય વિશે અનેક અનુમાનો થયા છે પણ નિશ્ચિતપણે એની રચના સાલ મળતી નથી. આ ફાગુ કાવ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહીં કોઈ નાયક-નાયિકા નથી, પરંતુ સંસાર-રસે ઊભરાતા અનેક નરનારીઓનાં વસંતવિહારને ગાવામાં આવ્યો છે. કાવ્યમાં કવિએ માત્ર વસંતઋતુનું નહીં, સાથે સાથે વસંતકીડાનું પણ મનોહર વર્ણન મુક્ત ઉલ્લાસથી કર્યું છે. શબ્દલંકારો અને ઉપમા, રૂપક, ઉત્પેક્ષા, અન્યોક્તિ વગેરે અર્થાલંકારોને મધુર રીતે પ્રયોજી, દરેક કડીને લાઘવયુક્ત, લાલિત્યયુક્ત રસધન અને સચોટ બનાવી કવિએ સમગ્ર કાવ્યને એક મનોહર કલાકૃતિ બનાવ્યું છે. આમ, 'વંસંતવિલાસ' મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનોખી ભાત પાડતું કાવ્ય છે.

3.5.5 અસાઈત કૃત 'હંસાઉલી'

ઈ.સ. 1361માં જેનેતર કવિ અસાઈતે આ કૃતિની રચના કરી છે. ચાર ખંડની કુલ 470 કડીઓમાં લખાયેલી આ કૃતિનું કથાવસ્તુ કવિએ લોકકથામાંથી લીધું છે. પહેલાં ખંડમાં હંસાઉલી અને નરવાહનનાં લગ્નની અને બાકી ત્રણ ખંડમાં એ યુગલના જોડિયા પુત્રો વચ્છરાજ અને હંસરાજના પરાક્રમની કથા છે. મધ્યકાળમાં હંસાઉલીની કથા ખૂબ જ લોકપ્રિય બની હતી. કથાનો ક્રમિક વિકાસ, ચરિત્ર-ચિત્રણ, વર્ણનકલાને કારણે હંસાઉલી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મહત્વની રચના છે.

3.5.6 જયશેખરસૂરિ કૃત 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ'

432 કડીની રૂપકાત્મક અભિવ્યક્તિથી સભર 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ' જયશેખરની અત્યંત મહત્વની રચના છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં રચેલી 'પ્રબોધ ચિંતામણી' રચનાના કર્તાએ પોતે જ ગુજરાતીમાં કરેલો આ અનુવાદ છે. આત્મારૂપી રાજાને માયાએ પોતાની જાળમાં ફસાવીને એની પ્રિય એવી ચેતના રાણીથી એને છૂટો પાડ્યો. પછીની એની સ્થિતિ આ રચનાના કેન્દ્રસ્થાને છે. ભારતીય જ્ઞાનમાર્ગની કાયા અને આત્મા વિષયક વિગતો અહીં રૂપકાશ્રયે આલેખાઈ છે. એના કર્તાનું પાંડિત્ય, ભાષા પ્રભુત્વ અને જ્ઞાનમાર્ગી વિચારધારાને અભિવ્યક્તિ અર્પવાનું કૌશલ્ય અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

3.5.7 ભીમ કૃત 'સદ્વત્સવીર પ્રબંધ'

ઈ.સ. ૧૪૧૦માં રચાયેલી કથામૂલક સાહિત્યમાં કથાનકની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વની ભીમ કૃત 'સદ્વત્સવીર પ્રબંધ'ની વિષયસામગ્રી ધ્યાનાર્હ છે. પ્રાચીન પરંપરિત કથાનકનો દૃષ્ટિપૂત વિનિયોગ, દુહા, સોરઠા, ચોપાઈ, છપ્પા, કુંડળિયા એવા છંદોને અનુષંગે થયો છે. વચ્ચે વચ્ચે ભાવ-સંવેદનાને ઉદ્ઘાટિત કરતી ગીત રચનાઓ પણ પ્રયોજાઈ છે. સદેવંત અને સાવળિગાની અદ્ભુત રસિક લોકપ્રિય પ્રણયકથાને કર્તાએ પોતાની રીતે કલાત્મક અભિવ્યક્તિ અર્પી છે. ભાષા વિનિયોગ, વર્ણનો અને સંઘર્ષપૂર્ણ સંવાદોમાંથી કવિપ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે.

3.5.8 હીરાણંદસૂરિ કૃત 'વિદ્યાવિલાસપવાડુ'

ઈ.સ. 1429માં રચાયેલી હીરાણંદસૂરિ કૃત 'વિદ્યાવિલાસપવાડુ' મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની એક મહત્વની રચના છે. વિનયચંદ્ર કેવી રીતે કર્મના પરિણામે કેવા કુળ પ્રાપ્ત કરે છે એની પરાક્રમગાથા અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. એ રીતે આ વીરપ્રશસ્તિ પ્રકારની રચના છે. લૌકિક કથાનક અહીં જે રીતે પ્રયોજાયું છે, વચ્ચે વચ્ચે ભાવસંવેદનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ ગીતો, સપ્રાસ ગદ્ય-વચનિકાનો વિનિયોગ કવિની કથાનિર્માણકલાનો પરિચય પણ કરાવે છે. વિષયને ક્રમબદ્ધ રીતે ક્રમશઃ વિકસાવીને નિરૂપવાનું કૌશલ્ય પણ ધ્યાનાર્હ છે. મધ્યકાલીન કથામૂલક સાહિત્યમાં વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિની તરાહને કારણે આ રચના અત્યંત મહત્વની છે.

3.5.9 કવિ શ્રીધર કૃત 'રણમલ્લ છંદ'

કવિ શ્રીધર વ્યાસે 70 કડીમાં રચેલું ઐતિહાસિક પ્રસંગને આલેખતું વીરરસથી સભર કાવ્ય છે. ઐતિહાસિક ઘટનાનું નિરૂપણ કરતી આ કૃતિ આપણા સાહિત્યમાં જૂદી જ ભાત પાડે છે. ઈ.સ. 1340માં ઈડર પર આક્રમણ કરનાર પાટણના મુસલમાન સૂબાને આપેલા સખત પરાજયને આ કાવ્યમાં અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. કાવ્યની ભાષા અરબી તથા ફારસી શબ્દોથી ભરપૂર છે. વીરરસને અનુકૂળ ઓજસવતી પદ્યવલિ અને અક્ષરમેળ વૃત્તોનો ઉપયોગ અહીં થયો છે. કવિની શૈલી પ્રોઢ અને ઓજસ્વી છે. મહત્વના ઐતિહાસિક પ્રસંગને આલેખતી રચના તરીકે અને ભાષાવિનિયોગને કારણે એનું મૂલ્ય સવિશેષ છે.

3.5.10 કવિ માણિક્યસુંદરસૂરિ કૃત 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત'

'પૃથ્વીચંદ્રચરિત' આ સમયગાળા દરમિયાન લખાયેલી ગદ્યકૃતિઓમાં સૌથી મહત્વની કૃતિ મનાય છે. એનું કાંતુકરસિક કથાવસ્તુ, જન્મજન્માંતરોની ચમત્કારભરી વાતો, ચમત્કૃતિ ભરેલા મનોહર શબ્દલંકારો અને અર્થાલંકારોથી સમગ્ર કૃતિ સાહિત્યતત્ત્વની કોટિએ પહોંચી જાય છે. માણિક્યસુંદરસૂરિને ગુજરાતી ભાષાના 'બાણભટ્ટ' તરીકે ઓળખાવી શકાય એમ છે. બધી જ રીતે 'કાદંબરી'ને મળતી આ કૃતિને અંતે

ધર્મોપદેશ આવવાથી એ ગુજરાતી ભાષાની કાદંબરી બનવાને બદલે ધર્મકથા બની ગઈ છે. વાર્તા અંતર્ગત આવનાર કથાઓ અને ચમત્કારપૂર્ણ પ્રસંગો પણ ધર્મોપદેશના ઉદ્દેશ જ ગોઠવાયેલા છે. આમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’નું સ્થાન મહત્વનું છે. ગદ્ય સ્વરૂપની મૂળભૂત તાસીરનો અહીંથી પરિચય પ્રાપ્ત થતો હોય, એની મહત્તા સવિશેષ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-3

વિભાગ - ક અને વિભાગ - ખમાંથી યોગ્ય સામગ્રીને જોડો.

વિભાગ - ક	વિભાગ - ખ
1. ઈ.સ. 1185	1. હંસાઉલી
2. ઈ.સ. 1349	2. સદશવત્સવીરપ્રબંધ
3. ઈ.સ. 1361	3. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ
4. ઈ.સ. 1410	4. વિદ્યાવિલાસપવાડુ
5. ઈ.સ. 1429	5. નેમિનાથ ફાગુ

3.6 સારાંશ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આરંભે જૈન કવિઓએ તથા જૈનેતર કવિઓએ જે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું એનો પરિચય અત્રેથી પ્રાપ્ત થયો. જૈન કવિઓનું કેટલું વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિપુલમાત્રામાં પ્રદાન છે, તેમ જ જૈનેતર કવિઓનું પણ કેવું સત્ત્વશીલ પ્રદાન છે એની ખરી વિગતો અત્રેથી પ્રાપ્ત થઈ. મહત્વની કૃતિઓ શા કારણે મહત્વની છે ? એ ક્યારે રચાઈ અને કેવા પ્રકારની છે એનો પણ ટૂંકો પરિચય અહીંથી પ્રાપ્ત થયો. આમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું આરંભકાળનું ચિત્ર અહીં આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ રીતે અંકાયું છે.

3.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

નૂતન પ્રતિભા	— નવીન પ્રતિભાવાન, મૌલિક
વિરક્ત	— વેરાગી
વીરકાવ્ય	— વીરરસથી સભર કાવ્ય
કથામૂલક	— વાર્તાતત્ત્વયુક્ત

3.8 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

- 1-4
2-1
3-2
4-3
5-5
- જુઓ 1.3.1 તથા 1.3.2 પરિચ્છેદ
- જુઓ 1.3.3 પરિચ્છેદ
- જુઓ 1.3.4 પરિચ્છેદ

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-2

- 1-2
2-4
3-5
4-1
5-3
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.1, 3.4.2 અને 3.4.3

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-3

- 1-3
2-5
3-1
4-2
5-4

એકમ 4 નરસિંહ

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 પૂર્વભૂમિકા
- 4.3 નરસિંહનો સમય અને જીવનરેખા
- 4.4 નરસિંહની સાહિત્ય સેવા
 - 4.4.1
 - 4.4.2 આત્મકથનાત્મક કૃતિઓ
 - 4.4.3 આખ્યાયિક કૃતિઓ
 - 4.4.4 કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદો - ઊર્મિગીતો
 - 4.4.5 ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદો
- 4.5 સારાંશ
- 4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ચોથો એકમ છે. આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે—

- મધ્યકાલીન આરંભના અત્યંત મહત્વના કવિ નરસિંહના સમય અને જીવનથી પરિચિત થશો.
- નરસિંહના સાહિત્યિક પ્રદાનનો પરિચય અને એની મહત્તાથી પરિચિત થશો.
- નરસિંહ કૃત સાહિત્યની વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપથી પરિચિત થશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિ સાહિત્યમાં અત્યંત મહત્વના કવિ છે. આરંભના આ કવિનું પ્રદાન સમગ્ર મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિ સાહિત્યમાં અત્યંત મહત્વનું મનાયું છે. તત્કાલીન ભક્તિ આંદોલને ભગિનીભાષી ભક્તોની વાણી તથા સમકાલીન કૃષ્ણભક્તિનો પ્રભાવ બાબતે તેણે પોતાની રીતે ભક્તિકવિતાનું સર્જન કરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોખરાનું મહત્વનું સ્થાન-માન પ્રાપ્ત કરેલું છે. મૂળરૂપ સાહિત્યનો પોતાની રીતે પોતાની પદરચનાઓમાં વિનિયોગ કરનારા આ કવિ નરસિંહે સમગ્ર પરંપરામાં પણ બહુ મોટો પ્રભાવ પાડ્યો છે.

4.2 પૂર્વભૂમિકા

નરસિંહ પૂર્વના સાહિત્યથી તમે આ પૂર્વ પરિચિત થઈ ગયા છો. એને આધારે તમને અહીં ખ્યાલ આવશે કે નરસિંહ કઈ રીતે પરંપરામાં નવું પ્રસ્થાનબિંદુ મૂકે છે. નરસિંહની મહત્તા પાછળનાં પરિબળોનો પણ તમને તમારા પૂર્વ એકમના અભ્યાસને આધારે ખ્યાલ આવશે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નરસિંહ સ્ત્રીઆસ્તંભરૂપ કવિ ગણાવાયા છે. એની પાછળ એમણે નૂતનપ્રયાણનો પ્રારંભ કર્યો એ પદકવિતા કારણભૂત છે.

નરસિંહની કવિતામાં પ્રાચીન સાહિત્યનું એને એ રીતે નિરૂપણ નથી પણ પોતાની રીતે પૂર્વ પરંપરાનો પોતાની કૃતિઓમાં વિનિયોગ કરીને પોતીકી પ્રતિભા પ્રગટાવી છે. નરસિંહનું સાહિત્યક્ષેત્રે જે પ્રદાન છે એનું મહત્વ સમગ્ર પરંપરામાં અનુગામીઓના સાહિત્યને આધારે પણ ઓછું થયું નથી. એ સંદર્ભે પણ અહીં અભ્યાસ વખતે મનમાં રાખશો. અનુગામી સાહિત્યને પણ નરસિંહની પરંપરાના સંદર્ભે જોવાનું હોવાથી એ રીતે પણ નરસિંહના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાનો છે.

4.3 નરસિંહનો સમય અને જીવનરેખા

4.3.1 મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અત્યંત મહત્વના કવિ નરસિંહ મહેતાના સમય વિશે વિદ્વાનોમાં અનેક મતભેદો પ્રવર્તે છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળ વિશે ચોક્કસ માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થતી નથી. કે. કા. શાસ્ત્રી એમનો જન્મસમય ઈ.સ. 1410-11 જણાવે છે. આનંદશંકર ધ્રુવ નરસિંહનાં પદો, ભજનોમાં.

આવતા ગાંધીઓનાં નામ, ચૈતન્ય સંપ્રદાયના રૂપગોસ્વામીની રચનાઓમાં મળે છે. એથી એ પંદરમા શતકને બદલે સોળમા શતકમાં મૂકે છે. તેઓ કહે છે કે નરસિંહનું જીવન ઈ.સ. 1414થી 1480 ગણાય છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથેનો સંબંધ સ્વીકારીએ તો ચૈતન્યનો સમય ઈ.સ. 1485થી 1527નો હતો એટલે એ પ્રમાણે ગણવો પડે. જેઠાલાલ ત્રિવેદી નરસિંહનો જન્મ સંવત 1540ની આસપાસ અને મરણ સંવત 1595ની આસપાસ માને છે. મુનશી 'હારમાળા'ના પ્રસંગને ધ્યાનમાં રાખીને નરસિંહનો સમય ઈ.સ. 1414ની આસપાસ જન્મ અને ઈ.સ. 1480 આસપાસ મૃત્યુ એ રીતે સ્થાપે છે; જે અન્ય મતો કરતાં વધુ શ્રદ્ધેય બની રહે છે.

શ્રી બળવંતરાય ઠાકોરને તો નરસિંહ નામની કોઈ એક વ્યક્તિ થઈ હોય એમાં જ કલ્પના લાગે છે. આમ, નરસિંહના સમય અંગે વિદ્વાનોએ પોતાની પાસેના આધારોને આધારે જે મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે, એમાં ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ નરસિંહને પંદરમા શતકના પૂર્વાર્ધના કવિ તરીકે તો સહેજે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. એમનો કવનકાળ પંદરમા શતકના પૂર્વાર્ધ છે.

શ્રી અનંતરાય રાવળના મતે ઈ.સ. 1414-15થી 1480 સુધીનો સમય છે, જે સ્વીકાર્ય નીવડે એવો છે.

1.3.2 નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશે અનેક ચમત્કારિક પ્રસંગો પ્રચલિત છે, પરંતુ આમ છતાં તેમના જીવન વિશેની કેટલીક માહિતી તો એની કૃતિઓમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

નરસિંહ જૂનાગઢ પાસેના તળાજા ગામમાં વડનગરા નાગર જાતિમાં જન્મ્યા હતા. માતા- પિતાની છત્રાછાયા બાળપણમાં જ ગુમાવી દેવાથી ભાઈ-ભાભીને ત્યાં જૂનાગઢમાં આશ્રય લેવો પડ્યો. ભણતર કે ઉદ્યમમાં નહીં પણ સાધુ-સંતોના સંગમાં તેઓ સમય પસાર કરતાં. તેમનું લગ્ન માણેકબા સાથે થયેલું, એમને શામળશા નામનો પુત્ર અને કુંવરબાઈ નામની પુત્રી હતી. બે સંતાનો હોવા છતાં જીવનનિર્વાહનું કોઈ સાધન ન હોવાથી ભાભીએ તેમને એક વાર મહેણું માર્યું, તેથી ઘર છોડી જંગલમાં જઈ તેમણે મહાદેવને આરાધ્યા. શિવે પ્રસન્ન થઈ તેમને રાસલીલાનું દર્શન કરાવ્યું. ત્યાંથી પાછા વળેલા નરસિંહ જીવનસંસાર આરંભે છે, પણ પ્રભુમાં મસ્ત એવા આ ભક્તને સંસારની પડી નથી. રાસલીલા દર્શનનું ગાન જ, પ્રભુભક્તિ ગાન જ તેમની મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ બની જાય છે.

નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશે કેટલીક ચમત્કારયુક્ત દંતકથાઓ પણ જનસમાજમાં જરૂરી છે. પણ નરસિંહ વિકટ સંજોગોમાંથી ભક્તિ અને શ્રદ્ધામાંથી ચલિત થયા ન હતા. એટલે જ કલાપીએ નરસિંહ-મીરાંને અંજલિ આપતાં કહ્યું છે, 'હતો નરસિંહ હતી મીરાં, ખરાં હલ્મી ખરાં શૂરા'. પ્રભુનામ સ્મરણ, ભક્તિપદ ગાન માટે ન્યાતની પરવા કર્યા વિના તેઓ હરિજનવાસમાં ભજન કરવા ગયા અને વર્ણભેદની દીવાલો તોડવાનો પુરુષાર્થ તેમણે કર્યો હતો. એમની પદરચનાઓમાં કૃષ્ણભક્તિ ઉપરાંત આત્મચરિત્રાત્મક છે અને ચમત્કાર તરીકે પ્રચલિત સામગ્રી પણ વિનિયોગ પામેલ જોવા મળે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. નીચેના વિધાનની સામે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચી વિગત પસંદ કરો :

1. આનંદસંકર ધ્રુવના મતે નરસિંહનો સમય,
(ચૌદમું શતક, સોળમું શતક, પંદરમું શતક)
2. જેઠાલાલ ત્રિવેદી - નરસિંહનો જન્મસમય
(ઈ.સ. 1416, સં. 1540 આસપાસ, સં. 1595 આસપાસ)
3. ક. મા. મુનશી - નરસિંહનો જન્મસમય
(ઈ.સ. 1480, ઈ.સ. 1414, ઈ.સ. 1410)

2. નરસિંહના સમય વિશે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો દર્શાવો.

3. નરસિંહના જીવનવિષયક વિગતો દર્શાવો.

4.4 નરસિંહની સાહિત્ય સેવા

4.4.1 મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં નરસિંહ મહેતાનો ફાળો મૂલ્યવાન છે. એમનું કાવ્યસર્જન ઇચ્છા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વિપુલ છે. નરસિંહના કાવ્યસર્જનમાં મુખ્યત્વે પદ્યે વિપુલમાત્રામાં છે. એમાં 'શામળદાસનાં વિવાહ', 'શ્રદ્ધ', 'હુડી', 'મામેરું' જેવાં આત્મચરિત્રાત્મક 'રાસસહસ્ત્રપદી', 'શૃંગારમાળા', 'વસંતનાં પદ્યો', 'ચાતુરીઓ', 'કૃષ્ણલીલા' અને 'બાળલીલા' જેવી શ્રીકૃષ્ણ-મહિમા ગાત્રી કૃતિઓનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે 'ગોવિંદગમન' અને સુરતસંગ્રામે એ બન્ને કૃતિઓનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ મનાયું છે. અભ્યાસની વ્યવસ્થા માટે અને અધ્યયનની સરળતા ખાતર નરસિંહના સાહિત્યસર્જનને ચાર વિભાગમાં વિભાજિત કરીને એની ચર્ચા અત્રે કરવા ધારી છે.

1. આત્મકથનાત્મક કૃતિઓ :

હાર, હૂંડી, મામેરું ને શ્રાદ્ધનાં પદો, ઝારીનાં પદો.

2. આખ્યાનકલ્પ કૃતિઓ :

ચાતુરીઓ, સુદમાચરિત્ર, દાણલીલા.

3. કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદો ઊર્મિગીતો :

શૃંગૈરપ્રીતિનાં પદો, વાત્સલ્યપ્રીતિનાં પદો.

4. ભક્તિજ્ઞાનનાં પદો :

અધ્યાત્મ અનુભવની કવિતા, પ્રેમલક્ષણભક્તિની કવિતા અને તત્ત્વદર્શી કવિતા.

4.4.2 આત્મકથનાત્મક કૃતિઓ

નરસિંહને ગૃહસ્થજીવનમાં ઘણું સહન કરવાનું બનેલું. એ સંઘર્ષની અને કટોકટીની પળોમાં ભગવાને આવીને નરસિંહને મદદ કરેલી એનું ગાન અહીં નરસિંહ ઊલટભેર ગાય છે. ઝારીનાં પદો, શ્રાદ્ધનાં પદોમાં નરસિંહનું આત્મકથન વિશેષભાવે આવે છે. જન્મ, બાળપણ, જ્ઞાતિજનોનો ઉપહાસ વગેરેનું નિરૂપણ તેમણે હાર, હૂંડી અને મામેરાનાં પદોમાં કર્યું છે. જેમાંથી જીવનવિષયક નિખાલસ અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. જીવનમાં આવી પડેલી મુશ્કેલીઓ વખતે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પોતાને કેવી રીતે મદદરૂપ થયા એની વિગતોને કાવ્ય વિષય બનાવીને તેમણે રચેલી આત્મકથનાત્મક પ્રકારની પદમાળાઓ અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વની છે.

4.4.3 આખ્યાનકલ્પ કૃતિઓ

‘ચાતુરીઓ’, ‘સુદમાચરિત્ર’, ‘દાણલીલા’ વગેરે નરસિંહની સળંગ આખ્યાનકલ્પ કૃતિઓ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ખૂબ જ લોકપ્રિય આખ્યાન સાહિત્યપ્રકારનાં બીજા નાંખનાર નરસિંહ છે. ‘સુદમાચરિત્ર’ કવિની પ્રસંગાત્મક કૃતિ છે. પ્રસંગ-નિરૂપણ અને કાવ્યમયતાને લક્ષ્યમાં લેતાં એમાં આખ્યાન-સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. એક ભક્તનું બીજા ભક્ત દ્વારા લખાયેલું આ ચરિત્ર છે. ‘ચાતુરીઓ’માં પચ્ચીસ પદોમાં દાણ નિમિત્તે ગોરસ ઝૂટવું, વનસ્ત્રીડા વગેરેની વાતો આલેખાઈ છે. ચાતુરીમાં અને દાણલીલામાં કેન્દ્રસ્થાને કૃષ્ણચરિત્ર છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગોને પોતાની રીતે વિકસાવીને નરસિંહ જે શબ્દચિત્રો આલેખ્યાં છે, જે કલ્પનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે તે નરસિંહની સર્જકપ્રતિભાનું પરિચાયક છે.

4.4.4 કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદો - ઊર્મિગીતો

શ્રીકૃષ્ણને વિષય બનાવીને શૃંગાર અને વાત્સલ્યપ્રીતિનાં પદોનું નરસિંહે વિપુલ માત્રામાં સર્જન કર્યું છે. નરસિંહનું મોટા ભાગનું કાવ્યસર્જન મુખ્યત્વે પદોના રૂપમાં જ છે. સંખીભાવે ઈશ્વરની ભક્તિ કરનાર નરસિંહ નારી અવતારનું ભારે ગૌરવ કરે છે. ‘રાસસહસ્રપદી’માં કવિ નરસિંહ કૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની રાસલીલાને પોતે નજરોનજર નિહાળી હોય એવા ભાવશ્રી વર્ણવે છે. ‘શૃંગારમાળા’નાં પદોમાં શ્રીકૃષ્ણનાં રાધા અને ગોપીઓ સાથેના રતિવિલાસનું આલેખન થયેલું છે. નરસિંહ એમનાં પદોમાં વિપ્રલંભ શૃંગાર કરતાં સંયોગશૃંગારને સવિશેષ આલેખે છે. ‘વસંતનાં પદો’માં ઋતુરાજ વસંતનું આગમન થતાં પુષ્પ-પુષ્પે ઝૂલતા ભ્રમરોનું કથન પ્રત્યક્ષ થાય છે. હરિને મટુકીમાં ઘાલીને વેચવા નીકળેલી વ્રજની ભોળી ભરવાડશનું પદ ઉત્કટ ભક્તિનું દૃષ્ટાંત છે. નરસિંહનાં વાત્સલ્ય પદોમાં વિશેષ બાળકૃષ્ણની લીલા રજૂ થયેલી છે. યશોદા ગોપાંગનાઓના સંદર્ભે બાળકૃષ્ણની લીલાને વિષય બનાવીને નરસિંહે એમાં કલ્પનાનું અને અભિવ્યક્તિનું પોતીકું રૂપ પ્રદર્શિત કર્યું છે, એનું મૂલ્ય ઘણું બધું છે.

4.4.5 ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદો

અધ્યાત્મ અનુભવ, પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનને પણ નરસિંહે વિપુલ માત્રામાં પોતાની પદરચનાઓમાં પ્રયોજેલ છે. પ્રેમભક્તિ ગાનાર નરસિંહ વેદાંતની સામગ્રી ગાવામાં પણ એટલા જ સફળ થયા છે. નરસિંહના ભક્તિ-બોધ અને જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં પદો સંખ્યામાં ઓછાં છે, તેમ છતાં આ પદોએ એમાંની વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિથી લોકહૃદયમાં ચિરંજીવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વેદાંત તત્ત્વદર્શનને નરસિંહ જેટલી સરળતા અને સહજતાથી અભિવ્યક્તિ અર્પવાનાં ઉદાહરણો સમગ્ર પરંપરામાં બહુ અલ્પમાત્રામાં મળે છે.

નરસિંહની કવિતાનું ચિરંજીવ શૃંગ તે તેમાં રચેલાં પ્રભાતિયાં છે. પ્રભાતિયાં પણ ‘હકીકતે તો પદો જ છે; પરંતુ પ્રભાત રાગમાં ગવાતાં હોઈ ‘પ્રભાતિયાં’ તરીકે જાણીતા થયાં છે. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં મુખ્યત્વે ઝૂલણ છંદમાં લખાયેલાં છે. એમાં માનવજીવનની નશ્વરતા, માયાનું સ્વરૂપ અને પરમ તત્ત્વનો પ્રભાવ જે રીતે સ્થાન પામ્યો છે એ ગુજરાતી કવિતાનું ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

તથા

‘નીરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે.’

નરસિંહનાં અનેક પ્રભાવિયામાં વેદ-ઉપનિષદની વાણીનો રણકાર પણ સંભળાય છે. આ સર્વ પદોમાં નરસિંહને થયેલા આધ્યાત્મિક અનુભવની ભાવકને પ્રતીતિ થાય છે.

પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનાં પદોમાં શ્રીકૃષ્ણના સાકાર દર્શન માટે તલસતા ‘ગોપીનરસીયો’ તેનાં ખરા સ્વરૂપને પણ પિછાણે છે. એ તેમના જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં અનેક પદોમાં ઈશ્વરનું નિરાકાર સ્વરૂપ વર્ણવે છે. એમનું તત્ત્વદર્શન અને સ્વાનુભૂતિનું, સ્વમંતવ્યનું નિરૂપણ સરળ-રસવંતી શૈલીમાં જે રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે એ ખરા અર્થમાં ત્રીજા નંગની પ્રસાદી સમાન છે. ઉમાશંકર જોશીએ એમના આવા પ્રભાવપૂર્ણ સર્જનને કારણે એમને ઉજ્જવળ વાણીના ઉદ્ગાતા કહ્યાં છે.

4.4.6 મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઇતિહાસમાં નરસિંહ પૂર્વે જૈન-જૈનેતર કવિઓનું પ્રદાન હતું, પણ નરસિંહના પ્રવેશથી વિપુલ માત્રામાં પદો રચાય છે અને પ્રભાવ પાડે છે. એમાંનું અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય પુરોગામીઓમાં કલ્પનાશક્તિને અનુષંગે ભાવજગતનું નિર્માણ કરવાની દૃષ્ટિ અલ્પ હતી. લય-નાદ અને સંગીતનો પ્રભાવ પણ અલ્પ હતો. જ્યારે નરસિંહે વિષયને કલ્પનાના તેજથી ચમકાવીને લયાન્વિત બાનીમાં એવું સર્જન કર્યું કે સમગ્ર પરંપરામાં અલ્પમાત્રામાં કવચિત દૃષ્ટિગોચર થતું સાહિત્યતત્ત્વ, કાવ્યપદાર્થની માવજતનું તત્ત્વ નરસિંહમાં પદે-પદે પ્રચુર માત્રામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વિષયનું વૈવિધ્ય અને સ્વરૂપનું વૈવિધ્ય પણ નરસિંહમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે કૃષ્ણભક્તિ, તત્ત્વદર્શન અને આત્મચરિત્રાત્મક વિગતોને વિષય બનાવીને આખરે પરમતત્ત્વનો મહિમા ગાયો છે. વેદાંતના શુષ્ક જ્ઞાનને ઉપમા આદિના અભિવ્યક્તિબળે નવું સૌંદર્ય અર્પ્યું હોઈને નરસિંહની વિવિધ વિષયસામગ્રી પરની હથોટી, પ્રભુત્વ પરંપરામાં અનુગામીઓ ઉપર બહુ મોટો પ્રભાવ પાડી ગયેલ છે. એમના પ્રાસ, અનુપ્રાસ, યમક સાંકળી, રૂપકો, ઉપમા અને જૂલણાં છંદ પરનું પ્રભુત્વ પણ સમગ્ર પરંપરામાં ભારે પ્રભાવક રહ્યું છે. આ બધા કારણે કવિપદનો પહેલો અને ખરો અધિકારી નરસિંહ મનાય છે. એટલે એમને આદિકવિ તરીકેનું સ્થાન-માન પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. એ ખરા અર્થમાં સીમાસ્તંભરૂપ કવિ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-2

1. નીચેનાં વિધોનની સામેના વિકલ્પોમાંથી ખરી વિગતો સામે નિશાની કરો :

1. આત્મચરિત્રાત્મક કૃતિ છે. (હૂડી, શૃંગારપ્રીતિનાં પદ)
2. આખ્યાનકલ્પ કૃતિ છે. (સુદામાચરિત્ર, હાર)
3. નરસિંહની શંકાસ્પદ કૃતિ છે. (મામેરું, સુરતસંગ્રામ)
2. નરસિંહની આત્મચરિત્રાત્મક કૃતિઓનો ટૂંકો પરિચય આપો.
3. નરસિંહની આખ્યાનકલ્પ કૃતિઓનો ટૂંકો પરિચય આપો.
4. નરસિંહની કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદોનો ટૂંકો પરિચય આપો.
5. નરસિંહનાં ભક્તિજ્ઞાનનાં પદોનો ટૂંકો પરિચય આપો.
6. નરસિંહ શા કારણે આદિકવિ છે એ ચર્ચો.
7. નરસિંહની સાહિત્યની સેવાનો વિગતે પરિચય કરાવો.

4.5 સારાંશ

નરસિંહ મહેતાના સમય અંગે વિદ્વાનો ભિન્ન ભિન્ન મતો ધરાવે છે. એમના કુટુંબ જીવનની કેટલીક વિગતો એમના પદમાંથી એમના જ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. કુટુંબ જીવનની તથ્યપૂર્ણ સામગ્રી ઉપરાંત જીવનમાં અનુભવેલા ચમત્કારિક પ્રસંગોનું આલેખન પણ તેમણે કર્યું છે. આ બધી વિગતોને ઘણા વિદ્વાનો પાછળથી થયેલું ઉમેરણ પણ માને છે, અને તે માટે તાર્કિક આધાર પણ દર્શાવે છે. નરસિંહની પદરચનાઓ સંશોધન માટેના બહુ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, એ હકીકત છે.

નરસિંહ મહેતા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સીમાસ્તંભરૂપ કવિ છે. એમણે વિપુલ માત્રામાં રચેલાં પદોમાં વિષય વૈવિધ્ય પણ અપાર છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં આત્મચરિત્રાત્મક વિગતોના નિરૂપણનો આરંભ એમનાથી થયો ગણાય છે. એમના જેટલી આત્મચરિત્રાત્મક વિગતો બહુ ઓછા કવિઓએ નિરૂપી છે. એમની આખ્યાન-કલ્પ કૃતિઓ પણ પરંપરામાં મહત્ત્વની છે. ભક્તિજ્ઞાનનાં પદોવાળી તત્ત્વદર્શી કવિતા અને પ્રેમલક્ષણભક્તિ કવિતા મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે. એમનાં કેટલાંક પદો પ્રભાતી રાગમાં રચાયાં હોવાને કારણે પ્રભાતિયાં તરીકે ખૂબ જ પ્રચલિત છે. એમનાં જૂલણાં છંદ પરનો કાબુ એમની કવિપ્રતિભાનો પરિચય છે. એમની કલ્પનાશક્તિ અને અભિવ્યક્તિનું નાવિન્ય એમને આદિકવિના સ્થાન-માન અપાવે છે.

4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

પરંપરા	—	અનેક સર્જકો દ્વારા એક ચોક્કસ પ્રકારના સર્જનનો ઇતિહાસ
પ્રસ્થાન બિંદુ	—	આરંભિક કવિ (કવિતા)
અનુગામી	—	પાછળના કવિઓ
જીવનકાળ	—	જન્મ-મૃત્યુ સમયનો ગાળો
કવનકાળ	—	પ્રથમ અને અંતિમ કૃતિ વચ્ચેનો ગાળો
મતભેદો	—	ભિન્ન ભિન્ન મતો
આત્મચરિત્રાત્મક	—	સ્વજીવનની, અંગતજીવનની વિગતો
શંકાસ્પદ કર્તૃત્વ	—	જે કૃતિના સર્જન સંદર્ભે તર્કપૂર્ણ રીતે શંકાઓ પ્રવર્તતી હોય

1.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

- (1) સોળમું શતક
- (2) સંવત 1540
- (3) ઇ.સ. 1410
- (4) ઇ.સ. 1414
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.3.1
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.3.2

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

- (1) હૂંડી
- સુદામાચરિત્ર
- સુરતસંગ્રામ
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.2
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.3
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.4
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.5
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.6
- જુઓ પરિચ્છેદ 1.4.2 થી 1.4.5

BAOU
Education
for All

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

2

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય-2

એકમ 1

પ્રેમાનંદ સુધી અને પ્રેમાનંદ

7

એકમ 2

અષ્ટો

11

એકમ 3

અખાતા અનુગામી જ્ઞાનમારગી કવિઓ

23

એકમ 4

આખ્યાન કવિતા

30

એકમ 5

પ્રેમાનંદ

36

એકમ 6

પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાન કવિઓ

49

એકમ 1 પ્રેમાનંદ સુધી અને પ્રેમાનંદ

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 પૂર્વભૂમિકા
- 1.3 જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા અને અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ
- 1.4 સારાંશ
- 1.5 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન યુગનો 1 નંબરનો એકમ છે. આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે જોઈ શકશો કે ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન શાને કારણે શક્ય બને છે. તે ઉપરાંત 'જ્ઞાનમાર્ગી' સંજ્ઞાનો અર્થ, જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનું સ્વરૂપ તથા જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના આરંભના કવિઓ અને તેમની કવિતા વિશે માહિતગાર થઈ શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાના અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત તમે પ્રથમ બે ખંડમાં ગુજરાતી ભાષા, રાજકીય-સામાજિક પરિસ્થિતિ, મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ તથા મધ્યકાળનાં સાહિત્યસ્વરૂપોનો પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ પૂર્વેનું સાહિત્ય, મધ્યકાલીન ભક્તિ-કવિતા જેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને ભાલણના સાહિત્યથી તમે સુપરિચિત છો. આ વિભાગમાં તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનું સ્વરૂપ, અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ અને એમાં મુખ્યત્વે કવિ અખાના સર્જનથી માહિતગાર થશો.

ઉત્તમ સાહિત્ય સામાન્ય રીતે પ્રજાની સ્વસ્થતા, આબાદી અને શાંતિ ઉપર વધુ અવલંબે છે. ઈ.સ.ની ૧૪મી સદીથી ૧૭મી સદી દરમિયાન ગુજરાત પર મુસલમાન સત્તાનો અમલ હતો. અકબરની ઉદ્દારનીતિ અને ટોડરમલની નવી મહેસૂલ પદ્ધતિએ ગુજરાતમાં શાંતિ, સ્વસ્થતા અને આબાદીના યુગનો આરંભ કર્યો. તેને લીધે સત્તરમું શતક સાહિત્યદૃષ્ટિએ આગલાં પાછલાં શતક કરતાં વધુ સિદ્ધિવંતું બન્યું છે. સમર્થ વેદાન્તી કવિ અખો આ શાંતિ અને સુખના યુગનું સંતાન છે. તેના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની સંખ્યા પણ સાવ નાની નથી. એમાંના કોઈ કોઈની અસર અખા ઉપર પડેલી અમુક અંશે દેખાય છે.

1.2 પૂર્વભૂમિકા

વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મધ્યકાલીન પદ્ય સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે અધ્યાત્મવિદ્યાના અનુભવજ્ઞાનનો એક અતૂટ સ્રોત પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું બૌદ્ધિક નિરૂપણ થયેલું હોય છે. આ પદ્યધારાને સાહિત્યના ઇતિહાસકારોએ જ્ઞાનમાર્ગી કે જ્ઞાનાશ્રયી કાવ્યધારા તરીકે મોટે ભાગે ઓળખાવી છે.

1.3 જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા અને અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ

સૌ પ્રથમ 'જ્ઞાનમાર્ગી' સંજ્ઞાનો અર્થ જોઈએ. સુરેશ જોશીએ 'જ્ઞાનમાર્ગી' સંજ્ઞાને ઔપચારિક કહી છે અને તે યથાર્થ લાગે છે કેમ કે મધ્યકાળના આ કવિઓની કૃતિઓમાં 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા શુદ્ધ વેદાંત જ્ઞાન નહીં પરંતુ અનુભવસિદ્ધ આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. આત્મજ્ઞાન એટલે અપરોક્ષાનુભૂતિ. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની અનિવાર્યતા નથી. જ્ઞાન અને ભક્તિ અન્યોન્ય પૂરક બની સાધકને સાધ્ય સુલભ કરી આપે છે એવી આ ધારાના કવિઓની માન્યતા છે. તેથી જ તેમની રચનાઓમાં નિર્ગુણ-સગુણ સાધનાધારાનો નવો જ તાજગીભર્યો અર્થસંદર્ભ રચાય છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અભીપ્સા, આત્મનિરીક્ષણ, પરિત્યાગ અને સમર્પણની પ્રક્રિયા આ ધારાના કવિઓએ સવિશેષ રજૂ કરી છે. સાધનાની આ પ્રક્રિયા એવા પ્રકારની છે જેમાં આત્માનુભૂતિનો અવાજ અનાયાસ જ ઊઠે છે તેથી આ પરંપરાની રચનાઓમાં સંવેદનની એક પ્રકારની સચ્ચાઈનો સૂર સંભળાય છે. આ પરંપરાના કવિઓ સાચા અનુભવીઓ છે. પુસ્તક નહીં પણ પંડનો અનુભવ આ પરંપરાના

કવિઓની મોટી મૂડી છે તથા તેમની સાધના શાસ્ત્રસમત નહીં પણ અનુભવસંમત સાધના તરીકે ઓળખવી જોઈએ. અપરોક્ષાનુભૂતિની અભીપ્સા આ સાધનાનો પાયો છે. અભીપ્સા એટલે સ્વ-રૂપ સાથે અનુસંધાન પામવાની ઇચ્છા. આ ઇચ્છામાં દુન્યવી સુખોની પ્રાપ્તિનો અર્થ હોતો નથી. સાધકની ઇચ્છા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાની જ હોય છે.

આ ધારામાં સ્વભાવગત દોષમાંથી ઊગરવા માટે આત્મનિરીક્ષણ અપૂર્વ સાધન મનાયું છે. આમૂલ રૂપાંતરની પ્રક્રિયા અહીં મહત્વની ગણાઈ છે. આ માર્ગમાં સાધકે પ્રેય-શ્રેયના દ્વન્દ્વમાંથી મુક્ત થઈ જવાનું છે અને પોતાનું સર્વસ્વ ઈશ્વરને સમર્પિત કરવાનું છે. સમર્પિત સાધકજીવન સ્વયં ઇષ્ટત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, એ જ છે અપરોક્ષાનુભૂતિની અવસ્થા. હા, જીવનમુક્તની સ્થિતિ. આ સ્થિતિએ પહોંચેલા કેટલાક કવિ સાધકોએ પોતાને થયેલી અપરોક્ષાનુભૂતિના આનંદોદ્ગાર સંભળાવ્યા છે, તે છે આપણી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા.

અખો આ ધારાનો પ્રમુખ કવિ મનાયો છે પરંતુ નરસિંહ (ઈ.સ. ૧૫મી સદી) અનુભવસંમત આ સાધનાધારાનો પ્રથમ પ્રવક્તા છે. તેણે જ્ઞાનભક્તિનાં બોધક પદોની રચના કરી છે. આ પદોમાં ઈશ્વરાભિમુખતા કેળવવા માટેના ઉદ્ગારો છે. સ્વભાવગત દોષમાંથી મુક્ત થવા માટેની મથામણ છે. વળી, સર્વસ્વ હરીને સમર્પણ કરવાની ભાવના છે. પરંતુ સાધકની સ્થૂલ પ્રકૃતિ અને સંસ્કારો એની ઈશ્વરાભિમુખતાને અવરોધે છે, સાધક એનું લક્ષ્ય ચૂકી જાય છે તે વખતે નરસિંહ આત્મનિરીક્ષણનું મહત્ત્વ કરે છે. આત્મનિરીક્ષણ સાધકને સ્વદોષની ઓળખ કરાવે છે. બુદ્ધિના અહંકારને નરસિંહ મિથ્યા કહે છે ને તે સમજાવવા ગાડા નીચે ચાલતા કૂતરાનું દૃષ્ટાંત આપે છે. એ કહે છે ‘આપણો ચિંતવ્યો અર્થ કંઈ નવ સરે’ પણ મૂર્ખ માણસ વ્યર્થ વિચાર્યા કરે છે. નરસિંહ આમાંથી મુક્ત થઈ ઈશ્વરસમર્પિત થવાનું કહે છે.

આ જ્ઞાની, અનુભવી સંતને અદ્વૈત લીલા અનુપમ લાગી છે. એવી અદ્વૈત સાધનાનું ગાન કરતાં એ કહે છે :

‘જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહીં,

ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.

મનુષ્ય દેહ તાહરો એમ એળે ગયો,

માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.’

સમગ્ર સૃષ્ટિમાં એક જ બ્રહ્મ છે ને તે જૂજવારૂપે વિલસતું છે એમ નરસિંહને દેખાયું છે ‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવેરૂપે અનંત ભાસે.’ શ્રુતિ વાક્યના સત્યનો આ અનુભવી સંતને સાક્ષાત્કાર થયો હોય એમ લાગે છે તે કેવી ખુમારીથી કહે છે જુઓ. ‘નિરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે.’

નરસિંહ શ્રીરામનામનો વેવારિયો છે. આ રામનામ કે કૃષ્ણનામની સંજ્ઞા તેનાં પદોમાં પરમતત્ત્વની પર્યાયવાચી સંજ્ઞા બની રહી છે. એ પરમતત્ત્વમાં તન્મય છે. તેનું આત્મતત્ત્વ પરમતત્ત્વના સંગથી વિકાસ પામ્યું છે તેની પણ તેને સમજ પડે છે ને એનો આલેખ જુઓ કેવો આપે છે. ‘અચેતન ચેતન થયો’ અને

‘કીડી હુતો તે કુંજર થઈ ઊઠિયો

પૂરણ બ્રહ્મ શું ધ્યાન ચોંટ્યું.’

નરસિંહના સમકાલીન ભીમ (ઈ.સ. ૧૫મી સદી ઉત્તરાર્ધ) અને માંડણ બંધારો (ઈ.સ. ૧૫૧૮ સુધીમાં) જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાની પરંપરામાં ઉલ્લેખપાત્ર કવિઓ છે. ભીમની રૂપકશૈલીમાં રચાયેલી બોધાત્મક કૃતિ ‘પ્રબોધપ્રકાશ’નું વસ્તુ જ્ઞાનાશ્રયી છે. તેમાં ઐશ્વર્યાદિ ૫૩ગુણનો મહિમા ગવાયો છે. ૫૨પદી ચોપાઈના બંધમાં રચાયેલી તેની ‘પ્રબોધબત્રીશી’ ઉપદેશપ્રધાન છે. નરસિંહની જેમ રામનામનો જાપ જીવનનું સત્ય છે એમ તે માને છે. અપરોક્ષાનુભૂતિ માટે બાહ્યાચાર મિથ્યા છે ને સાધ્યની પ્રાપ્તિ માટે શરણાગતિ ઉત્તમ સાધન છે એવો તેની કવિતાનો સૂર છે. પરમતત્ત્વ શબ્દાતીત છે તેને દૃઢ્યમાં જ અનુભવી શકાય એવી તેની માન્યતા છે.

‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ’ની ધૂન કરનારી મીરાં (ઈ.સ. ૧૪૮૮-ઈ.સ. ૧૫૬૫) આ ધારાની મહત્વની ભક્ત કવયિત્રી છે. ‘ગિરધર પ્રીતમ’ પરત્વેનો રાગ અને સંસાર પરત્વેનો ત્યાગ-વિરાગ એણે ઉત્કટતાથી અનુભવ્યો છે. એનો સંસાર ‘દુન્યવી’ સંસાર નથી. દુન્યવી સંસારને મીરાંએ ‘ગિરિધર’નો સંદર્ભ આપી દીધો છે. મીરાંનો ધ્યાનયોગ સંતસાધનાનો ધ્યાનયોગ છે. દૃઢ્યમાં અભીપ્સા પ્રગટાવી ઈશ્વર-બ્રહ્મ સાથેનું અનુસંધાન કરવાનો એ ધ્યાન-યોગ છે. હરિચરણમાં ચિત્ત રાખી સત્સંગનો રસ ચાખવા જેવો છે એવું તે દૃઢપણે માને છે. મીરાંનાં સઘળાં સંવેદનો ‘ગિરધરલાલ’ના સંદર્ભમાં વ્યક્ત થયાં છે પરંતુ આ ‘ગિરધરલાલ’, ‘અવિનાશી’, ‘વિશ્વંભર’ રૂપે પરમતત્ત્વનું જ એક રૂપ છે. મીરાં પ્રાણાન્તે પણ એ ગિરધરને છોડવા તૈયાર નથી એ કહે છે, ‘નહીં રે વિસારું હરિ અંતરમાંથી નહીં રે વિસારું’, ‘જીવડો જાય તો જાવા દઉં હરિની ભક્તિ

ન છોડું રામ,' 'હું ઘાયલ હરિના નામની', એ આઘ વૈરાગણ છે ને હરિ તેની 'અમૂલ્ય વસ્તુ' છે. આવી હરિની લેહ લગાડનારી મીરાંનું જીવન અને સમગ્ર સર્જન એક અનુભવી સાધકની કોટિનું પ્રતીત થાય છે એ રીતે આ સાધનાધારામાં એનું સ્થાન મહત્વનું ગણાશે.

મીરાં પછી ઉલ્લેખપાત્ર કવિ છે ધનરાજ. (ઈ.સ. ૧૫મી સદી). તેણે ભક્તિમિશ્રિત જ્ઞાનનો પુરસ્કાર કર્યો છે. નામસંકીર્તનનો તે સાધન તરીકે સ્વીકાર કરે છે. પરમતત્ત્વ સાથે અનુસંધાન રચવા માટે બાહ્યાચારોને તે મિથ્યા ગણે છે. સચરાચરમાં વ્યાપ એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મનો અનુભવ આત્મચિંતન દ્વારા જ થઈ શકે એવી એની સમજ છે.

કૃષ્ણજનો સમય ઈ.સ. ૧૮૫૦ સુધીમાં છે. ભૂલથી તેને અખાનો પુરોગામી કે સમકાલીન કવિ માનવામાં આવ્યો છે. એ નિર્ગુણ ઉપાસક છે. 'અક્ષય આત્મદેવ' ને 'રસિયો આત્મારામ' કહીને તે ઓળખાવે છે. તે દાર્શનિક ભૂમિકા નિર્ગુણવાદની જણાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં છેલ્લો પરંતુ મહત્વનો કવિ છે નરહરિ (ઈ.સ. ૧૭મી સદી). એણે વેદાંતવિષયક અનેક રચનાઓ કરી છે. 'જ્ઞાનગીતા', 'ગોપીઉદ્ધવસંવાદ', 'પ્રબોધમંજરી', 'હરિલીલામૃત' વગેરે તેની કૃતિઓ. કૃતિઓના વિષય પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે એની અક્ષરસાધનાનું કેન્દ્ર વેદાંત છે પરંતુ અનુભવજ્ઞાનનો પણ એમાં સ્વીકાર થયેલો છે. અપરોક્ષાનુભૂતિનું મહત્ત્વ એણે સ્વીકાર્યું છે. વળી, મનને સહજ શૂન્યમાં સ્થિર કરવાથી નિરંજન નિરાકારનું દર્શન થશે એમ એ માને છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિરંજન વિશ્વવ્યાપક મહારાજને કૃષ્ણ અને રામ તરીકે ઓળખાવી તે રામભક્તિનો મહિમા ગાય છે ને એમ સગુણ-નિર્ગુણની એકતા દર્શાવે છે. 'જાપ જપો જીભ વીના અનિ શ્રવણ વીના સૂણો ધન્ય નેત્ર વીના નીરખો નીરંજન રાખી મન સહજ શૂન્ય' સાધનાના માર્ગને મરજીવિયાનો માર્ગ કહે છે.

1.4 સારાંશ

૧૭મા શતકનો આરંભ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર છે કેમ કે આ સમય દરમિયાન પ્રજાએ સામાજિક અને રાજકીય એમ બંને રીતે સ્વસ્થતા અને શાંતિનો અનુભવ કર્યો હતો. પરંતુ આ પહેલાં મણ છેક ઈ.સ.ની ૧૫મી સદીથી જેણે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનાં બીજ રોપ્યાં એ નરસિંહથી માંડી નરહરિ સુધી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા કમશ: વિકસતી ચાલી છે. આ સમય કવિઓએ જાણે-અજાણે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના પ્રમુખ કવિ અખા માટે નક્કર ભૂમિકા તૈયાર કરી દીધી છે. આપણે જોયું કે આ બધા જ સર્જકો પહેલા ભક્તો-સંતો છે પછી સર્જકો છે. 'સર્જન કરું છું' એવું તો એમને જ્ઞાન પણ નથી એમને તો પોતાની ઊર્મિઓ હા, ઈશ્વર પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ જ ગાવી છે, કવિતા તેમને મન ગૌણ છે. એટલે જ તેમની કવિતાનો વિષય માત્ર ઈશ્વરવંદના સિવાય કંઈ નથી. આ સંસાર તેમને હંમેશાં મિથ્યા લાગ્યો છે. દુન્યવી સંબંધો એમને જાણ્યા નથી ને ઈશ્વર જ તેમને સર્વત્ર દેખાયો છે માટે જ નરસિંહ ગાય છે :

‘ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં,

અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’

એમને હંમેશાં એવું લાગ્યું છે કે ઈશ્વર-બ્રહ્મનો અનુભવ વાણીમાં વ્યક્ત થઈ શકે તેવો નથી.

આ બધા જ કવિઓની કવિતામાં જ્ઞાન-ભક્તિના ફુવારા ઊડ્યા છે. મીરાં જેવી કવયિત્રી તો કહે છે કે

‘બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે

રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા રે.’

વળી, એ તો સ્ત્રી છે એટલે એની ઊર્મિ અત્યંત તીવ્ર છે.

‘મુજ અબજાને મોટી મિરાત બાઈ,

શામળો ધરેણું મારે સાચું રે’

આપણે જોયું કે, માત્ર નરસિંહ-મીરાં નહીં પછી આવતા નરહરિ સુધીના બધા જ સંત-ભક્ત કવિઓની આવી તીવ્ર સંવેદના છે. પ્રભુ પ્રત્યે ઊંડી પ્રાર્થના તેમનાં પદ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે.

1.5 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, 1976
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-2 : ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (મધ્યકાલીન અને સુધારકયુગ) : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, 1992
4. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - 1 (મધ્યકાળ) : જયંત કોઠારી, 1989

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

પશ્ચાદ્ભૂ	- પાછળની ભૂમિકા
જ્ઞાનમાર્ગી	- જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો રસ્તો
અનુભવજ્ઞાન	- અનુભવસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
સાધક	- મોક્ષની સાધના કરનાર
સાધ્ય	- ધ્યેય
પરિત્યાગ	- છોડી દેવું તે
સમર્પણ	- પોતાની જાતનું અને આત્માનું ઈશ્વરને સમર્પણ
અનુભવીઓ	- જેમણે અનુભવસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેવા માણસો
અપરોક્ષાનુભૂતિ	- બ્રહ્મની અનુભૂતિ
અભીપ્સા	- તીવ્ર ઇચ્છા, અભિલાષા
પ્રેય	- ઐહિક, પાર્થિક સુખ
શ્રેય	- મોક્ષ, કલ્યાણ
સ્થૂલ પ્રકૃતિ	- સામાન્ય ઇન્દ્રિયો તેમ જ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવો સ્વભાવ
સંસ્કાર	- વાસનાઓ કે કર્મોની મન ઉપર પડતી છાપ
જૂજવે	- જુદે જુદે
પરમતત્ત્વ	- અંતિમ શાશ્વત તત્ત્વ, બ્રહ્મ
પર્યાયવાચી	- જેમાં બ્રહ્મસમાન ગુણ કે ધર્મ જોઈ શકાય તેવી રૂપકશૈલી
ષડ્ગુણ	- ઈશ્વરના છ ગુણ : ધર્મ, યશ, વીર્ય, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય.
દુન્યવી	- દુનિયાનું, સંસારી
ગિરધર	- શ્રીકૃષ્ણ
પ્રીતમ	- પતિ, પ્રભુ
અમુલ્ય વસ્તુ	- અમૂલ્ય બ્રહ્મ
સર્વરાચર	- સર્વત્ર
નિર્ગુણ	- નિરાકાર
અલખ	- અજ્ઞેય, બ્રહ્મ
મરજીવિયા	- દરિયામાંથી મોતી કાઢનાર/અહીં મરણિયો પ્રયાસ કરી ઈશ્વરને પામનાર.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન માટે કયું પરિબળ મહત્ત્વનું છે ?
2. ગુજરાતમાં કયો સમયગાળો ઉત્તમ સર્જન માટે મહત્ત્વનો બની રહ્યો ? શા માટે ?
3. ‘જ્ઞાનમાર્ગી’ સંજ્ઞાનો અર્થ સમજાવો.
4. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારા વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
5. સ્વભાવગત દોષમાંથી ઊગરવા માટે કયું સાધન મહત્ત્વનું ગણાયું છે ?
6. અપરોક્ષાનુભૂતિનો અર્થ સમજાવો.
7. અપરોક્ષાનુભૂતિની અવસ્થા કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?
8. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારામાં બુદ્ધિ-અહંકારનું સ્થાન શું છે ? એ સમજાવવા માટે કયું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે ?
9. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના પ્રમુખ કવિ કોણ છે તે જણાવી આ ધારાના અન્ય કવિઓનાં નામ આપો.
10. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના કવિઓનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.

એકમ 2 અખો

રૂપરેખા

- 2.0 પ્રસ્તાવના
- 2.1 જીવન અને ઘડતરનાં પરિબળો
- 2.2 અખાનું સાહિત્યસર્જન
- 2.3 અખાનો કવનવિષય-તત્ત્વવિચાર
- 2.4 ભાષાભિવ્યક્તિ અને છંદો
- 2.5 હસતો કવિ
- 2.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.0 પ્રસ્તાવના

અગાઉના એકમમાં આપણે ‘જ્ઞાનમાર્ગી’ સંજ્ઞાનો અર્થ સમજ્યા તથા ‘જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા’ કોને કહેવાય તે વિશે વાત કરી. તે સાથે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના મુખ્ય મુખ્ય સર્જકો અને તેમની કૃતિઓનો પરિચય કર્યો. હવે આ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના એક મહત્વના શિખર સમાન કવિ અખાના જીવન અને કવનનો વિગતે અભ્યાસ આ એકમમાં કરીએ.

2.1 જીવન અને ઘડતરનાં પરિબળો

જીવનકાળ : અખાના જન્મ અને મૃત્યુના સમયની કોઈ પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી. તેમના જીવનકાળને નિર્દેશતી ત્રણેક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે : (1) ‘ગુરુશિષ્ય સંવાદ’ ઈ.સ. 1645માં રચાયેલ છે. (2) ‘અખેગીતા’ ઈ.સ. 1649માં રચાયેલ છે (3) અખાએ વૈષ્ણવ આચાર્ય ગોકુલનાથજી (ઈ.સ. 1552 - ઈ.સ. 1641)ને કર્યા છે.

બહુ આયડ્યા પછી અને ઘણાં બાહ્ય કૃત્ય કર્યા પછી ગોકુલનાથને ગુરુ કર્યાનું અખાએ જણાવ્યું છે તેથી ધર્મ અધ્યાત્મના માર્ગની કેટલીક મથામણ પછી પરિપક્વ અવસ્થાએ તેણે ગોકુલનાથને ગુરુ કર્યા છે એમ સૂચવાય છે. ગોકુલનાથના લાંબા જીવનકાળમાં અખાએ ક્યારે તેમને ગુરુ કર્યા તે નિશ્ચિત વર્ષ આપણને મળતું નથી. પરંતુ ઈ.સ. 1641 પહેલાં તો અવશ્યપણે તેણે ગુરુ કર્યા હોય. આ ઉપરથી અખાનો જન્મ ઈ.સ.ની 17મી સદીના આરંભનાં વર્ષોમાં અનુમાની શકાય.

અખાના સમયનિર્દેશવાળી છેલ્લી કૃતિ ઈ.સ. 1649વાળી છે તે પછી પણ તે હયાત હોય અને છપ્પા વગેરે પ્રકીર્ણ પ્રકારની તથા ‘સંતપ્રિયા’ વગેરે હિન્દી કૃતિઓ પછીથી રચી હોય એવા સંભવને અવકાશ છે એટલે કવિ અખાના જીવનકાળને ઓછામાં ઓછો ઈ.સ.ની 17મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધનાં થોડાં વર્ષો સુધી લઈ જઈ શકાય.

આ રીતે કવિનો જીવનકાળ ઈ.સ.ની ૧૭મી સદીનાં આરંભનાં વર્ષોથી ઈ.સ.ની 17મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધનાં આરંભનાં વર્ષો સુધીનો ગણી શકાય.

અંબાલાલ જાની અને સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ ક્રમશઃ અખાની કૃતિઓમાં આવતા ‘બાવન’ અને ‘ત્રેપન’ શબ્દ પરથી અખાના સમય અંગેના અનુમાન કરે છે. બંનેનાં અનુમાનોનો નર્મદાશંકર મહેતા યોગ્ય રીતે ઠ અસ્વીકાર કરે છે. ‘બાવન’ શબ્દ વર્ણમાળાના બાવન અક્ષરનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે અને ‘ત્રેપન’ શબ્દ ‘તિલક’ સાથે પ્રાસમાં આવેલો છે, એને કવિની વાસ્તવિક ઉંમર સાથે સંબંધ હોવાનું માનવાને કારણ નથી. આ નિર્દેશો પરથી કશાં અનુમાનો પર જઈ ન શકાય.

જન્મસ્થળ, વતન, વસવાટ : અખાના જન્મસ્થળ, વતન, વસવાટ વિશેની કોઈ પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી. જનશ્રુતિ એવી છે કે અખાનો જન્મ જેતલપુરમાં થયો હતો. તે ત્યાંનો વતની હતો. પાછળથી તે પિતા સાથે અમદાવાદમાં ખાડિયામાં દેસાઈની પોળમાં કૂવાવાળા ખાંચામાં રહેતો હતો. જે ઓરડામાં તેણે નિવાસ કર્યો હતો તેને ‘અખાનો ઓરડો’ કહે છે એવું નર્મદાશંકર મહેતા નોંધે છે. આ બધી હકીકતો માટે કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવા નથી તેમ જ અખાની કૃતિઓમાંથી પણ કોઈ આધાર મળતો નથી. પરંતુ ઉમાશંકર જોશીને અખાની ભાષાને રણકો ઉત્તર ગુજરાત (જેની સૌથી દક્ષિણ હદ

અમદાવાદ, દક્ષિણ દસકોઈ ગણાય) તરફનો જ લાગતો હોઈ અમદાવાદ કે આજુબાજુ તેણે વસવાટ કર્યો હોય એ અસંભવિત લાગતું નથી.

કુટુંબ, વંશપરંપરા : ઈ.સ. 1927ના અરસામાં વિદ્યમાન લલ્લુભાઈ ધોળીદાસે નર્મદાશંકર દે. મહેતાને મોઢેથી ઉતરાવેલા પેઢીનામા પ્રમાણે અખો લલ્લુભાઈની પાંચમી પેઢીએ થયેલા ગંગારામના ભાઈ હતા. અખાના પિતાનું નામ રહિયાદાસ હતું. અખો અને તેનો બીજો ભાઈ ધમાસી નિઃસંતાન હતા. આ પેઢીનામું ઉમાશંકર જોશી સ્વીકારતા નથી. કેમ કે 250-275 વર્ષમાં માત્ર પાંચ જ પેઢી સંભવિત નથી. અખાના કુટુંબજીવન વિશે બીજી કેટલીક માહિતી નોંધાયેલી છે. અખાએ નાનપણમાં માતા ગુમાવેલી અને અમદાવાદ આવીને વસ્યા પછી 20 વર્ષની વય પહેલાં તેના પિતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયેલો. અખાને એક બહેન હતી તે પણ પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામી. અખાએ બેવાર લગ્ન કર્યા હતાં. બાળપણથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્ત્રી બહેનના અવસાનના અરસામાં મૃત્યુ પામી. બંને પત્નીથી અખાને કોઈ સંતાન ન હતી. અખાના કુટુંબજીવન અંગેની આ સઘળી હકીકતો માટે કશો જ આધાર નથી.

જ્ઞાતિ, વ્યવસાય : અખાનાં પદોને અંતે ‘અખા સોનારા’ આવે છે. કોઈ વાર ‘અખા’ નામને બદલે માત્ર ‘સોનારા’ કે ‘સોની’થી પણ અખો પદ પૂરું કરે છે. ઉપરાંત, તેના હિન્દી ગ્રંથ ‘સંતપ્રિયા’માં છપ્પામાં જેમ ‘અખો’ આવે છે તેમ વારંવાર ‘સોનારા’ જ આવે છે. આ બધી વિગતો અખાને તે જ્ઞાતિએ સોની હતો એમ બતાવે છે. કોઈ તેને ‘પરજિયો’ તો કોઈ ‘શ્રીમાળી’ સોની કહે છે.

અખાએ સોનીનો વ્યવસાય કર્યો હતો કે કેમ તે કહેવા માટે કોઈ નિશ્ચિત આધાર નથી, પરંતુ સોનીના ધંધાની કેટલીક ઝીણી બાબતો અખાના છપ્પામાં ઉપમાન લેખે આવે છે. વળી, તે સોની હતો તેથી તેણે સોનીનો વ્યવસાય કર્યો હોય એ અશક્ય જણાતું નથી.

અખાએ જહાંગીર બાદશાહે સ્થાપેલી ટંકશાળમાં નોકરી કરી હતી એમ કહેવાય છે. એના છપ્પામાં ટંકશાળને લગતા પણ કોઈક ઉલ્લેખો આવે છે, પરંતુ અખાએ ટંકશાળમાં નોકરી કરી હતી એમ સાબિત કરવા માટે એ ઉલ્લેખ પર્યાપ્ત ન ગણાય. કેમ કે, અખા કૃતિઓમાં આવા ઘણા વ્યાવસાયિક ઉલ્લેખો આવે છે.

શિક્ષણ-અધ્યયન : અખાના શિક્ષણ-અધ્યયન વિશે પણ કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. જેમની પાસેથી તેણે બાલ્યકાળમાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું હશે તે વિદ્યાગુરુનો અથવા તે વખતની અધ્યયન-વ્યવસ્થાનો પણ કોઈ ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ મળતો નથી. તેની કવિતામાં ઠેર ઠેર શાસ્ત્રગ્રંથોના અને તેમાંનાં વચનોના નિર્દેશોને આધારે નર્મદાશંકર મહેતા અખાએ સારી રીતે સમજેલા યોગવાસિષ્ઠ વગેરે ગ્રંથોની યાદી આપે છે. ઔપચારિક નહીં તો અનૌપચારિક શિક્ષણ તો અખાએ ઘણું લીધેલું દેખાય છે. તેમની કૃતિઓમાં પુરાણો, જ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, ખેતી, સંગીત, વૈદિક વગેરે અનેક વિદ્યાઓ, વિવિધ વ્યવસાયો, ખનિજો, વનસ્પતિઓ, પશુપંખીઓ, લોકસમયો, કવિસમયો વગેરે વિશેની જાણકારી પ્રચુરપણે ઉપયોગમાં લેવાયેલી છે, જે બતાવે છે કે એમના જ્ઞાનાનુભવની મૂડી કેટલી તો અસાધારણ હતી. અખાએ અધ્યાત્મવિદ્યા બ્રહ્માનંદ નામના ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી એવું અર્થઘટન થયું છે, જે શંકાસ્પદ છે તેની ચર્ચા હવે પછી ‘ગુરુ’ એ શીર્ષક હેઠળ કરી છે.

ગુરુ : અખાએ પોતાના જીવનના એક તબક્કે ગોકુળનાથજીને ગુરુ કર્યા હતા પરંતુ પછીથી તેનું વલણ કેવલાદ્વૈત વેદાંત તરફ થયું છે એટલે પછીથી તેણે ગોકુળનાથને ગુરુ તરીકે છોડી દીધા હશે એમ અનુમાન થઈ શકે. ગોકુળનાથજીથી પોતાની અધ્યાત્મ જિજ્ઞાસા વણસંતોષાયેલી રહી હોવાનું એ પોતે જ નિર્દેશ છે, એટલે આ અનુમાનને સમર્થન સાંપડે છે. અખાએ ગોકુળ અને ગોકુળનાથને છોડ્યા પછી કાશીમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો એવી એક જનશ્રુતિ મળે છે. આ જનશ્રુતિના સ્વીકાર-અસ્વીકાર વિશે બે મત છે. નર્મદાશંકર દે. મહેતા આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે અને બ્રહ્માનંદની આખી શિષ્યપરંપરાનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વળી, મઠ બહાર એકચિત્તે કથા સાંભળીને ગુરુ બ્રહ્માનંદને અખાએ પ્રભાવિત કર્યાની એક કથા પણ મહેતાએ રજૂ કરી છે. પરંતુ આ બધું કેટલું આધારભૂત છે તે પ્રશ્ન છે.

ઉમાશંકર જોશીને ‘બ્રહ્માનંદ’ શબ્દ ‘બ્રહ્મનો આનંદ’ એ અર્થમાં જ પ્રયોજાયેલો દેખાય છે. તેમનું કહેવું છે કે અખાની કવિતામાં વિશેષનામના આભાસવાળા અને ગુરુનામનો આભાસ આપનારા બીજા શબ્દપ્રયોગો પણ છે - ‘સચ્ચિદાનંદ’, ‘સહજાનંદ’, ‘નિરંજન.’ આ શબ્દોની સાથે ‘સ્વામી’, ‘ગુરુ’, ‘નાથ’ શબ્દ આવતાં જ જો આગળના શબ્દોને વિશેષ નામ ગણવામાં આવે તો અખાના ગુરુઓની સંખ્યાનો છંદો ન આવે. એ બધા પરમતત્ત્વને દર્શાવનારા સાદા શબ્દો તરીકે જ વપરાયા છે એમ માનવું ઉચિત છે. તેથી ‘બ્રહ્માનંદ’, ‘સચ્ચિદાનંદ’ વગેરેને ગુરુ કહે તેથી ભરમાવાની જરૂર નથી. છલ્લે એ વાત પણ વિચારવી જોઈએ કે અખાએ ગોકુળનાથને પોતે ગુરુ કર્યા હતા એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે તો બ્રહ્માનંદનો ક્યાંય એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કેમ ન કરે ? આમ બ્રહ્માનંદ અખાના ગુરુ હોવાની વાત તર્કસંગત બનતી નથી.

ધર્મ : પોતે ગોકુળનાથને ગુરુ કર્યા હોવાનું અખાએ સ્પષ્ટપણે નોંધ્યું છે. એટલે કે એણે ગોકુળનાથજી પાસે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લીધી હતી. અખાએ કેવળ ધર્મજિજ્ઞાસાથી આમ કર્યું હતું કે તેનો કુળધર્મ વૈષ્ણવ હતો એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ અખો તેના જીવનકાળમાં થોડોક સમય તો વૈષ્ણવ રહ્યો હશે એ હકીકત શંકાતીત છે. અખાની કવિતામાં વૈષ્ણવ સંસ્કારો જોઈ શકાય છે અને તેની કૃતિઓના લક્ષિયાઓ તેને વૈષ્ણવ તરીકે પણ ઓળખાવે છે. તે બતાવે છે કે અખાને વૈષ્ણવ ધર્મનો પાસ ઠીકઠીક લાગ્યો છે. પરંતુ અખાએ પોતાની કૃતિઓમાં જે તત્ત્વદર્શન વ્યક્ત કર્યું છે તેનો પાયો તો છે કેવલાદૈત વેદાંત. આનો અર્થ એ થાય કે અખો એક તબક્કે વૈષ્ણવધર્મ છોડીને વેદાંતી બન્યો છે. ગોકુળનાથને ગુરુ કર્યા પછી પણ અખાને સંતોષ ન થયો એવો નિર્દેશ તેણે પોતે કર્યો છે અને તેના છપ્પાઓમાં વૈષ્ણવોની ટીકા પણ મળે છે એટલે સાંપ્રદાયિક રીતે અખો વૈષ્ણવ મતમાં રહ્યો નથી જ એવી ખાતરી થાય છે.

અખાની કૃતિઓ જોતાં જણાય છે કે એ કેવલાદૈત વેદાંતના ચોક્કઠામાં બંધાયેલો રહ્યો નથી. ભારતીય ધર્મસંસ્કાર પ્રવાહોમાંથી ગૌડપાદથી માંડીને રહસ્યવાદ સુધીની અસરો તેણે ઝીલી છે અને અંતે એ મધ્યકાલીન સંતપરંપરાનો પ્રતિનિધિ બનીને રહ્યો છે.

સંસારત્યાગ : અખાના સંસારત્યાગ વિશે પણ કેટલીક જનશ્રુતિઓ મળે છે : (1) બાળપણથી તે સાધુસંતોનો રસિયો હતો. (2) તેની ૨૦ વર્ષની વય પહેલાં તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયેલો. એ પછી થોડાક સમયમાં તેની એકની એક બહેન જેના પર તેને ગાઢ સ્નેહ હતો તેણે દેવવાસ કર્યો. બાળલગ્નથી પ્રાપ્ત થયેલી યુવાન સ્ત્રી પણ એ જ સમયમાં મૃત્યુ પામી. બીજી વાર તેણે લગ્ન કર્યું તે સ્ત્રી પણ મૃત્યુ પામી. આમ નજીકનાં સગાંસંબંધીઓને ગુમાવવાથી વૈરાગ્યનું બીજ તેના અંતઃકરણમાં રોપાયું હતું. (3) જહાંગીર બાદશાહે સ્થાપેલી ટંકશાળમાં તેઓ કામ કરતા હતા ત્યાં તેમના પર ચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવ્યાનો આરોપ આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે પણ અખાને સંસારથી વિરક્ત બનવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. (4) ધર્મની બહેન માનેલી એક બાઈને અખાએ સોનાની કંઠી કરી આપી હતી. તે કંઠી બાઈએ આપેલા મૂળ સોના કરતાં વધારે સોનાની તેણે કરી હતી છતાં તે બાઈએ અખા પર અવિશ્વાસ કરીને બીજા પાસે કંઠી તોડાવી ચકાસાવડાવી, જેની પાછળથી અખાને જાણ થઈ. આ પ્રસંગથી પણ તેનું મન સંસારથી ખાટું થયું હતું.

આ બધા વૃતાંતો માટે કશા આધારો નથી. તેથી નર્મદ કહે છે તે મુજબ એને ‘જનવર્તા’ અને સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ કહે છે તે મુજબ ‘દંતકથા’ના વર્ગમાં જ નાખવા જોઈએ. પોતાની કૃતિઓમાં અખાએ સંસારત્યાગને જરાય મહત્ત્વ આપ્યું નથી, તેથી તેણે સંસારત્યાગ કર્યો હોવાની વાતને ત્યાંથી ટેકો મળતો નથી.

2.2 અખાનું સાહિત્યસર્જન

અખાનું કવન વિશાળ પટ પર ફેલાયેલું છે. એમાં ‘પંચીકરણ’ વગેરે પ્રકારની સર્જનસૂત્ર દીર્ઘ કૃતિઓ છે, પદ્ય જેવી લઘુ કૃતિઓ છે તો છપ્પા, સોરઠા વગેરે મુક્તાવલી પ્રકારની કૃતિઓ પણ છે. એણે ગુજરાતી તેમ જ હિંદીમાં રચનાઓ કરી છે અને બંને ભાષામાં ચાલતી કેટલીક કૃતિઓ પણ મળે છે. બે જ કૃતિઓ રચનાવર્ષ ધરાવે છે પણ ઉમાશંકર જોશી અખાની દીર્ઘ કૃતિઓનો રચનાક્રમ આ રીતનો કલ્પે છે - અવસ્થાનિરૂપણ, પંચીકરણ, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, બ્રહ્મલીલા (હિંદી), અનુભવબિંદુ, અખેગીતા (૨.ઈ. 1649). આ ક્રમ નિર્વિવાદ ન ગણી શકાય.

અવસ્થાનિરૂપણ : ચાર-ચરણી ચોપાઈના દશ-દશ કડીના ચાર ખંડોમાં આ કૃતિ રચાયેલી છે. એ ખંડો અનુક્રમે જીવાત્માની ચાર અવસ્થાઓનું વર્ણન કરે છે. શરીરાવસ્થા, અજ્ઞાનાવસ્થા, જીવ-ઈશ્વરજ્ઞાનની અવસ્થા અને કેવલ્યજ્ઞાનની અવસ્થા, શરીરાવસ્થાઓ પણ ચાર પ્રકારની છે - જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય. એ ચારે અવસ્થાઓને અખાએ મિશ્રવર્તી તરીકે વર્ણવી છે (જેમ કે તુરીયાવસ્થામાં અન્ય ત્રણ અવસ્થાઓના પણ અંશો છે) અને અજ્ઞાનદશાની શરીરાવસ્થાઓમાંથી નીકળી તુરીયાતીત કેવલ્યજ્ઞાનની ભૂમિકાએ કેમ પહોંચી શકાય તે બતાવે છે.

પંચીકરણ : (૨.સં. મળતી નથી) આ કવિની ચોપાઈના બંધમાં મળતી 102 કડીની રચના છે. આ કૃતિનો કેટલોક ભાગ છ-ચરણી ચોપાઈના બંધમાં ‘છપ્પા’ના એક સર્જન અંગ તરીકે પણ જોવા મળે છે. બીજા કેટલાક ભાગોમાં પણ છ-ચરણી ચોપાઈનો બંધ યોજાયો છે.

પારિભાષિક નિરૂપણવાળી આ રચનામાં કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ, તેમના 14 દેવતા, જીવ-ઈશ્વર-કેવલ્ય, પાંચ કોશ, ચાર પ્રકારની મુક્તિ વગેરે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પંચીકરણની પ્રક્રિયાનું અહીં ઝીણવટથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ વર્ણન દ્વારા બ્રહ્મની સત્યતા

સિદ્ધ કરી આ અનેકાકારે ભાસતા નામરૂપવાળા સૃષ્ટિના વિલાસને મિથ્યા સાબિત કરવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે.

વિષયવસ્તુને સમજાવવા માટે કવિએ દૃષ્ટાંતો તથા ઉપમાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે દૃષ્ટાંતો અને ઉપમાઓ પછીની રચનાઓમાં વધુ વિસ્તૃત અને સઘન રીતે આવે છે.

ગુરુશિષ્ય સંવાદ (૨.ઈ.સ. 1645) : આ કવિની સંવાદસ્વરૂપની રચના છે. દુહા અને ચોપાઈમાં રચાયેલી આ કૃતિ ચાર ખંડમાં વિભાજિત થયેલી છે. આ દરેક ખંડમાં અનુક્રમે 49, 75, 111 અને 85 કડીઓ છે. આ બધા ખંડને તેમનાં સ્વતંત્ર નામ છે : (1) પંચભૂતભેદ, (2) જ્ઞાનનિર્વેદયોગ, (3) મુમુક્ષુમહામુક્ત લક્ષણ, (4) તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપણ.

કૃતિમાં પહેલા ખંડમાં પાંચ મહાભૂતોનાં લક્ષણો સમજાવ્યાં છે. બીજા ખંડમાં માયાએ ઊભા કરેલા ભેદો દર્શાવ્યા છે અને તે દ્વારા મનનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ત્રીજા ખંડમાં અણલિંગી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલ તત્ત્વદર્શીનાં સત્યભાષણ આદિ ત્રીસ ગુણલક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. ચોથા ખંડમાં દ્રવ્યાદૈત, ભાવાદૈત અને બધાની ઉપર રહેલી કેવલાદૈત ભૂમિકાને સ્ફુટ કરી છે.

સંવાદશૈલી, પારિભાષિક અને લૌકિક દૃષ્ટાંતો અને કેટલીક વર્ણનછટાઓને કારણે કૃતિ રસાવહ બની છે. કૃતિમાંના બ્રહ્માનુભવનાં સમુલ્લાસનું વર્ણન તથા મુમુક્ષુનું વર્ણન જેવાં કેટલાંક વર્ણનો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

કૃતિ સંમતિના 14 શ્લોક ધરાવે છે એવો ઉલ્લેખ એક પ્રતના પાઠમાં હોવાનું નોંધાયું છે, પરંતુ મુદ્રિત વાચનામાં સંમતિના શ્લોકો નથી.

ચિત્તવિચારસંવાદ : ચાર-ચરણી ચોપાઈની 411 કડીની આ રચના છે. કૃતિમાં ચિત્ત અને વિચારને અખાએ પિતાપુત્ર તરીકે કલ્પ્યા છે. પરંતુ કવિની વિલક્ષણતા એ છે કે પુત્ર વિચાર પિતા ચિત્તને પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપનો બોધ કરાવે છે. અખાની એક જ્ઞાની અને કવિ તરીકે વિશેષતા એ છે કે એણે વિચારને શુષ્ક-કોરા વિચાર તરીકે રજૂ કર્યો નથી પણ ઉપમા-દૃષ્ટાંત વ્યાપારથી વિચારને અસાધારણ મૂર્તતા આપીને એક રસમય કાવ્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું છે.

આરંભમાં ચિત્તની મૂંઝવણને અનુલક્ષીને જીવ, ઈશ્વર અને બ્રહ્મની પૃથક્તા કેવી રીતે ઉદ્ભવેલી છે એ અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવામાં આવ્યું છે અને એને અનુષંગે ષડ્દર્શનનો સૈદ્ધાન્તિક પરિચય કરાવી એમાં વેદાંતમાર્ગનો પુરસ્કાર થયો છે. કાવ્યના મુખ્ય મધ્યભાગમાં ચિત્ત મૂળભૂત રીતે ચિન્મયસ્વરૂપ-પરમચૈતન્યસ્વરૂપ છે તથા આ સઘળી સૃષ્ટિ પણ ચિત્તનું જ સ્ફુરણ છે એ વાત વિગતે સમજાવી છે અને ચિત્તને જ્ઞાન-વિવેક દ્વારા મોહપ્રેરિત કામક્રોધાદિ દોષો અને વિષયોના દમનમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. છેલ્લા ભાગમાં કેવલ્યના સંદર્ભમાં ગુરુસ્વરૂપની મીમાંસા કરી છે તથા ભક્તિનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કરી પરમપદ પ્રાપ્તિમાં ભક્તિ અને વિરહવૈરાગ્યની કાર્યસાધકતા દર્શાવી છે. કૃતિમાં કેટલાંક વિલક્ષણ વિચારબિંદુઓ અને ઉપમાવિધાનો રજૂ થયાં છે. જેમ કે, દીપ-શશી-સૂર્ય આદિની ઓછીવત્તી તેજસ્વિતાના દૃષ્ટાંતથી કવિ જીવમાં પ્રતીત થતા સાપેક્ષ ઐશ્વર્યને અને તદનુષંગે જીવ-ઈશ્વરની અલગતાને સ્થાને સલંગતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, દર્પણમાંનાં કાચ અને સીસાના દૃષ્ટાંતથી અવતારરૂપી પ્રતિબિંબો કેમ જન્મે છે તે સમજાવે છે; વરસાદનું સંચેલું પાણી પર્વતમાંથી ઝરે તેની સાથે ચિત્તના બુદ્ધિવિલાસને સરખાવી એનું પરવર્તીપણું સ્ફુટ કરે છે અને “બિંબ જોવાણું પ્રતિબિંબ વડે, તેમ ગુરુ જોતાં ગોવિંદ નીવડે” એમ કહી ગુરુ-ગોવિંદના સંબંધનો મર્મ પ્રગટ કરે છે. વિચારનું અસ્તિત્વ ચિત્તને કારણે છે, છતાં વિચાર વિના ચિત્ત નપુંસક છે એમ કહીને અહીં ‘વિચાર’નો મહિમા થયો છે.

411 કડીની આ નાનકડી કૃતિમાં 40-50 દૃષ્ટાંતો પ્રયોજાયેલાં છે જેમાંથી ઘણાં દૃષ્ટાંતો કડીઓ સુધી વિસ્તરે છે. આમ, કૃતિના ત્રીજા-ચોથા ભાગની કડીઓ દૃષ્ટાંતોમાં રોકાયેલી રહે છે. આ દૃષ્ટાંતો દ્વારા કવિના વિશાળ અનુભવ જગતનો પરિચય મળે છે. જગતના વિવિધ ક્ષેત્રનાં અનેક પદાર્થો, ઘટનાઓ અને વ્યવહારો અહીં દૃષ્ટાંત તરીકે વપરાયાં છે.

કૃતિની ભાષામાં માર્મિકતા, સચોટતા અને બલિષ્ઠતા છે. અસરકારક ભાષાભિવ્યક્તિને કારણે કૃતિમાં રજૂ થયેલો વિચાર ભાવકના ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે. દૃષ્ટાંતો અને ભાષાપ્રયુક્તિને કારણે કવિનો તત્ત્વવિચાર કોરો-શુષ્ક તત્ત્વવિચાર રહેતો નથી પરંતુ એક જીવંત અનુભવ બનીને રહે છે.

અખાના તત્ત્વવિચારના મુખ્ય અંશોને વ્યાપી વળતી આ કૃતિ ચિત્ત અને વિચારની પિતા-પુત્ર તરીકેની કલ્પના, બંનેની સક્રિયતા દર્શાવતી પ્રશ્નોત્તરી તેમ જ દૃષ્ટાંતો અને સંતત ઉપમાઓ તથા ઉપમાચિત્રોના બહોળા ઉપયોગને કારણે અખાના કાવ્યસર્જનમાં ‘અખેગીતા’, ‘અનુભવબિંદુ’ અને છપ્પા પછીનું સ્થાન મેળવે છે.

અનુભવબિંદુ અથવા 40 છપ્પા : કવિની 40 છપ્પાની આ નાની રચના છે. હસ્તપ્રતમા આ રચનાનું નામ '40 છપ્પય' એમ લખેલું મળે છે. ચાર પંક્તિ રોળાની (માત્ર પહેલા છપ્પામાં દુહાની) અને બે પંક્તિ ઉલ્લાલાની-એ જાતની છપ્પાની 37 આકૃતિને આ છપ્પાઓ અનુસરે છે અને રોળાની ચાર પંક્તિમાં સામાન્ય રીતે આંતરપ્રાસને યોજે છે. "નિર્ગુણ ગુણપતિ" પરબ્રહ્મની સ્તુતિમાં ગણપતિનો નામનિર્દેશ કરી લેતું આ કૃતિનું મંગલાચરણ પણ અનોખું છે.

કૃતિનો મુખ્ય વિષય છે મહાનુભવ - પરબ્રહ્મના અનુભવનું વર્ણન. આથી જ એ 'અનુભવબિંદુ' એ પ્રચલિત નામ પામી જણાય છે. સર્વ ભેદોથી પર એવા પરબ્રહ્મના અનુભવને કવિ પારસના જેવો અક્ષય્ય અને અનળપંખીના જેવો અનન્ય કહે છે. જીવ અને જગતનું મિથ્યત્વ સમજાવી એમાં માયાનું પ્રવર્તન કેવી રીતે રહેલું છે તે સ્ફુટ કરે છે અને સર્વ સિદ્ધિઓ અને કર્મધર્મો પણ માયાજન્ય મિથ્યા પ્રવૃત્તિ છે એમ સ્થાપિત કરે છે.

પરબ્રહ્મ અને જીવની ભિન્નતાનું મિથ્યાત્વ દર્શાવવા એ એક નવીન દૃષ્ટાંત આપે છે : સાગરનું પાણી પૃથ્વી પર વરસીને નદી નામ ધારણ કરે છે અને અંતે સાગરમાં ભળે છે તેમ જીવ એ મધ્યદશા છે, આદિ ને અંતે પરબ્રહ્મ જ છે. પરબ્રહ્મ માયાના કારણે જગતતત્ત્વ રૂપે ભાસે છે પણ તત્ત્વતઃ તે એક છે તે સમજાવવા કાયમંદિર, નારીકુંજર, અને પ્રૌઢ પર્વતનાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટાંતચિત્રો યોજાયાં છે. ષડ્દર્શનજ્ઞાન, દાનવીરપણું, કીર્તિ, ત્રિકાલવેત્તાપણું વગેરે સિદ્ધિઓ દ્વારા માયા માણસને મર્કટ બનાવે છે તેથી એ બધાંને કવિ ઝાકળની વૃષ્ટિ જેવાં નિરર્થક ગણાવે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન એ પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું આવશ્યક સાધન છે અને એ માટે કવિ સદ્ગુરુનું શરણ લેવાનું તેમ જ પોતે પોતાના ગુરુ થવાનું સૂચવે છે.

સળંગ ચિત્રોની રચના, રજૂઆતનું લાઘવ, ઉત્તમ કવિત્વપૂર્ણ શૈલી અને આંતરપ્રાસની ચમત્કૃતિને કારણે આ રચના ધ્યાનાર્હ બની છે. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે તે "પ્રાકૃત ઉપનિષદ" કહી છે તો ઉમાશંકર જોશી માટે એ "ચિંતનરસનું ઘૂટેલું એક મૌકિકાબિંદુ" છે.

અખેગીતા (ર.ઈ.સ. 1649) : આ કૃતિ 40 કડવાં અને 10 પદના ચોક્કસ રચનાબંધમાં રચાયેલી છે. તેમાં દર ચાર કડવાંને અંતે એક એક પદ આવે છે. સામાન્ય રીતે કડવાના રચનાબંધમાં મુખબંધ, ઢાળ અને ઊથલો એ રીતની વ્યવસ્થા હોય છે પરંતુ અહીં મુખબંધ અને ઢાળ (જે ઘણી હસ્તપ્રતોમાં ઊથલો તરીકે ઓળખાવાયા છે)નું બંધારણ છે. પદક્રમાંક 1, 2, 3, 6, 8, 10ની ભાષા ગુજરાતી છે તથા પદક્રમાંક 4, 5, 7, 9ની ભાષા હિન્દી છે.

'અખેગીતા'નું મંગલાચરણ વિશિષ્ટ છે. કવિએ પરબ્રહ્મ માટે 'ત્રિગુણપતિ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે જેમાં પરબ્રહ્મની સાથે 'ગણપતિ'નો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

કૃતિના એકમોમાં ચોક્કસ વિષય વિભાગો જોઈ શકાય છે. એકમ - 1માં મંગલાચરણ છે જે વિશિષ્ટ છે તે આપણે જોયું. એકમ - 2 માયાનું સ્વરૂપ અને કાર્ય; એકમ - 3 : માયામાંથી મુક્ત થવા માટેની સાધનાત્રયી-વિરહવૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાન; એકમ - 4 : અણલિંગી તત્ત્વજ્ઞાનીનાં લક્ષણો; એકમ - 5 અને 6 : બ્રહ્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ તથા એનું ઈશ્વર, જીવ અને જગત રૂપે પરિણમન, એકમ 7 : બ્રહ્મવાદ અને શૂન્યવાદનો ભેદ; એકમ - 8 : સંતસંગનો મહિમા. એકમના સમાપન રૂપે પદો આવે છે. આ પદો ધ્રુવપંક્તિની જેમ 'અખેગીતા'ના કેન્દ્રવર્તી વિષય પર આવી અટકે છે. એમાં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું કે એના સાક્ષાત્કારનું ગાન છે અથવા હરિ-ગુરુ-સંતની એકતા પ્રબોધી એમનું શરણ લઈ મહાપદ પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ છે.

'અખેગીતા'ના કર્તૃત્વમાં અખો પોતાને નિમિત્તમાત્ર ગણાવે છે અને નાથ નિરંજન પર એનું કર્તૃત્વ આરોપે છે. એ કહે છે - 'જેમ વાજું દીસે વાજતું વજાડે ગુણપાત્ર.' આ સંસારરૂપી મોહનિશાનું કારણ અખો માયાને ગણે છે. કૃતિમાં માયાના અદ્ભુત પ્રપંચનું કવિએ અત્યંત મર્મવેધક ચિત્ર આલેખ્યું છે. માયાએ નિપજાવેલાં 25 તત્ત્વો ઉપરાંતનું 26મું તત્ત્વ-બ્રહ્મતત્ત્વ તો સ્વતંત્ર છે, સર્વ દ્વંદ્વોથી પર છે અને વાણીથી, ઇન્દ્રિયોથી તેમ જ બુદ્ધિથી તેને પામી શકાતું નથી. 'જેમ મૃતકની ગત મૃતક જાણે' તેમ પરબ્રહ્મનો અનુભવી જ એ અનુભવને સમજી શકે. સામસામા મુકાયેલાં દર્પણોથી રચાતી પ્રતિબિંબોની અનંત સૃષ્ટિના તથા આકાશમાં ઊપજતાં અને લય પામતાં જાતભાતનાં વાદળોના દૃષ્ટાંત દ્વારા કવિએ બ્રહ્મતત્ત્વની નિર્લેપતા અને માયા વડે થતી અનંત રૂપમય સંસારની ઉત્પત્તિ સમજાવી છે.

ભક્તિનું પણ કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન છે તે સમજાવવા દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. ઊધઈથી ખવાયેલું લાકડું જેમ કૃષ્ણગુરુ થઈ જાય તેમ વિરહ વૈરાગ્યથી ખવાયેલો નર હરિરૂપ થઈ જાય છે અને હરિભક્ત 'નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો' દેખે છે. આમ થતાં એનો સંસારભાવ, જીવભાવ સરી જાય છે અને આત્મભાવ પ્રગટે છે કવિ માર્મિક રીતે કહે છે કે 'ચિત્ત ચમક્યું, હું તું તે ટળ્યું.'

કવિ કહે છે જન્મ-મુક્તિ વિદેહી દશાને પામેલાને ભૌતિક જગતના કોઈ અવરોધ નડતા નથી. દૃષ્ટાંત આપી કહે છે કે યશમાંના કાયથી જેમ આંખની દૃષ્ટિ રૂંધાતી નથી પણ એનું તેજ વધે છે તેમ સંસાર-વ્યવહાર તત્ત્વદર્શીને બાધક બનવાને બદલે એની તત્ત્વદૃષ્ટિને સતેજ કરે છે. આવા તત્ત્વદર્શી સંતના પરોપકારપરાયણ સ્વભાવ અને એમની સંગતિના પ્રભાવનું અખાએ ભાવાદ્રતાથી ગાન કર્યું છે. અખાની દૃષ્ટિએ, જેમ જીભ વિના સ્વાદ ન હોય, બહેરાને નાદસ્થાન ન હોય તેમ ગુરુ વિના હરિદર્શન ન થાય અને ગુરુ તો તત્ત્વદર્શી સંત જ હોય. આમ અખાના તત્ત્વવિચારમાં હરિ-ગુરુ-સંતનું એકત્વ રચાય છે.

આમ કૃતિમાં ગુરુમાહાત્મ્ય, ગુરુગોવિંદ-એકતા, માયાનું સ્વરૂપ, ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય, સર્વાત્મભાવ, જીવનમુક્તદશા, બ્રહ્મવસ્તુસ્વરૂપ, બ્રહ્મ-જીવ-ઈશ્વરની એકતા, વિદેહીના લક્ષણ, ષડ્દર્શન ચિકિત્સા, વિવિધ શાસ્ત્રમતોનું વૈતથ્ય, સંતસેવાનું ફળ, સત્સંગ મહિમા વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કવિએ તેમની જુદી જુદી રચનાઓમાં માયા, બ્રહ્મ, જીવ-ઈશ્વર-એકતા જેવા અનેક વિષયોની જે ચર્ચા કરી છે તે વિષયો પરના આખરી અભિપ્રાય આ કૃતિમાં રજૂ કર્યા છે. બીજી કૃતિમાં ક્યાંક ક્યાંક વિચારના તંતુઓ જે છૂટા રહી ગયા છે તે અહીં અંતિમ પરિણામ સુધી પહોંચ્યા છે એ રીતે ‘અખેગીતા’ એ કવિની પરિણત પ્રજ્ઞાનું ફળ છે.

વિગતભર્યા ચિત્રો સર્જવાની કવિની શક્તિ અહીં ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ છે. ભક્તની આરતનું ચિત્ર અત્યંત ભાવભર્યું છે. દૃષ્ટાંતમાલાનો કવિએ અહીં આશ્રય લીધો છે. ‘અખેગીતા’ની વાણીમાં સાહજિકતા છે, હૃદયની આર્દ્રતા છે ને તર્કની સચોટતા છે.

કૃતિમાંથી પ્રગટ થતી અનુભવની ઉત્કટતા અને સ્પષ્ટતા તથા તેને લીધે પ્રતીત થતી મૌલિકતાને કારણે ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ, ‘અખેગીતા’ ભગવદ્ ગીતાના કુળની એક સ્વતંત્ર ગીતરચના બને છે. કૃતિમાં કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનું આસ્વાદ્ય સંમિશ્રણ થયેલું છે.

કૃતિમાંનાં પદોની ગેયતા દર્શાવવા માટે કવિએ ભૈરવ, આશાવરી, રામશ્રી, કાનડો, કેદારો, મારુ, ધવલ, ધન્યાશ્રી વગેરે રાગોનાં નામોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં તેના સંગીતવિષયક જ્ઞાનનો પરિચય થાય છે.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ : ‘સંતના લક્ષણ અથવા કૃષ્ણ-ઉદ્ભવ સંવાદ’ ચાર-ચરણ ચોપાઈની ૩૨ કડીની રચના છે. સંવાદ સ્વરૂપની આ કૃતિમાં કૃષ્ણ વક્તા અને ઉદ્ભવ શ્રોતા છે. કવિને ‘ભાગવત’માં ઉપલબ્ધ કૃષ્ણ-ઉદ્ભવ સંવાદમાંથી પ્રસ્તુત કાવ્યની પ્રેરણા મળી હોય એમ જણાય છે. સંસાર પાર કરી ‘નિજપદ’ની પ્રાપ્તિ માટે સંતનાં લક્ષણોનું આચરણ કરવા શ્રીકૃષ્ણે આમાં બોધ કર્યો છે. કાવ્યની શૈલી શુદ્ધ, ઉપદેશપ્રધાન અને અત્યંત સરળ છે.

‘કૈવલ્યગીતા’ કવિની ચાર-ચરણી ચોપાઈની ૨૫ કડીની નાની રચના છે. પરબ્રહ્મને સંબોધન રૂપે રચાયેલી આ કૃતિમાં એનાં સ્વરૂપલક્ષણોનું વર્ણન થતા એનું મહિમાગાન છે.

‘જીવન્મુક્તિહુલાસ’ ચાર-ચરણી ચોપાઈની ૧૧ કડીની રચના છે. એમાં પંચકોશ, ત્રણ અવસ્થા વગેરેથી પર જીવન્મુક્તની સ્થિતિનું અને એના મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે.

‘કક્કો’ દોહરાની દેશીની ૩૮ કડીની રચના છે. એ જ્ઞાનવિષયક છે. ઝૂલણાની ૧૪ કડીમાં રચાયેલ ‘બારમાસ’માં જીવને સંબોધીને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં માસનાં નામ શ્લેષથી ગૂંથવામાં આવ્યાં છે. આ જાતના જ્ઞાનવિષયક ‘બારમાસ’ કવિએ પહેલીવાર રચ્યા હોવાનું જણાય છે. કવિની બે ‘પંદર તિથિ’ મળે છે. એક ચોપાઈની ૧૭ કડીની અને બીજી દુહાની દેશીની ૧૬ કડીની રચના મળે છે. બંનેમાં તિથિના સંખ્યાંક શ્લેષથી ગૂંથાયેલા છે. એમાંથી એક વિશેષે ઉપદેશાત્મક છે ને બીજી વિશેષે જ્ઞાનમૂલક છે. ગુરુવારથી આરંભાતા ‘સાત વાર’માં ૧૭ કડી છે. એ પણ ઉપદેશાત્મક જ્ઞાનમૂલક કૃતિ છે એમાં પણ વારના નામ શ્લેષથી ગૂંથાયાં છે.

છપ્પા : ૭૫૫ જેટલી સંખ્યામાં મળતા ‘છપ્પા’ શિષ્ય અંગ, ગુરુ અંગ, ભાષા અંગ, વેશાનિદા અંગ વગેરે જુદાં જુદાં ૪૫ અંગોમાં વિભાજિત થયેલા છે. આ અંગવિભાજન કેટલેક અંશે શિથિલ અને યાદચ્છિક જણાય છે. એવું અનુમાન થાય છે કે છપ્પા સમયાંતરે લખાયા હશે અને પછી અંગોમાં ગોઠવી દેવાયા હશે.

છપ્પાના સ્વરૂપ વિશે વિચારીએ તો આ પિંગળ મુજબના છપ્પા નથી. પરંતુ છ-ચરણી ચોપાઈ (કે જે કરી) છે. દરેક છપ્પામાં એક વિચાર પૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે જોતાં છપ્પાનું સ્વરૂપ મુક્તકનું છે. જ્યાં છ ચરણમાં વિચાર પૂરો ન થાય ત્યાં કવિએ આઠ ચરણ પણ પ્રયોજ્યાં છે.

છપ્પામાં કવિના તત્ત્વદર્શનના સઘળા અંશોને અભિવ્યક્તિ મળી છે. એમાં વેદાંતના પરંપરાગત વિષયો ઉપરાંત સંતદૃષ્ટિનું વિશાળ જીવનદર્શન પણ છે. પુનર્જન્મ, વર્ણાશ્રમભેદ, યુગોની ઉચ્ચાવયતા, જ્યોતિષ વગેરેની માન્યતાઓ પરના અખાના તાર્કિક પ્રહારો એની મૌલિક તીક્ષ્ણ વિચારકતા પ્રગટ કરે છે.

ભૂતપ્રેતની માન્યતા, પાખંડી ગુરુઓ, કૃતક ભક્તિ, અસ્પૃશ્યતા, સામાજિક રૂઢાચારો, માણસના દંભ-આડંબર-બાધાઈ વગેરે પર અખાએ કરેલા વેધક કટાક્ષો અને ઉગ્ર ચિકિત્સક તરીકે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. થોડાક છપ્પાઓમાં કવિના આત્મકથનાત્મક ઉદ્દગારો પણ સાંપડે છે. જેમ કે, ‘જનમોજન્મનો ક્યાં છે સખા ?’ એમાં પરમતત્ત્વની આરત છે. ‘છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ’ એમાં અનાયાસ પ્રાપ્તિનો આનંદ છે.

છપ્પાની અભિવ્યક્તિ કવિની અન્ય કૃતિઓ કરતાં વિશેષ અસરકારક બની છે. ઉપમા, દૃષ્ટાંત, લોકોક્તિઓ વગેરેનો કવિએ ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની અવલોકનશક્તિ અતિ સૂક્ષ્મ છે. તેમણે કુદરતમાંથી, વ્યવહારજીવનમાંથી, માનવ-સ્વભાવમાંથી, પશુપંખી, જળચરસૃષ્ટિ, રોજિંદા વપરાશની વસ્તુઓમાંથી કંઈક ને કંઈક વિલક્ષણતા શોધી છે અને પોતાના વિચારને રજૂ કરવા એ વિલક્ષણતા દ્વારા નવીન અને આકર્ષક ચિત્રોનું સર્જન કર્યું છે. ઉપમા અને લોકોક્તિ એ બે અભિવ્યક્તિના માધ્યમનો અખાએ અસરકારક વિનિયોગ કર્યો છે તેથી કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વધુમાં વધુ મેળ બેઠો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. એની કવિતાની ઊંડીને આંખે વળગે તે લાક્ષણિકતા એ છે કે એમાંની અનેક પંક્તિઓ લોકજીભે ચડી ગઈ છે :

‘ઊંચામાં રામ ભગણો નથી ભર્યો’
 ‘ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંનો ન્યાય’
 ‘એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ’
 ‘તિલક કરતાં ત્રેપન વઢ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં.’
 ‘દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા મળતાં વાધું શેર,
 ‘ચર્ચા વદતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણામાં ગયો.’
 ‘છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ, હવે અખા કર ઝાકમઝોળ’
 ‘આંધળો સસરો ને સણંગટ વડુ, કથા સાંભળવા ચાલ્યા સહુ
 કહું કશું ને સાંભળ્યું કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.’

તત્ત્વજ્ઞાન જેવા અઘરા વિષયને પણ કવિએ દૃષ્ટાંત દ્વારા સરળ કર્યો છે. તેમની આ પ્રકારની સરળ અને સચોટ અભિવ્યક્તિને કારણે જ ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં તેમ જ સામાન્ય લોકસમાજમાં પણ અખાના ‘છપ્પા’ અત્યંત લોકપ્રિય બન્યા છે.

અખો તત્ત્વચિંતક છે તો કડક આલોચક અને પ્રહારક પણ છે. ક્યારેક એનામાં પથગમ્ભીરી આવેશ પણ પ્રવેશે છે, તે ઊંચે સાદે પુણ્યપ્રકોપ પણ કાઢે છે.

છપ્પામાં પ્રસન્નતા, નિર્વેદ, વિનોદ, કટાક્ષ, આરત વગેરે અનેક ભાવોને તક મળી છે પણ આ બધામાં કવિની હાસ્યકટાક્ષની શક્તિ વધારે નોંધપાત્ર છે. જેને કારણે ઉમાશંકર જોશીએ તેને ‘હાસ્યકવિ’ કહ્યો છે.

પદ : અખાએ ગુજરાતી તેમજ હિન્દીમાં પદોની રચના કરી છે. તેનાં 270 જેટલાં મુદ્રિત પદો હિંદી ગુજરાતી બંને ભાષામાં થઈને મળે છે. કેટલાંક પદો હજુ અપ્રસિદ્ધ હોવા સંભવ છે. કવિનાં હિંદી પદોની ભાષા શુદ્ધ હિંદી નથી, પણ સાધુકકડી હિંદી છે.

કવિએ છૂટક પદો રચ્યાં છે તે ઉપરાંત તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ ‘અખેગીતા’માં કડવાંઓની વચ્ચે પદો મૂક્યાં છે એ નોંધપાત્ર છે. આ પદોમાં ‘અમિનવો આનંદ આજ અગોચર ગોચર હવું’ એ આત્માનંદનો ઉદ્દગાર કરતું પદ તો અત્યંત ધ્યાનપાત્ર છે.

પદોમાં ભક્તિશૃંગાર, સદ્ગુરુમિલન, બ્રહ્મજ્ઞાની-સંત-ગુરુના સ્વભાવ અને મહિમા, જીવભાવ છોડી શિવપદ પામવાનો બોધ, આત્મસ્વરૂપ તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આનંદ જેવા અનેક વિષયોનું આલેખન થયું છે. વધુ ધ્યાન ખેંચે છે તે કૃષ્ણભક્તિ અને શૃંગારનાં પદો. સગુણભક્તિ અને શૃંગારનાં ઉત્કટ ચિત્રણો ધરાવતાં આ પદોમાં અખાએ પરબ્રહ્મરમણ-આત્મરમણના સંકેતો મૂક્યા છે અને જ્ઞાનશૃંગારનું એક નવું પરિમાણ ઊભું કર્યું છે.

પ્રભાતી, કેદારો, સામેરી જેવા રાગો કવિએ આ પદોમાં પ્રયોજ્યા છે, જેનાથી કવિના સંગીતવિષયક જ્ઞાનનો પરિચય થાય છે. કવિએ પ્રયોજેલા આલ્લાદક શબ્દોથી તેના હૃદયની સરળતા અને આરત અનુભવાય છે. પદો સરળ હોવાથી લોકકંઠે વસી જાય એવાં બન્યાં છે. ‘તે હું જગત જગત મુજ માંહે. હું નિર્ગુણ ગુણનો ભંડાર.’ ‘હુંએ હુંને ખોળી કાઢ્યો ભાઈ, હુંએ હુંને ખોળી કાઢ્યો.’

ગેરે પ્રકારનાં સીધો જ્ઞાનોપદેશ અને આત્મપ્રાપ્તિના ઉલ્લાસને ગાતાં હારા, ભજન, કીર્તન પદોની વચ્ચે જરા જીવન જ્ઞાત પાડતાં પદો તે સદ્ગુણો કાગળ, સાંતીનું જેવાં છે.

આ કૃતિસમૂહ અખાના સાહિત્યસર્જનનો લોકગમ્ય અને ગુણવત્તાવાળો વિભાગ છે.

સોરઠા : અખાના 350 જેટલા મુદ્રિત ‘સોરઠા’ મળે છે. આ સોરઠા મુક્તક શૈલીએ રચાયા છે. ક્યાંક સળંગ વિચાર કે વર્ણનના ખંડો જોવા મળે છે.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, માયાનું કાર્ય, જીવદશાની ભ્રમણા, અન્ય સાધનોથી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા વગેરે વિષયો આ સોરઠામાં નિરૂપાયા છે. અહીં અપરોક્ષ રહેલા પરમેશ્વરને ન ઓળખતા જીવની મનોદશા સમજાવતાં, પ્રીતમનો હાથ પોતાના કંઠે હોય છતાં એનો આનંદ ન સમજતી, બાળકબુદ્ધિથી બહાર ફર્યા કરતી અબુધ અજ્ઞાન સ્ત્રી જેવાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રો આલેખાયાં છે. વળી પ્રત્યેક ચરણમાં નિરપવાદ રીતે વર્ણસંગાઈયુક્ત પદવિન્યાસ છે. લાઘવથી વસ્તુને રજૂ કરવાની કવિની કથનરીતિ પણ અહીં વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

સાખીઓ : અખાની સાખીઓ હિંદી તેમ જ ગુજરાતી બંને ભાષામાં રચાયેલી જોવા મળે છે. તેમની 1700 ઉપરાંત સાખીઓ મુદ્રિત મળે છે. આ 1700માંથી 200 ઉપરાંત સાખીઓ ગુજરાતી ભાષામાં છે. આ સાખીઓ 100થી પણ વધારે અંગોમાં વહેંચાયેલી છે. આ અંગવિભાજન શિથિલ છે. ‘છપ્પા’ની જેમ અંગોનાં નામ-ગુરુઅંગ, સૂઝ અંગ-આખ્યાં છે. હજુ કેટલીક સાખીઓ અપ્રસિદ્ધ હોવાનું જણાય છે.

દૃષ્ટાંતોની ભરમાર છપ્પા કરતાં અહીં વિશેષ છે. સામાન્ય લસરકાથી એક આખું શબ્દચિત્ર તૈયાર થયેલું હોય એવાં અનેક શબ્દચિત્રો આ સાખીઓમાં છે. આ ચિત્રોથી વિષયવસ્તુ વધુ સરળ અને સ્પષ્ટ બને છે.

વિષય તરીકે સમકાલીન જીવનવ્યવહારની વિગતો આ કૃતિસમૂહમાં વિશેષ છે. બાકીના વિષયો તે છપ્પામાંના વિચારોનું પુનરાવર્તન છે.

સાખીઓ અખાને કબીરાદિ સંતોની પ્રણાલિકામાં મૂકી આપે છે.

હિન્દી રચનાઓ : પદો અને સાખીઓ ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદીમાં રચાયેલ છે તે ઉપરાંત ‘બ્રહ્મલીલા’, ‘સંતપ્રિયા’, ‘અમૃતકલારમેણી’, ‘એકલક્ષ્મરમેણી’, ‘જકડી’, ‘જૂલણા’ અને ‘કુંડળિયા’ એ અખાની સાધુકડી હિંદી ભાષામાં થયેલી રચનાઓ છે.

કુંડળિયા, જૂલણા અને જકડી એ કવિની અત્યંત પ્રકીર્ણ રચનાઓ છે.

25 કુંડળિયા મુદ્રિત મળે છે. તેમાં 13થી 17 એ પાંચની ભાષા ગુજરાતી છે. આ કૃતિમાં કાવ્યતત્ત્વની સાથે ઉપદેશનું તત્ત્વ વિશેષ છે.

જૂલણા એ મુક્તકસ્વરૂપની છતાં વિચારસાતત્ય ધરાવતી સળંગસૂત્ર 109 કડીની મુદ્રિત રચના છે. આ રચનામાં ફારસી-અરબી-ઉર્દૂ શબ્દોની ભરમાર છે.

39 જકડીઓ મુદ્રિત મળે છે, તેમાં પાંચ કડીનું નિશ્ચિત બંધારણ હોવાનું દેખાય છે.

જૂલણા અને જકડીઓમાં સૂફી સાધનાધારાનો પ્રભાવ વરતાય છે.

‘બ્રહ્મલીલા’ આઠ વિભાગ ધરાવે છે. દરેક વિભાગના આરંભે એક યોખરા પછી પાંચ છંદની કડી છે. એમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિષય લાઘવથી રજૂ થયેલો છે.

‘અમૃતકલારમેણી’ અને ‘એકલક્ષ્મરમેણી’ બંને 27 કડીની રચનાઓ છે. આત્મવિચારના નિરૂપણને કારણે આ કૃતિઓ આ નામથી ઓળખાઈ જણાય છે.

આ બધી રચનાઓની સરખામણીમાં ‘સંતપ્રિયા’ એ પ્રમાણમાં મોટી, કવિત, દોહરા અને સવૈયામાં રચાયેલી સૌથી વધુ નોંધપાત્ર રચના છે. અધ્યાત્મવિષયક આ ગ્રંથ 105 કડીના સર્વાંગી-પ્રકરણ અને 31 કડીના અન્વય વ્યતિરેક-પ્રકરણ એમ બે પ્રકરણમાં વહેંચાયેલો મળે છે.

2.3 અખાનો કવનવિષય-તત્ત્વવિચાર

કવિની આગળ નિર્દેશી તે બધી જ કૃતિઓનો મુખ્યરસ છે બ્રહ્મરસ. બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે, જીવ બ્રહ્મ જ છે, તેનાથી જુદો નથી. આ એક જ વાક્યમાં શાંકરમતના કેવલાદૈત વેદાન્તસિદ્ધાંતનો સંદેશ છે. આ સંદેશ અખાની કવિતા પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય છે. અને કવિતા તેને મન તે માટેનું એક સાધન હોય એવી છાપ તેની બધી કૃતિઓ પાડે છે.

પિંડ-બ્રહ્માંડ વિવેક, જીવ-જગત અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, આ ત્રણેની બ્રહ્મરૂપે એકતા, જગતને સાચું દેખાડતી અને જીવોના ગળામાં વાસનાદોરી નાખી નચાવતી માયાનું સ્વરૂપ, માયાના નાશનો ઉપાય, આત્મસાક્ષાત્કારનાં સાચાં સાધન, અન્ય સાધનામતો અને તેનું ખંડન, જીવ-મુક્તિનાં લક્ષણો, ગુરુનો મહિમા, બ્રહ્મની એકતાના અનુભવનો આનંદ ઉછાળ—આ બધું વિવિધ રીતે કવિની કૃતિઓના વિષયરૂપે આવ્યું છે.

અખાની કવિતા : અખો પોતાને ‘કવિ’ ગણાવવા માગતો નથી. ‘જ્ઞાની’ હોવું એની દ્રષ્ટિએ જાણ્ય વસ્તુ છે. કવિતાને એક સાધન તરીકે તે ઉપયોગમાં લે છે. પરંતુ ‘અખો જગણ મગણ નથી જાણતા’ એમ કહેનાર અખો ચોપાઈ, દુહા, ગૂલણા, સવૈયા, કવિત અને અનેક દેશી બંધો તથા છપ્પા, કડવાં, પદ, સાખી, કુંડળિયા, ચોખરા, જકડી આદિ કાવ્યબંધો જે રીતે પ્રયોજે છે એમાં સમકાલીન કાવ્યરીતિનો એ પૂરેપૂરો જાણકાર છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

વળી, તત્ત્વવિચારને કવિતાની કોટિએ પહોંચાડતા ત્રણ મોટા કવિગુણો અખામાં છે : (1) અવારનવાર ગૂંથાતી હાસ્ય, કટાક્ષ, રોષ, આદ્રતા, આરત, વિસ્મય, પ્રસન્નતાની ભાવરેખાઓ. (2) “વિશ્વના પદ્યર્થો જાણે એની વિચારણા માટે જ સર્જાયા હોય” (વિ. ર. ત્રિવેદી) એવી અનુરૂપતા અને વિવિધતાથી ભર્યું, ઘણી વાર ગતિશીલ ચિત્રાત્મકતાવાળું ઉપમા-આયોજન, અને (3) કવચિત કઠિન ને રૂક્ષ લાગતા છતાં મર્મવેધક બનતા શબ્દપ્રયોગો, ઊંડી સૂઝથી ઉપયોગમાં લેવાયેલાં રૂઢિપ્રયોગો-કહેવતો તથા સચોટ સૂત્રાત્મક ઉક્તિઓથી બલિષ્ઠ પ્રતીત થતી કાવ્યબાની.

અખાની દૃષ્ટાંતકલા/ઉપમાકવિ અખો : અખાની એક જ્ઞાની અને કવિ તરીકેની વિશેષતા એ છે કે તેણે વિચારને શુષ્ક-કોરા વિચાર તરીકે કદી રજૂ કર્યો નથી. ઉત્કટ ઉપમા-દૃષ્ટાંત-વ્યાપારથી વિચારને અસાધારણ મૂર્તતા આપી છે અને એક રસમય કાવ્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું છે. આથી જ ઉમાશંકર જોશી અખાને ‘ઉપમા કવિ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

ઉપમા રૂપક દૃષ્ટાંતની અખામાં આતશબાજ છે. એકથી અધિક બીજી એમ અનોખી ઉપમાઓ એ યોજ્યે જાય છે. એક જ ઉપમા અજવાળી દે એવી હોય ત્યાં એ બીજી, ત્રીજી આપતાં સંકોચાતો નથી. કથા સાંભળવા નીકળ્યાં છે એ કેવાં લાગે છે ? ‘આંધળો સસરો ને સરંગટ વહુ’ જેવા. કથા-ગટગટ પીધી. એનું પરિણામ ? ‘આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.’ ઘેર પાછાં વળ્યાં. કંઈ પામ્યાં ખરાં કે ? અરે, ‘ઊંડો ફૂલો ને ફાટી બોક’ - એવો ખેલ થયો ! જુઓ ઉપમાની કેવી સાંકળ ચાલે છે.

અખાની દૃષ્ટાંતકલાનું પહેલું લક્ષણ છે એની પ્રચુરતા. કોઈપણ કૃતિ તપાસો. કૃતિની લગભગ ત્રીજા-ચોથા ભાગની કડીઓ દૃષ્ટાંતોમાં રોકાયેલી હોય છે. જોકે, આ પ્રચુરતાને કારણે વેદાંત, બ્રહ્મ જેવો શુષ્ક વિષય રસમય બનીને આવે છે. સાથે સાથે કવિનું એ વિષય વિશેનું જે વક્તવ્ય છે તે તંતોતંત પ્રગટ થાય છે.

આ દૃષ્ટાંતકલાનું બીજું મહત્વનું લક્ષણ તે એમાં રજૂ થયેલું વિશાળ અનુભવજગત. જગતનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનાં અનેક પદ્યર્થો, ઘટનાઓ અને વ્યવહારો અહીં દૃષ્ટાંત તરીકે વપરાયાં છે. જેમ કે, પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ (સૂર્ય, કિરણ, તાપ, વીજળી, વાદળ વગેરે), પદ્યર્થો (વૃક્ષ, કમળ, ફળ, બીજ, રેતી, સોનું, પાણી, કાચ, રંગ વગેરે), પ્રાણીસૃષ્ટિ, વૈદકને લગતા પદ્યર્થો, ખેલો અને ક્રીડાઓ, સાંસારિક સંબંધો (પિતા, પુત્ર, વહુ, સસરો, પત્ની વગેરે), લોકન્યાય (સ્વાતિબિંદુ છીપમાં પડે તો મોતી થાય, હાથીએ ગળેલું કોઠું બહારથી અખંડ રહે (ગજકપિત્યન્યાય) વગેરે) કહેવતરૂપ દૃષ્ટાંતો (એક હાથે તાળી ન પડવી વગેરે) પૌરાણિક પ્રસંગો.

અખાનાં દૃષ્ટાંતોમાં અનુભવની વિશાળતાની સાથે સૂક્ષ્મતા પણ છે. તે એકને એક પદ્યર્થને એનાં વિવિધ ગુણલક્ષણોને ધ્યાનમાં લઈ જુદાજુદા સંદર્ભમાં વાપરે છે. એકમાત્ર દીવાનું દૃષ્ટાંત કવિએ તેમની ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’ નામની કૃતિમાં જુદાજુદા સંદર્ભમાં છ વખત વાપર્યું છે.

અખાની કલ્પનાપ્રવણતા એણે દૃષ્ટાંતોમાં જે સવિશેષ ચિત્રાત્મકતા આરોપી છે એમાં છે. અખાએ દૃષ્ટાંતોને ક્રિયાત્મક રૂપે જોયાં છે જેમ કે, ‘પાણી પીતું વૃક્ષ’, ‘દૂધમાં મેળવણ પડતાં બનતું ઘી’, ‘પોતાના પ્રકાશને ન જોતો દીવો’, ‘તેજ પાથરતો અને તૂટાને સળગાવતો દીવો’ વગેરે.

દૃષ્ટાંતોમાં ક્રિયાત્મકતાની સાથે વિગતસભર અને વિસ્તૃત ચિત્રાત્મકતા ઘણી જગ્યાએ સાંપડે છે. 8થી 10 કડી સુધી દૃષ્ટાંત ચિત્રાત્મક રીતે ચાલતું હોય એવાં દૃષ્ટાંત મળે છે. જેમ કે અખાના ‘તત્ત્વ વિચાર સંવાદ’ કૃતિમાં પર્વત પરની વૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત આઠ કડીઓ (146-153) સુધી વિસ્તરે છે. ઈશ્વરનિષ્ઠ વૃત્તિને સમજાવવા અખાએ પિતામાં પરમ વિશ્વાસ સાથે જીવતા બાળકનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. આ દૃષ્ટાંત એક લીટીમાં આપી શકાય પરંતુ અખાએ પ્રસંગસંદર્ભો સાથે આ ચિત્રને વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે : ‘બાળક પિતાના ખભા પર ચઢીને જાય છે તેને રસ્તો છે કે રસ્તો નથી એમ પૂછવું પડતું નથી, તે થાકતો નથી, તેને નકામો શ્રમ થતો નથી, પિતા તેના પાલનપોષણની ગોઠવણ કરે છે, તે જાગે અથવા ઊંઘી જાય પણ ઘેરનો ઘેર જ રહે છે, દેશ અને કાળનું ભાન એને હોતું નથી, પિતા જેમ વર્તે તેમ જ તે વર્તે છે, તે પિતા પર્વત પર ચઢે કે પાતાળમાં જાય પણ બાળક સહેજ પણ શ્રમ પામતું નથી.’

અખાનાં દૃષ્ટાંતો રૂઢ, એકવિધ ઉપમા-દૃષ્ટાંતશૈલીમાં ચાલતાં નથી, એમાં વિવિધ પ્રકારની રચનાઓ જોવા મળે છે. એના રૂપકોમાં એકથી વધારે ઘટકો હોય છે.

દૃષ્ટાંતચિત્રો આપવામાં અખો કવિ આવેશથી ચાલે છે. તેથી કોઈ ચુસ્ત, કૃત્રિમ વ્યવસ્થાને તે અનુસરતો નથી. વળી, સુસંગતિની પણ પ્રવાહ કરતો નથી. ક્યાંક ઉપમેયના ધર્મો ઉપમાનમાં નાખી દેવામાં એને કશું ખોટું લાગતું નથી. પરંતુ અખાના દૃષ્ટાંતનિરૂપણમાં આવી જે થોડીક અવ્યવસ્થા કે અસંગતિ દેખાય છે તે તેની નિર્બળતાની સૂચક નથી. વસ્તુતઃ એની ઊભરાતી સર્જકતા આવા દોષ કરી નાખે છે એમ જણાય છે. કવિના દૃષ્ટાંતનિરૂપણનો વેગ અને જોશ આપણને અભિભૂત કરે એવો હોય છે. જુઓ :

‘ઉન્મત્ત મનને યોગ સાધવો, જે કર્મઓષ્ઠ કરે નહિ નવો,
જ્યમ છૂટી ધેનુ મારતી ફરે, તેને અંધારે બાંધે દેવ નીસરે,
અખા તે જાણી ક્યાં ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિરૂપી લાગી બગાઈ.’

આ રીતે અખાનું દૃષ્ટાંતનિરૂપણ એના વૈવિધ્ય, વિશાળતા, ચિત્રાત્મકતા અવનવી રચનારીતિ તથા વેગ અને જોશને કારણે અનન્યસરખું ભાસે છે.

2.4 ભાષાભિવ્યક્તિ અને છંદો

અખાના કવિત્વનો એક બીજો મહત્ત્વનો ઉન્મેષ તે તેની ભાષાભિવ્યક્તિ છે. અખાની ભાષામાં માર્મિકતા, સચોટતા અને બલિષ્ઠતા છે. ‘ભાષાને વળગે શું ભૂર, રણમાં જે જીતે તે શૂર’ આમ કહેનાર અખાએ સાચે જ ભાષા દ્વારા એક અદ્ભુત સૃષ્ટિ ખડી કરી છે. અર્થનો ગોટાળો અખાને પાલવે તેમ નથી. કોઈ ભાષા ઊંચી નથી કે નીચી નથી. જે ભાષાથી વિચાર પૂરેપૂરો ને અસરકારક રીતે સ્ફૂટ થઈ શકે એ ભાષા સારી કે મહત્ત્વની એમ તે માને છે. કોઈ ભાષા ઊંચી નથી કે કોઈ ભાષા નીચી નથી.

ભાષા અખા આગળ નાચે છે (ઉમાશંકર જોશી). ભાષાભિવ્યક્તિને કારણે જ ચિત્તમાં અંકાઈ જાય એવાં ઘણાં સ્થાનો કવિની કૃતિઓમાંથી મળે છે. જેમ કે,

‘ભાઈ ભક્તિરૂપી પંખિણી,
જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે,
ચિદાકાશ માંહે તે જ ઊડે,
જેને સદ્ગુરુ રૂપી આંખ છે’
‘અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું’
‘એક મૂરખને એવી દેવ પત્થર એટલા પૂજે દેવ.’

અખાની ભાષાભિવ્યક્તિનું પહેલું ધ્યાન ખેંચે તેવું લક્ષણ વિશાળ શબ્દભંડોળ છે. તેના શબ્દભંડોળમાં અલ્પપરિચિત શબ્દોથી માંડીને લોકરૂઢ તળપદા શબ્દો સુધીની વિશાળ દુનિયાનું આપણને દર્શન થાય છે. સંસ્કૃત શબ્દો, વેદાંતની પરિભાષાના શબ્દો, મધ્યકાળના વિશિષ્ટ કહેવાય એવા તદ્દભવ અને તળપદા શબ્દોનો તો અખો એક ખજાનો છે.

અખામાં શબ્દોધની શૈલી દેખાય છે. શબ્દોધની જેમ વાક્યોધનો પણ અખો ઉપયોગ કરે છે. એટલે કે સમાન પ્રકારનાં વાક્યો એક પછી એક જોશબંધ આવે છે. આ દ્વારા સર્જાતી વાક્યછટા સવિશેષ આકર્ષક બને છે. જેમ કે, “ફાટું આચરે ફાટું બકે,” ‘જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂડેફૂડ, સામે સામા બેડાઘૂડ.’ ‘છોડું ખોળતાં લાધી પોળ, હવે કર અખા ઝાકમઝોળ,’ ‘દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા મળતાં વાધું શેર, ચર્યા વદતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો’ વગેરે.

અખાની વાણીમાં બોલચાલની છટા છે. પંક્તિઓનાં આરંભ, મધ્ય કે અંતમાં બોલચાલની છટાના કેટલાક શબ્દો ઉમેરાય છે એને કારણે એની સામે કોઈ વ્યક્તિ સાક્ષાત્ બેઠી હોય એવું અનુભવાય છે. જેમ કે, ‘(ભાઈ) ભક્તિરૂપી પંખિણી,’ ‘શબરી સંસ્કૃત શું ભણી હતી, (ભાઈ,) કયા વેદ વાંચ્યા કરમાભાઈ ?’

એક સાચો અનુભવી પોતાના અનુભવની વાત આપણને સ્નેહપૂર્વક કહી રહ્યો હોય એવી અનુભૂતિ વારંવાર અખાની ભાષા કરાવે છે. અખાએ યોજેલી વિવિધ ભાષાપ્રયુક્તિને કારણે વેદાંત જેવો શુષ્ક ગણાતો વિષય રસપ્રદ બની રહે છે.

છંદ : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચલિત-છપ્પા, કવિત, ચોપાઈ, કુંડળિયા, સવૈયા, સોરઠા - પદબંધના વિવિધ પ્રકારોમાંથી ઘણાખરાનો અખાએ ઉપયોગ કર્યો છે. ‘અખેગીતા’માં કડવા પદ્ધતિમાં થયેલી પ્રબંધરચના છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કડવા પદ્ધતિથી થતી પ્રબંધ રચનામાં વચ્ચે વચ્ચે પદો મૂકવાની પદ્ધતિ હતી. અખાએ પણ વચ્ચે વચ્ચે પદો મૂક્યાં છે.

અખાએ દેશી અને પદોના આપણા તળપદા પદબંધો સિવાય બીજા કેટલાક છંદો પણ વાપર્યા છે. પણ ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે કવિએ મુખ્યત્વે માત્રામેળવૃત્તોમાં જ કવિતા કરી છે. જોકે, એનો અર્થ

એ નથી કે અક્ષરમેળવૃત્તોમાં કવિને ફાવટ નથી. પરંતુ એ સમયે એનો ઉપયોગ બહુ અલ્પ થતો. અખાની ફાવટ મુખ્યત્વે ચોપાઈમાં વધુ દેખાય છે. ‘છપ્પા’, ‘અનુભવબિંદુ’, ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’ વગેરે કૃતિઓમાં ચોપાઈ છે.

2.5 હસતો કવિ

ઉમાશંકર જોશીએ અખાને ‘હસતો કવિ’ કહ્યો છે. અખાનું હાસ્ય માત્ર સ્મિત નથી પણ ખડખડાટ હાસ્ય છે. અખાએ સચોટ વાણીમાં હાસ્યજનક ચિત્રો સજ્યાં છે. કોઈ વાર અખો અદ્વહાસ્ય કરે છે, તો કોઈ વાર ટાઢો ટમકો મૂકીને ખસી જાય છે. એક વખત તે મીઠાના ખારમાં પાયેલો કરડો કોરડો લઈને વીંજતો અનુભવાય છે તો બીજી વખત આપણને હસવાની ફરજ પાડતો ટીખળી જેવો લાગે છે.

અખાએ સમગ્ર સામાજિક સંસ્થાઓના દંભો, માણસની ઈશ્વર મેળવવા માટે બાહ્યાચારોમાં આથડતી શ્રદ્ધા વગેરે પર ધારદાર પ્રહાર કર્યા છે. આવી જગ્યાઓએ કટાક્ષ રૂપે જ હાસ્ય મળે છે. જેમ કે, ‘તિલક કરતાં ત્રેપન થયાં’, ‘એક મૂરખને એવી ટેવ’, ‘ઊંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો’, ‘શબરી શું સંસ્કૃત ભણી હતી, ભાઈ?’ વગેરે.

ખાસ કરીને છપ્પાનાં ‘ફૂટકળ અંગ’માં કથાકીર્તન, તીર્થાટન, શાસ્ત્રપાંડિત્ય, ગુરુપ્રાપ્તિ, સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા પર તીખા કટાક્ષો મળે છે. એક પંક્તિ જોઈએ જેમાં કવિ કેવો વેધક કોરડો વીંજે છે :

“સજીવાએ નજીવાને ઘડ્યો ને સજીવો કહે છે કે ‘મને કાંક દે !

આ અખો ભગત એમ પૂછે છે કે તારી એક ફૂટી છે કે બે ?”

બળવંતરાય ઠાકોરે અખાના કટાક્ષને ‘ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એ બહુ સાચું છે. પરંતુ કોઈ વાર કવિનો આ પયગંબરી પુણ્યપ્રકોપ ગાળાગાળીનું પણ રૂપ ધારણ કરે છે : ‘ખાઈ પીને થયા ખૂંટડા’, ‘જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરુ કુંભાર’ વગેરે.

અખાનું હાસ્ય ક્યારેક વાત્સલ્યનો અનુભવ કરાવે છે જેમ કે, ‘છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ’, ‘તે નોહે ખૂણે ખાંચરે આ પ્રત્યક્ષ મુખોમુખ વાતો કરે’, ‘જ્ઞાનઘટા ચઢ આઈ.’ બ્રહ્મની અનુભૂતિનો આનંદ નિર્મળ હાસ્યનો અનુભવ કરાવે છે.

2.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, 1976
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ - 2 : ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (મધ્યકાલીન અને સુધારક યુગ) : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, 1992
4. ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ- 1 (મધ્યકાળ) : જયંત કોઠારી અને અન્ય, 1989
5. અખો એક અધ્યયન : ઉમાશંકર જોશી, 1973
6. અખો એક સ્વાધ્યાય : રમણલાલ પાઠક, 1961
7. અખાકૃત કાવ્યો - 1 : સં. નર્મદાશંકર દે. મહેતા, 1931
8. અખાની વાણી : પ્રકા. ઓરિયન્ટલ પ્રેસ, 1884
9. અખાની વાણી : પ્રકા. સસ્તું સા. વર્ધક કાર્યાલય, 1914
10. ચિત્તવિચારસંવાદ : સંપા. કીર્તિદા જોશી

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

જ્ઞાનમાર્ગી	-	જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો રસ્તો.
આથડ્યા	-	ભટક્યા.
વર્ણમાલા	-	કક્કાના બાવન અક્ષર
સંતતિ	-	સંતાન
લોકસમય	-	
જનશ્રુતિ	-	અફવા
લહિયા	-	પ્રત લખનારા, લખવાનું કામ કરનારા
અણલિંગી	-	
ચિન્મય	-	જ્ઞાનમય, બ્રહ્મમય

મિથ્યાત્વ	- મિથ્યાપણું
નિમિત્તમાત્ર	- કારણમાત્ર
લાકડું જેમ કૃષ્ણગુરુ	
થઈ જાય	- (રૂઢિપ્રયોગ) લાકડું જેમ અગ્નિમાં સળગી જાય તેમ.
જીવન્મુક્ત	- છતે દેહે માયાના બંધનથી મુક્ત.
પરિણત પ્રજ્ઞા	- (જ્ઞાનથી) પરિપક્વ-પુખ્ત બનેલી બુદ્ધિ
પાખંડી	- ઢોંગી
આરત	- ઉત્કટ ઇચ્છા
વિલક્ષણતા	- અદ્ભુત, અસાધારણ
પયગમ્બરી આવેશ	- માણસને માટે ઈશ્વરનો સંદેશો લઈ આવનાર (પ્રભુના દૂત) જેવી સ્થિતિ
જીવન્મુક્ત	- છતે દેહે માયાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત
આર્દ્રતા	- મૃદુ, માયાળુ, લાગણીશીલ
શબ્દોઘ	- શબ્દોનો સતત વહેતો પ્રવાહ
વાક્યોઘ	- વાક્યોનો સતત વહેતો પ્રવાહ
પુણ્યપ્રકોપ	- (પાપ કે અન્યાય સામે) ધર્મબુદ્ધિને કારણે ઊપજેલો ક્રોધ

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. અખાના જીવનનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપો.
2. અખાની મુખ્ય તેમ જ પ્રકીર્ણ બધી કૃતિઓનાં નામ આપો.
3. અખાની કૃતિઓનો મુખ્ય વિષય કયો છે ? આ વિષયને ભાવક સુધી પહોંચાડવામાં કવિને કેટલી સફળતા મળી છે ?
4. ‘અખેગીતા’ અને ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’નો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
5. ‘છપ્પા’ અને ‘અનુભવબિંદુ’નો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
6. અખાના તત્ત્વવિચાર વિશે નોંધ લખો.
7. અખાની દૃષ્ટાંતકલા વિશે નોંધ લખો.
8. અખાને તમે કવિ કહેશો ? શા માટે ?
9. અખાની કવિતામાં તમને અસરકારક લાગી હોય તેવી વસ્તુની ચર્ચા કરો.
10. અખાની ભાષાશક્તિ વિશે નોંધ લખો.
11. અખાની કવિતા મુખ્યત્વે માત્રામેળ છંદોમાં જ છે. કારણ આપો.

એકમ ૩

રૂપરેખા

- 3.0 પ્રસ્તાવના
- 3.1 પૂર્વભૂમિકા
- 3.2 અખાના અનુગામી કવિઓ અને તેમની કવિતા તથા પાંચ મહત્વના જ્ઞાનાશ્રયી કવિઓ
- 3.3 સારાંશ
- 3.4 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 3.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

3.0 પ્રસ્તાવના

બીજા એકમમાં તમે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના મુખ્ય સર્જક કવિ અખાના જીવન અને કવનનો પરિચય કર્યો. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ અખા પછી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારામાં કવિ અખા જેવો બીજો સર્જક પાડ્યો નથી એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય. જોકે, આ કવિતાધારાનું વહેણ ધીમું પણ ચાલતું રહ્યું છે. સાવ સુકાયું નથી. કેટલાક ખાસ નોંધ લેવી પડે એવા કવિઓ પણ થયા છે.

3.1 પૂર્વભૂમિકા

આ એકમમાં સૌ પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારામાં કવિ અખાના જ સમય દરમિયાન થયેલા એટલે કે અખાના સમકાલીન જે કવિઓ છે - નરહરિ, ગોપાળ, બૂટિયો, ભાણદાસ - એ બધાનાં જીવન અને કવનનો પરિચય કરશો. પછી આ કવિતાધારા પોતાના સર્જનથી વધુ ચેતનવંતી બનાવનારા બીજા પાંચ જ્ઞાનાશ્રયી કવિઓ - પ્રીતમ, નિરાંત, ધીરો, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ અને ભોજો - નાં જીવન અને કવનનો પરિચય મેળવશો.

3.2 અખાના અનુગામી કવિઓ અને તેમની કવિતા તથા પાંચ મહત્વના જ્ઞાનાશ્રયી કવિઓ

(ક) અખાના સમકાલીનો

અખાના સમકાલીન કવિઓ છે : નરહરિ, ગોપાળ, બૂટાજી/બૂટિયો, ભાણદાસ અને શિવદાસ.

નરહરિ (દાસ) : (ઈ.સ. 17મી સદી) તેઓ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા.

અનુશ્રુતિ મુજબ તેઓ જ્ઞાતિએ કણબી હતા. તેમણે પોતાને વડોદરાના વાસી પણ કહ્યા છે પરંતુ મૂળ તે બાવળા કે દહેગામના હોવાનું નોંધાયું છે, જેનો આધાર સ્પષ્ટ મળતો નથી. એક લોકગ્રંથલિપિ દુહામાં -

‘અખે કીધો ડખો, ગોપાલે કીધી ઘેંશ,
નરહરિએ કીધી રાબડી, બૂટો કહે શિસાવ બેશ’

નરહરિ, ગોપાલ, બૂટો આ ત્રણેનો ઉલ્લેખ અખા ભગત સાથે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારાના કવિ તરીકે થાય છે, પરંતુ નરહરિની કૃતિઓ ઈ. 1616થી ઈ. 1653 સુધીનાં રચનાવર્ષો બતાવે છે તેથી એ અખાના નજીકના પુરોગામી કવિ ઠરે છે.

નરહરિની કૃતિઓમાં અખાના જેવું દુરાચાર અને મિથ્યાચારને ભાંડવાનું આકરાપણું નથી. તેમના તત્ત્વ વિચારમાં અંતમાં અપરોક્ષાનુભૂતિનું મહત્ત્વ છે. કર્મ, ઉપાસના, કાયાકલેશ જેવાં બાહ્ય સાધનોને નરહરિએ આવશ્યક ગણ્યાં નથી. વૈષ્ણવી સગુણ ભક્તિનો એ આદર કરે છે એ જોતાં સગુણથી નિર્ગુણ તરફ એમનો વિકાસ થયો હોય એમ લાગે છે.

360 કડીની ચોપાઈ બદ્ધ ‘હરિલીલામૃત’માં નરહરિએ સગુણ-નિર્ગુણની મિશ્રભૂમિકા વ્યક્ત કરી છે. એમાં કવિએ દશાવતારનું વર્ણન કર્યું છે ને નવધા મક્તિ કરનારા ભક્તોનાં દૃષ્ટાંત આપીને ભજનાનંદનો મહિમા કર્યો છે.

7 કડવાંના ‘ગોપી ઉદ્ધવસંવાદ’માં ગોપીઓના પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભાવોની અભિવ્યક્તિ દ્વયંગમ રીતે કરી છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા આવેલા ઉદ્ધવને એનાથી પ્રભાવિત થઈ જતાં બતાવાયા છે.

315 કડીની ‘ભક્તિમંજરી’માં કવિ નિર્ગુણ, નિરાકાર વિશ્વવ્યાપક મહારાજને કૃષ્ણ અને રામ તરીકે ઓળખાવી રામભક્તિનો મહિમા ગાય છે ને એમ નિર્ગુણ-સગુણની એકતા દર્શાવે છે.

‘પ્રબોધમંજરી’ કવિની ચોપાઈમાં રચાયેલી કૃતિ છે. 130 કડીની આ કૃતિમાં કવિએ આત્મવિદ્યાનો બોધ

કયો છે. 17 કડવાં અને 342 કડીની 'જ્ઞાનગીતા' (ર.ઈ.સ. 1616 સં. 1672 કારતક સુદ, 1)માં વેદાંતી વિચારધારાના બધા જ વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. કૃતિમાં વિષયવસ્તુની રજૂઆતમાં પ્રચૂર દૃષ્ટાંતો અને અવળવાણીનો વિનિયોગ થયો છે. 501 કડીની 'હસ્તામલક' (ર.ઈ.સ. 1653/સં. 1709 ચૈત્રસુદ 11)માં ઉમામહેશ્વર વચ્ચેનો સંવાદ ચોપાઈમાં રજૂ થયો છે. તેમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ થયું છે. 10 પ્રકરણમાં વહેંચાયેલી 'વસષ્ટસારગીતા' (ર.ઈ.સ. 1618/સં. 1674, મહા સુદ 10) 'લઘુયોગવાસષ્ટ'ના અનુવાદરૂપ કૃતિ છે. તે ઉપરાંત અનુવાદરૂપ 'ભગવદ્ગીતા' (ર.ઈ.સ. 1621) પણ રચેલી છે. 'ભગવદ્ગીતા'નું માત્ર ભાષાંતર જ નહીં પણ જરૂર જણાઈ ત્યાં કવિએ દૃષ્ટાંતો યોજ્યાં છે. આમ, મૂળ કૃતિના 700 શ્લોકોનો તેમણે 1156 કડીમાં વિસ્તાર કર્યો છે.

આ ઉપરાંત કવિની લઘુ કૃતિઓમાં 36 કડીનો 'કક્કો', 25 કડીની 'આનંદરાસ' તથા 13 કડીની 'સંતના લક્ષણ' એ કૃતિઓ પણ મળે છે.

ગોપાળ (ઈ.સ. 1649માં હયાત) : તેઓ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા. તેમની અવટંક અડાલજા મળે છે. પિતાનું નામ ખીમજી નારણદાસ. જ્ઞાતિએ તેઓ મોઢ વણિક હતા. તેમના ગુરુનું નામ સોમરાજ હતું. કવિની 'ગોપાળગીતા/જ્ઞાનપ્રકાશ' (ર.ઈ.સ. 1649) ગુરુશિષ્યસંવાદરૂપે રચાયેલી છે. તેમાં શાંકરવેદાંત અનુસાર જગતની ઉત્પત્તિ, એનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ, બ્રહ્મ વગેરેને કવિએ દૃષ્ટાંતોની મદદથી સમજાવ્યું છે. તેમની 18 'સાખી' નામક રચનાઓ મળે છે તેમાં અજ્ઞાનીઓ પર હળવા ઉપાલંબ કરી સરળ ભાષામાં દૃષ્ટાંતોથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

રૂપકોનો આશ્રય લેતી 'બુદ્ધિવહુને શિખામણ' તથા સત્સંગ મહિમા, જ્ઞાનવૈરાગ્ય બોધ, કૃષ્ણભક્તિ વગેરે વિશેનાં પદોની રચના પણ કવિએ કરી છે. 'માળાનો મરમ' એવા શીર્ષકથી રચાયેલા એક પદમાં કવિએ પોતાના ગુરુ સોમરાજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

બૂટાજી/બૂટિયો (ઈ.સ. 17મી સદી) : જ્ઞાનમાર્ગના વેદાંતી ભક્તકવિ. કવિ બ્રહ્માનંદના શિષ્ય અને અખાના ગુરુભાઈ હોવાની માન્યતા પણ પ્રચલિત છે. કવિ જાતે સાધુ હતા. તેમનાં 12 પદ મળે છે. આ પદોનો વિષય કવિની અદ્વૈતવેદાંતનિષ્ઠા તથા આધ્યાત્મિક અનુભવ છે. તેમાં હિન્દીની છાંટવાળી ભાષા જોવા મળે છે. કવિની શૈલી સ્વાભાવિક અને વેગવાળી છે.

ભાણદાસ (ઈ.સ. 17મી સદી મધ્યમ ભાગ) : જ્ઞાનમાર્ગના વૈષ્ણવ કવિ. તેમના પિતાનું નામ ભીમ. કૃષ્ણપુરીના તેઓ શિષ્ય હતા. કવિ અખાના સમકાલીન હતા. હસ્તામલક અને શંકરાચાર્ય વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા કેવલાદ્વૈતના સિદ્ધાંતને સુગમ રીતે નિરૂપતી 16 કડવાંની 'હસ્તામલક' (ર.ઈ.સ. 1651/સં. 1707, જેઠ સુદ 9) કવિની યશોદા કૃતિ છે. આ કૃતિમાંની જ્ઞાનચર્યામાં કવિત્વની ચમક દેખાય છે. કૃતિ મૂળ સંસ્કૃતને આધારે રચાયેલી છે. 'અજગર- અવધૂતસંવાદ' એ બીજી જ્ઞાનમૂલક રચના છે જેમાં કવિએ આત્મજ્ઞાનની મહત્તા દર્શાવી છે.

કવિનું ખરું કવિત્વ આદ્યશક્તિનો મહિમા કરતી તેમની તત્ત્વલક્ષી ગરબીઓમાં પ્રગટ્યું છે. ગંગનમંડળને ગાગરડીના રૂપકથી વર્ણવતી આ કવિની જાણીતી ગરબીમાં સૃષ્ટિનાં ભવ્ય તત્ત્વોને લલિત-રમણીય રૂપ આપતી જે કલ્પનાશક્તિ છે તે નોંધપાત્ર છે. એ અન્ય ગરબીઓમાં પણ જણાય છે. ગરબીઓમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિનિયોગની બાબતમાં તેમ જ આવાં ગેય પદો માટે ગરબી-ગરબો સંજ્ઞા યોજવામાં ભાણદાસ પહેલા કવિ હોવાનું કહેવાયું છે.

કવિએ 21 કડવાનું ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધની કથાનુસાર પ્રહ્લાદનું ચરિત્ર આપતું 'પ્રહ્લાદાખ્યાન' (ર.ઈ. 1650) આપ્યું છે. તેમાં કવિનો મુખ્ય ઝોક જ્ઞાનચર્યા તરફ દેખાય છે. બારમાસી, નૃસિંહજીની હમચી, હનુમાનજીની હમચી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં પદો પણ કવિને નામે મળે છે.

(ખ) પાંચ જ્ઞાનાશ્રયી કવિઓ

આપણે જોયું કે ગુજરાતી જ્ઞાનાશ્રયી કવિતાના પ્રવાહને અખાએ સમૃદ્ધ કરી દીધો. તે પછી પણ અનેક સંત-ભક્તો થઈ ગયા તેમણે પણ પ્રજાને યથાશક્તિ જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનો બોધ કરી સમાજમાં સદાચાર આણવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. તેમની કવિતાએ સમાજની અનેક બદીઓ દૂર કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. અખા ભગત પછી જેમને જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા રચનાર કવિઓ તરીકે ઓળખી શકીએ તેવા મહત્ત્વના પાંચ કવિઓ છે - પ્રીતમદાસ, નિરાંત, ધીરો, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ અને ભોજો.

પ્રીતમદાસ (ઈ.સ. 1718થી 1798) : જ્ઞાનમાર્ગના કવિ છે. તેમનો જન્મ બાવળા ગામમાં થયો હતો. તે જ્ઞાતિએ બારોટ હતા ને જન્મથી ચક્ષુહીન હતા. રામાનંદી સાધુઓની જમાતના મહંત ભાઈદાસજી પાસેથી ગુરુમંત્ર અને ઉપદેશ લીધા પછી તેમણે જ્ઞાનભક્તિનો પંથ અપનાવ્યો હતો. તેઓ યોગમાર્ગના અભ્યાસી હતા. તેમણે આમરણ સાધુજીવન ગાળ્યું હતું.

કક્કા, વાર, મહિના, તિથિ, જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં પદો, ધોળ, છપ્પા, સાખીઓ, ગુરુનાંહના, જ્ઞાનપ્રકાશ, નામમહિમા, જ્ઞાનગીતા જેવી અનેક રચનાઓ તેમણે કરી છે. તેમની કવિતા સંતપરંપરામાંથી મળેલા જ્ઞાનથી વધારે પ્રભાવિત છે. તેમણે માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો, સદ્ગુરુનાં ચરણ સેવવાનો, સંતજનોનો સત્સંગ કરવાનો અને તે દ્વારા 'સ્વ'ને ઓળખીને નિર્ગુણને પામવાનો બોધ કર્યો છે. બીજી બાજુ તેમણે ભાગવત અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પ્રભાવ ઝીલી વિપુલ પ્રમાણમાં કૃષ્ણભક્તિની પણ કવિતા લખી છે. આમ તેમની કવિતામાં જ્ઞાન અને ભક્તિ બંનેનો મહિમા સમાંતરે દેખાય છે.

તેમની કૃતિઓમાં સૌથી લાંબી 20 વિશ્રામમાં રચાયેલી 'સરસગીતા' છે, જેમાં જાણીતો ઉદ્ભવ-ગોપી પ્રસંગ વિષય છે. 7 વિશ્રામમાં રચાયેલી 'જ્ઞાનગીતા' જેમાં કાયાકમળના રૂપકથી યોગમાર્ગની પરિભાષામાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. દરેક મનુષ્યને સ્વ-રૂપને ઓળખવાનો બોધ છે. તેમણે બે 'કક્કા'ને પાંચ મહિનાની રચના કરી છે જે વૈરાગ્યબોધક છે. 'મહિના'ની રચનામાં રાધા-વિરહ પણ વિષય બન્યો છે. કવિની છ તિથિઓમાંથી પાંચ તિથિઓ વૈરાગ્યબોધની છે ને એક કૃષ્ણભક્તિની છે.

કવિની વિશેષ ધ્યાનપાત્ર રચનાઓ તો હિંદી અને ગુજરાતીમાં રચાયેલી સાખીઓ અને પદો છે. કવિની 732 સાખીઓમાંથી 95 સાખીઓ ગુજરાતીમાં છે બાકીની સાધુશાઈ હિન્દીમાં છે. તેમાં કવિના જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય વિશેના વિચારો રજૂ થયા છે. કવિનાં પથ્થ જેટલાં પદો થાળ, આરતી, ગરબી, ગરબો એમ વિવિધ સ્વરૂપે મળે છે. આ પદો વૈરાગ્યબોધ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષયક છે. આ પદો તેમાં આવતાં લોકગમ્ય દૃષ્ટાંત-રૂપકો વિવિધ રાગ-ઢાળ, ચોટદાર ધ્રુવપંક્તિથી લોકપ્રિય બન્યાં છે. જેમ કે,

‘જીભલડી રે તને હરિગુણ ગાતાં આવડું આજસ ક્યાંથી ?’

‘હરિનો મારગ છે શૂરાનો નહીં કાયરનું કામ જોને.’

‘સાચી કોની સગાઈ સંસારમાં સાચી તે કોની સગાઈ ?’

‘સંત સમાગમ જે જન કરશે તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને.’

આવાં અનેક પદો ભક્તને સાચી સમજ આપી હરિનો માર્ગ દર્શાવે છે. કવિની ભાષા સાદી, સરળ અને વ્યવહારુ છે છતાં લાલિત્યભરી અને અલંકૃત પણ છે. જેમ કે,

‘ભક્તિ છે રે ખાંડાની ધાર, એને સાધે કોઈ સાધનહાર.’

‘જે જે કરશે તે ભોગવશો, ભવસાગરમાં ભમશો રે.’

બંટીનું બી વાવીને ભાઈ, કમોદ ક્યાંથી જમશો રે.’ તત્ત્વમસિ જેવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન કેવું છે તે સમજાવવા કવિ કહે છે કે,

‘મહાવાચકનું જ્ઞાન જેને જડિયું રે

તે જીવ ઈશ્વરનું ભાન, પાછું પડિયું રે’

‘તેને રૂપ રંગ નહિ ક્યો, નિરાલંબ ભરિયો રે,

કહે પ્રીતમ એ ઉન્માન, અખંડ બ્રહ્મદરિયો રે.’

આ ઉપરાંત કવિની ‘પ્રેમપ્રકાશ સુડતાળો કાળ’ જેવી રચના જેમાં તત્કાલીન દુષ્કાળની ઘટનાને વિષય તરીકે લઈને છેવટે ભક્તિની વાત કરી છે. ‘બ્રહ્મલીલા’, ‘જ્ઞાનપ્રકાશ’, કળિયુગની લીલાને વર્ણવતી ‘વિનય-સ્તુતિ’, ‘બોડાણો - રણછોડજીના શલોકા’, ‘ગુરુમહિમા’, ‘રસવિલાસ’ વગેરે કવિની ગુજરાતી અને હિંદીમાં રચાયેલી જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને ભક્તિની અન્ય રચનાઓ છે.

કવિએ અનુવાદ પણ આપ્યા છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ના 18 અધ્યાયનો દુહામાં કવિએ અનુવાદ કર્યો છે તે ‘ભગવદ્ગીતા/પ્રીતમગીતા’ પ્રાસાદિક છે. કવિએ ભાગવતના એકાદશસ્કંધનો દુહા-ચોપાઈમાં ભાષ્ય કર્યો છે તે પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

નિરાંત (ઈ. 18મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ. 19મી સદી પૂર્વાર્ધ) : જ્ઞાનમાર્ગી ભક્તકવિ. સચ્ચિદાનંદ પરિવ્રાજક દંડી સ્વામીએ તેમને સગુણભક્તિમાંથી નિર્ગુણ તરફ વાળ્યા હતા. કરજણ તાલુકાના દેથાણ ગામે રજપૂત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. નાનપણથી જ તેઓ ધર્મવિષયક કથાવાર્તાના પ્રેમી હતા. ગોકળદાસ નામના રામાનંદી સાધુ પાસેથી તેમણે ‘નામ’નો ઉપદેશ મેળવ્યો હતો. જ્ઞાતિભેદ રાખ્યા વિના ઘણા માણસો પાસેથી તે ઉપદેશ મેળવતા. ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને જેમાં જળવાઈ રહે એવા નિવૃત્તિમાર્ગનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે.

કવિએ ભજનો, તિથિઓ, મહિના, સાખીઓ, પદ, કવિત, જૂલણા, કુંડળિયા, સવૈયા, પત્રો જેવી રચનાઓ કરી છે જેનો વિષય જ્ઞાન, ભક્તિ, પરમાત્મા સ્થિતિ, દેહોત્પત્તિ, મનુષ્યજીવન વગેરે રહ્યો છે

કવિની બે દીર્ઘ કૃતિઓ મળે છે. ‘યોગસાંખ્યદર્શનનો સલોકો’ આ કૃતિમાં 100-100 કડીમાં યોગદર્શન અને સાંખ્યદર્શનની શાસ્ત્રીય સમજૂતી આપેલી છે. બીજી કૃતિ ‘અવતાર ખંડન’માં 10-10 કડીના 10 ખંડમાં વરાહ, મત્સ્ય, મોહિની, બલરામ, કૃષ્ણ, રામ, વામન વગેરે અવતારોની સમીક્ષા-ચિકિત્સા કરી કવિએ એનો મર્મ પ્રગટ કર્યો છે.

કવિએ નામરટણ-નામસ્મરણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. ‘નામ વિના કોઈ નવ તરે, ભવસાગર માંહે’, ‘નામ પ્રતાપ વર્ણવ્યો નવ જાયે’, ‘રામનામ રિધનું ગાડું’, ‘રામનામ ભજ ભાવ ધરીને મૂકી મન બડાઈ રે’.

કવિ કહે છે મહામૂલો મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયો છે તેને એળે વેડફી દેવો ન જોઈએ. કેમ કે, ‘આ રે કાયાનો પાયો છે કાયો’, ‘સાયું સગપણ શામળિયાનું’, ‘મહામંત્ર મોટો રે નારાયણ તણો’. નરસિંહ-મીરાંની યાદ આપે એવા કૃષ્ણભક્તિનાં પદો કવિએ રચ્યાં છે.

નિર્ગુણ ભક્તિના જ્ઞાનપ્રદેશમાં ગુરુનું મહત્ત્વ કવિએ વારંવાર ગાયું છે. જીવ-શિવની એકતા, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, માયાનું પ્રાબલ્ય વગેરે વેદાંતની દૃષ્ટિએ કવિએ વર્ણવ્યાં છે અને અનુભવિયાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

કવિની ભાષા સાદી, સરળ અને તળપદી છે. તેમનું ભાષાસામર્થ્ય અને ભાષાપ્રભુત્વ તેમનાં અનેક ભજનોમાં દેખાય છે. જેમ કે,

‘કૃત્યો શું ફરે છે રે છકમાં છાયા જોતો ન ચાલ.’

‘વરણગીમાં વાટ ઊઠશે, લૂંટી લેશે કાળ.’

‘ધનજોબનના મદમાં માતો, વિષયભોગમાં વાડ,

એ ચાંદરણું ચાર દિવસનું, અંતે છે અંધારું’

ધીરો (ઈ. 18મી સદી ઉત્તરાર્ધ - અવ.ઈ. 1825) : ધીરા ભગત જ્ઞાનમાર્ગી કવિ. વડોદરા જિલ્લાના સાવલી પાસે આવેલા ગોઠડા ગામના તેઓ વતની હતા. જ્ઞાતિએ તેઓ બ્રહ્મભટ્ટ/બારોટ હતા. તેમના પિતાનું નામ પ્રતાપ બારોટ અને માતા દેવબા. મોટેભાગે અનુશ્રુતિઓ પર આધારિત કવિની અન્ય ઉપલબ્ધ ચરિત્ર માહિતી મુજબ એમનો કુળધર્મ વૈષ્ણવ હતો. પરંતુ તેમણે રામાનંદી પંથ સ્વીકારેલો. સાધુ સંન્યાસીઓની સેવા દ્વારા તેઓ બહુશ્રુત બન્યા હતા. કવિને શાસ્ત્રપુરાણનું જ્ઞાન ગોઠડા ગામના જીભાઈ શાસ્ત્રી પાસેથી મળ્યું હતું. તેમને કવિત્વ અને આત્મજ્ઞાન કોઈ સિદ્ધ પુરુષની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં. કવિના પત્ની જતનબા સ્વભાવે કંકાસી હતાં. એ વસ્તુએ કવિને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ભક્તિ તરફ વળવામાં મદદ કરી હતી.

કવિ પોતાનાં પદો કાગળમાં લખી નદીમાં વાંસની ભૂંગળીમાં વહેતાં મૂકી દેતાં તેનાથી કાંઠાના ગામોમાં તેમનાં પદોનો પ્રચાર થયેલો.

કવિની કૃતિઓ બહુધા ‘કાફી’ નામે ઓળખાયેલાં છૂટક પદો રૂપે કે પદોના સમુચ્ચય રૂપે રચાયેલી છે. ટેકના પ્રાસ તથા અવાંતરપ્રાસનો ને કડીસંખ્યાનો સુનિશ્ચિત રચનાબંધ ધરાવતાં આ પદો ‘કાફી’ રાગમાં ગવાતાં હોવાથી ‘કાફી’ એવું નામાભિધાન પામ્યાં જણાય છે. કવિની એમાં અસાધારણ ફાવટ છે. તેથી ‘કાફી તો ધીરાની’ એમ કહેવાયું છે તે યથાર્થ છે. હરિભજનની આવશ્યકતા અંગે તેઓ કહે છે : ‘હરિભજન જેને ભોવન નહિ, મંદિર તેનું મસાણા...’ કાફીઓની જેમ કવિની અવળગણી પણ વખણાય છે : જેમ કે,

‘તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં.’

‘મન તુંહી તુંહી બોલે રે, આ સુપના જેવું તન તારું’

‘અંબાડીએ ગજરાજને ગળિયો, થોડાને ગળી ગયું જીન,

વસ્ત્ર ઉપર વાડ સુકાણી, એમ સમુદ્રને ગળી ગયું ફીણ.’

કવિની ભાષામાં તળપદાપણું છે અને તેમાં આગવો જુસ્સો પણ છે. માધુર્ય, પ્રસાદ અને ઓજ એ ત્રણે ગુણ તેમની ભાષામાં છે. લાલિત્ય અને કલ્પનાની પણ તેમાં ખોટ નથી. જેમ કે, ‘કાયનો કૂપો કાયા તારી, વણસતાં ન લાગે વાર’, ‘હરિના નામ વિના ખેલ સઘળો ખોટો છે.’

ધીરા ભગતના તત્ત્વવિચારમાં શાંકરવેદાંતનું અનુસરણ છે. તેમની કૃતિઓ બહુધા તત્ત્વવિચારાત્મક, અધ્યાત્મ અનુભવ વિષયક અને ઉપદેશાત્મક છે. કવિની દીર્ઘ કૃતિઓમાં શિષ્ય-ગુરુની પ્રશ્નોત્તરી રૂપે 217 કાફીઓમાં રચાયેલી ‘પ્રશ્નોત્તરમાલિકા’માં અદ્વૈતવેદાંતની દાર્શનિક ભૂમિકા રજૂ થઈ છે તથા તેને અનુસરતો વૈરાગ્યબોધ પણ આલેખાયેલો છે. કવિની રજૂઆતમાં પ્રસ્તાર ઘણો છે પરંતુ એમાંની સરળતા અને લોકભોગ્યતા નોંધપાત્ર છે. ‘જ્ઞાનબત્રીસી’ તથા અન્ય પ્રકીર્ણ કાફીઓમાં બ્રહ્માનુભવ, વૈરાગ્યભક્તિબોધ

ઉપરાંત, મિથ્યાચાર પરના પ્રહારોનું આલેખન થયું છે. એમાં ધીરાભક્તનાં અનુભવમસ્તી, રૂપક તથા અવળવાણીનો વિનિયોગ ધ્યાનપાત્ર છે.

કવિની બે ‘કક્કા’ નામક બોધાત્મક કૃતિઓ તથા ‘સુરતીબાઈનો વિવાહ’ પણ ધ્યાનપાત્ર રચનાઓ છે. તેમાં મનની સુરતા (લગની)નું અલક્ષ્યપુરુષ એટલે કે આત્મા સાથેના લગ્નનું રૂપકાશ્રયી પ્રસંગકથન છે. કવિની અન્ય નાની કૃતિઓ જેવી કે 27 પદની ‘મતવાદી’ જેમાં મતાભિમાની સાંપ્રદાયિકો પર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. બીજી 27 પદની ‘આત્મબોધ’ જેમાં ગુરુનાં લક્ષણની સાથે વિસ્તારથી ગુરુના જ્ઞાનોપદેશને કવિએ આલેખ્યો છે.

આ સિવાય ધોળ, ગરબી, વસંત, ખ્યાલ, બારમાસ આદિ પ્રકારો ધરાવતાં ઘણાં પદો મળે છે, જે મોટે ભાગે ગુજરાતીમાં છે. થોડાંક હિન્દીમાં ને કોઈક મરાઠીમાં પણ રચાયેલાં મળે છે. આ પદોનો વિષય અધ્યાત્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે. એ ઉપરાંત તેમાં રાસલીલા, શૃંગારલીલા તથા ગોપીભાવનાં પણ ઘણાં પદો છે એ નોંધપાત્ર છે. પદોમાં કવિની વાણી મધુર, પ્રાસાદિક અને લાલિત્યભરી છે.

7 પદની ‘દ્રોપદીવસ્ત્રાહરણ’ અને 60 અધ્યાયે અપૂર્ણ પ્રાપ્ત ‘અશ્વમેધ’ ધીરા ભગતની કથનાત્મક રચનાઓ છે.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ (ઈ. 1777 - ઈ.1843) : તેઓ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા. જ્ઞાતિએ મરાઠા રજપૂત હતા. તેમના પિતાનું નામ જીવનરાવ યશવંતરાવ ગાયકવાડ. તેમને બે પત્ની હતી. તેમાં જે રજપૂતાણી હતી તેના તેઓ પુત્ર હતા. ગરાસની જમીન માટે તેમને ગોઠડા જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં તેમને ધીરા ભગત સાથે સંપર્ક થયો પછી વડોદરા પાગાના જમાદારની નોકરી દરમ્યાન તેમને નિરાંત ભગત સાથે સંપર્ક થયો. બંને ભક્તોના સંપર્કના કારણે તેમના મનમાં પડેલી વૈરાગ્યવૃત્તિ વધારે ખીલી અને દૃઢ બની. તેમણે નિરાંત અને ધીરા ભગત બંનેનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું હતું.

બાપુસાહેબે જ્ઞાનપ્રદેશનાં પદ, ધર્મવેશ અંગેનાં પદ, બ્રહ્મજ્ઞાનના ષડ્ઋષિપુના રાજિયા, ગરબીઓ, કાફીઓ જેવી રચનાઓ કરી છે. એમની 24 પદોની ‘જ્ઞાનીના લક્ષણ’ કૃતિમાં સંતના સરલતા, સહજતા, ઉદારતા, અનાસક્તિ વગેરે ગુણોનું વર્ણન થયું છે. બીજી ‘સિદ્ધિખંડન’ કૃતિમાં 20 કાફીઓમાં અણિમા, ગરિમા, મહિમા, લધિમા વગેરે 18 યોગસિદ્ધિઓની નિરર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે. બાપુસાહેબે તેમની પદરચનાઓમાં સંતસમાગમ અને સદ્ગુરુની આવશ્યકતા તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની મહત્તા પણ દર્શાવી છે. મૂર્ખ અને ઢોંગી ગુરુઓને ખુલ્લા પાડી કર્મકાંડનું મિથ્યાત્વ અને ધર્મને નામે પ્રવર્તતા દંભની પણ વાતો કરી છે.

જ્ઞાનીને, સાધુને, સાચા સંતને ઓળખવા માટે તેનાં લક્ષણ કવિએ બતાવ્યાં છે. એમનો ઉપદેશ હિન્દુ અને મુસલમાન બંને માટે છે. હિન્દુ જીવનવ્યવહારનું ઊંડું જ્ઞાન એમણે દાખવ્યું છે તેની સાથે ઇસ્લામનો પણ સારો પરિચય એમના પદોમાં પ્રગટ થાય છે.

કવિની ભાષા તળપદી છે પણ એ બરછટ છે, કર્કશ પણ છે. એમણે તત્કાલીન સમાજની જનતાને સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી એમની અજ્ઞાનદશા દૂર કરવાનું કાર્ય પણ કર્યું છે.

‘કાણાને કાણું કહીએ, તો લાગે કડવું, એને સાચું કહિએ તો સૂઝે વઢવું.’

‘ચળેલી નારી તે નવ રહે ઢાંકી, તેની ચાલ, બોલી ને આંખ પાકી.’

કવિએ જ્ઞાનની વાત પણ રોચક રીતે રજૂ કરી છે. જેમ કે,

“ફૂલ ખીલીને ખરી પડે, એવું કાયાનું છે કામ રે,

માટે ચેતીને ચુપ ચાલવું, મૂકી મમતા તમામ રે”

કવિએ નિરર્થક ક્રિયાકાંડો તથા ધર્મને નામે ચાલતા પાખંડ પ્રત્યે પદોમાં સખત શબ્દોમાં રોષ વ્યક્ત કર્યો છે. તેઓએ પોતાના વક્તવ્યની રજૂઆતમાં વિવિધ દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કર્યો છે જેથી તે લોકગમ્ય બને છે ને સરળતાથી લોકોને સમજાઈ જાય છે.

ભોજો (ઈ. 1785 - ઈ. 1850) : તેઓ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા. તેમની અવટંક સાવલિયા. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું જેતપુર પાસેનું દેવકી ગલોળ તેમનું વતન હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ લેઉઆ કણબી હતા. તેમના પિતાનું નામ કરસનદાસ અને માતા ગંગાબાઈ. તેમના જીવનમાં કેટલાક ચમત્કારિક પ્રસંગો બન્યા હોવાનું કહેવાય છે.

કવિ પોતે નિરક્ષર હતા પરંતુ તેમણે સંતભજનિકોના સંગને લીધે અને શ્રુતિપરંપરામાંથી મળેલા કાવ્યવારસાને આત્મસાત કરી પોતાના જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને કાવ્યસમજ ખીલવ્યાં હતાં. ભક્તિનો મહિમા તેમની કવિતામાં છે પરંતુ નિર્ગૂણ ઉપાસનાનો બોધ કરતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનો પ્રભાવ તેમણે અનિભવ્ય ઝીલ્યો છે.

કવિની કંઈક લાંબી કહી શક્ય તેવી કૃતિઓમાં એક કૃતિ તે પાંચ કડવાનું 'ચેલૈયા આખ્યાન' છે જેમાં સગાળશા શેઠ અને સંધ્યાવતીની પ્રભુનિષ્ઠા સુપેરે ઊપસાવી છે. કવિની બીજી કૃતિ તે 6 કડવાં ને 141 કડીઓમાં ભક્તોની યાદી આપતી 'ભક્તમાળ'. ત્રીજી કૃતિ તે 3 કડવાંની 'બ્રહ્મબોધ' જેમાં યોગની પરિભાષામાં કુંડલિની જાત્રત કરવાનાં સોપાન બતાવવામાં આવ્યાં છે. ચોથી કૃતિ તે 59 કડીની 'બાવનાક્ષરી' જેમાં અક્ષરની પરિભાષામાં વૈરાગ્યબોધ આપવામાં આવ્યો છે.

કવિએ પદોની રચના કરી છે. આરતી, ધોળ, કાફી, હોરી, ભજન, મહિના, વાર, કક્કો, તિથિ, સરવડાં, પ્રભાતિયાં, ચાબખા વગેરે વિવિધરૂપે પ્રાપ્ત થતાં આ પદોની ભાષામાં સાધુશાઈ હિન્દી કે વ્રજભાષાની અસર છે. ગુરુસેવા, કૃષ્ણકીર્તન, સંસાર, સુખમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા અજ્ઞાની જીવો, સદ્ગુરુનો મહિમા, સંસારસુખનું મિથ્યાત્વ, જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો, અભેદાનુભવનો આનંદ વગેરે આ પદોનો વિષય છે. કેટલાંક પદોમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની અસર પણ અનુભવાય છે. તો ક્યાંક ભક્તિનો મહિમા પણ થયેલો છે.

જોકે, કવિ જનસમાજમાં લોકપ્રિય છે તેમના ચાબખાથી. તીખી મર્મવેધક વાણીમાં જીવોને એમણે ઉપદેશ કર્યો છે. જેમ કે,

‘મૂરખાની દાઢી થઈ ધોળી રે, હૃદયમાં જોયું નથી ખોળી રે.’

‘પ્રાણિયા ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર.’

‘જીવ ને શિવનો જેને સંશય છૂટી ગયો, સિંહ ને બકરી તેને એક આરે’

કવિનાં બધાં પદોમાં ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો બોધ સાદી, તળપદી વાણીમાં રજૂ થયો છે. પોતાની વાતને વધુ અસરકારક બનાવવા કવિએ સારા પ્રમાણમાં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો આશ્રય લીધો છે. જેમ કે, ‘પૂર પહેલી તું બાંધે પાળ’, ‘પેટ ચોળીને ઉપજાવ્યું શૂળ’, ‘ભક્તિ શીશ તણું સાદું’, ‘હસ્તિના દાંત તો ચાવવાના છે ખરા અણ દેખાડવાના જગતને બહાર બીજા’, ‘સંસારના સુખડાં રે કડવો લીમડો’, ‘જ્ઞાનગંગાજીમાં અહોનિશ ના’વું.’

વાતને વધુ અસરકારક બનાવવા જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં કવિ સંસ્કૃત, ઉર્દૂ ભાષાના શબ્દો પણ વાપરે છે એ રીતે શબ્દદૃષ્ટિએ અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ કવિ સમૃદ્ધ છે.

આ ઉપરાંત, સ્ત્રી કવયિત્રીઓમાં ઈ.સ. 1744 આસપાસ થયેલા જિતામુનિ નારાયણના શિષ્યા ગૌરી-બાઈનું નામ નોંધપાત્ર છે. તેમણે ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ જેવી જ્ઞાનમૂલક રચના આપી છે.

જ્ઞાનમાર્ગી પરંપરાના આ બધા સંતો અંગે કેટલીક નોંધપાત્ર વિગતો લક્ષમાં લેવી જરૂરી છે. (1) આમાંના મોટા ભાગના સંતો જીવનના આરંભકાળમાં સામાન્ય સંસારાસક્ત માનવીઓ હતા. ગુરુકૃપા, સત્સંગ અને આત્માનુભૂતિને કારણે તેમની આસક્તિ દૂર થઈ. (2) સાધનાના મુશ્કેલ માર્ગ દ્વારા તેમણે આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત કર્યું અને લોકકલ્યાણ માટેના પ્રયત્નો કર્યા. (3) જ્ઞાનનો માર્ગ તેમણે સ્વીકાર્યો છતાં તેઓ ભક્તિનો વિરોધ કરતા નથી. (4) તેમને ઓળખવા હોય તો અનુભવાર્થી, જ્ઞાની, મર્મી તરીકે ઓળખવા જોઈએ (5) તેઓ અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસી છે. તેમને કવિ થવાનું ધ્યેય નથી. (6) નાતજાતના ભેદ દૂર કરી વિરાટ મનુષ્યધર્મની સ્થાપના કરવાનું તેમનું ધ્યેય હતું. (7) એમની સૃષ્ટિમાં મોહાનાનો આગ્રહ ઈશ્વર-પરમાત્મા જેટલો જ છે. (8) આ બધા સંતોની પહેલાં આંતરૂદ્ધિ ખૂલે છે પછીથી તેમની વાણી પ્રગટે છે. કલાકસબ તરીકે કાવ્યની તેમને કશી વિસાત નથી.

3.3 સારાંશ

આપણે જોયું કે અખા પછીની આ જ્ઞાનમાર્ગી પરંપરાના બધા જ કવિઓને કવિ તરીકે ઓળખાવવાની સહેજ પણ ઇચ્છા નથી. એમના ઉદ્દેશો એ તેમના હૈયામાંથી પ્રગટ થતી અનુભવવાણી છે. વેદાંત એ પોથીઓમાંનું જ્ઞાન નથી પણ જીવન જીવવાનો સાચો વ્યવહારુ માર્ગ છે એમ તેઓ બતાવવા માગે છે. આ કવિઓનો ઉપદેશ પ્રાકૃત અબુધ જનતાને થયો છે પણ એ સર્વસામાન્ય માણસથી માંડી બધા માણસોને લાગુ પડે છે. આ સંતકવિઓએ પરિચિત દૃષ્ટાંતો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, વર્ણસંગાઈ, પ્રાસાનુપ્રાસ વગેરેનો ઉપયોગ કરી પોતાનું કવન કર્યું છે તેથી એ રસાળ, ચોટદાર બન્યું છે. સામાન્ય માણસને ગળે ઊતરી જાય તેવું બન્યું છે.

છપ્પા, ચોપાઈ, દુહા, મનહર, કવિત, કુંડળિયા જેવા માત્રામેળ છંદોમાં આ કવિઓએ રચનાઓ કરી છે, તેમાં લોકગીતોના જુદા-જુદા ઢાળ, તાલ તથા ધૂન વપરાયાં છે તેથી પદો સંગીતાત્મક બન્યાં છે.

આ પદો જે વાણીમાં રજૂ થયાં છે તે વાણી કદાચ અણધાર, ગ્રામ્ય, કર્કશ, કઠોર છે છતાં તે સાંભળનારાનાં હૈયાંને શબ્દબાણથી વીંધી નાખવાની આગવી-અદ્ભુત શક્તિવાળી છે. આ સંત કવિઓએ ઊંચ-નીચ,

પંડિત-પ્રાકૃત-જનના ભેદોની અવગણના કરીને પ્રજાને સમાજની બદીઓમાંથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જગત જૂઠું છે. માયા જાતજાતનાં રૂપો ધારી અજ્ઞાની જીવોને આકર્ષે છે. કાળના પંજામાંથી કોઈ છટકી શકતું નથી તેથી સદ્ગુરુને શરણે જવું જોઈએ. હરિભજનને પ્રતાપે સંસાર-જગતની જંજાળ છૂટી જાય છે. સંત ભક્ત કવિઓએ પ્રેરક વાણીમાં બોધ કર્યો છે.

3.4 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, 1976
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ - 2 : ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (મધ્યકાલીન અને સુધારકયુગ) : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, 1992
4. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - 1 (મધ્યકાળ) : જયંત કોઠારી અને અન્ય, 1989

3.5 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

અનુશ્રુતિ	- પરંપરાથી કે પૂર્વથી સંભળાતું કે સમજાતું
ભાંડવાનું	- ગાળ દેવી, ઠપકો આપવો, બદગોઈ કરવી
પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ	- નવધા ભક્તિનો એક પ્રકાર, શ્રેષ્ઠ ભક્તિ
અવળવાણી	- વાચ્યાર્થથી ઊલટો અર્થ સૂચવતી વાણી, ગૂઢ વાણી
વિશ્રામ	- ભાગ, પ્રકરણ
સાધુશાઈ	-
અનુશ્રુતિ	- પરંપરા કે પૂર્વથી સંભળાતું કે સમજાતું
ભદ્રુશ્રુત	- વિદ્વાન
ઓજ	- પ્રકાશ, તેજ, કાંતિ
સુરતા	- લગની, ધ્યાન
મોલાના	- મોટો મોલવી - મુસલમાન વિદ્વાન - કાયદા પ્રમાણે ન્યાય આપનાર.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 3

1. અખા પછીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારામાં કયા કયા કવિઓ થઈ ગયા તેમનાં નામ આપો.
2. નરહરિ અને ભાણદાસનાં સર્જનનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
3. કવિ પ્રીતમની કૃતિઓનાં નામ આપી તેમની સાહિત્યસેવાનો પરિચય કરાવો.
4. કવિ ધીરો તેના કયા સ્વરૂપના પ્રદાનને કારણે જાણીતો છે ? એ સ્વરૂપનું નામ અને પરિચય આપો.
5. બાપુસાહેબ ગાયકવાડની સાહિત્યસેવા વિશે નોંધ લખો.
6. ભોજા કવિના જીવનવિષયક માહિતી આપી તેમની કૃતિઓનાં નામ આપો તથા તેમની પદરચનાઓ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
7. જ્ઞાનમાર્ગી પરંપરાની સ્ત્રી કવયિત્રીનું નામ અને તેમની કૃતિનું નામ આપો.
8. જ્ઞાનમાર્ગી સંતપરંપરાના સંતોની ખાસ લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવો.
9. આ સંતોની કવિતા સામાન્યજનને પણ ગમી છે - કારણ આપો.

એકમ 4 આખ્યાન કવિતા

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 પૂર્વભૂમિકા
- 4.3 આખ્યાન કવિતા અને પ્રેમાનંદના પુરોગામી આખ્યાન કવિઓ
- 4.4 સારાંશ
- 4.5 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીનયુગના 17મી સદીમાં થયેલી આખ્યાનકવિતા અને તેના રચયિતા કવિઓનો છે. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જનમાં જે-તે સમયની રાજકીય અને સામાજિક શાંતિ અને આબાદી કેટલો મોટો ફાળો આપે છે - ભાગ ભજવે છે એ અહીં આપણે જોઈશું. આ ઉપરાંત આખ્યાન કવિતાના સ્વરૂપની ઉત્પત્તિનું કારણ, આખ્યાનસ્વરૂપનાં વિવિધ લક્ષણો અને કવિ આખ્યાનકાર શિરોમણિ પ્રેમાનંદ પૂર્વે જે આખ્યાન કવિઓ થઈ ગયા તે વિશે આ એકમમાંથી માહિતી મળશે.

4.1 પ્રસ્તાવના

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત તમે પ્રથમ બે ખંડમાં ગુજરાતી ભાષા, રાજકીય-સામાજિક પૃષ્ઠાદ્ભૂ, મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ તથા મધ્યકાળનાં સાહિત્યસ્વરૂપોનો પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ પૂર્વેનું સાહિત્ય, મધ્યકાલીન ભક્તિકવિતા જેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને ભાલણના સાહિત્યથી તમે પરિચિત છો. આ ઉપરાંત તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનું સ્વરૂપ, અખાના પુરોગામી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ, અખો અને અખાના અનુગામી તથા સમકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓથી માહિતગાર છો. આ વિભાગમાં તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના એક અત્યંત લોકપ્રિય સાહિત્યસ્વરૂપ આખ્યાનકવિતાથી પરિચિત થશો. અહીં તમને આખ્યાન શિરોમણિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી આખ્યાનકવિઓ અને કવિ પ્રેમાનંદની આખ્યાનકવિતાનો વિગતે પરિચય થશે.

ઉત્તમ સાહિત્ય સામાન્ય રીતે પ્રજાની સ્વસ્થતા, આબાદી અને શાંતિ ઉપર વધુ અવલંબે છે. ઈ.સ.ની 14મી સદીથી 16મી સદી દરમ્યાન ગુજરાત પર મુસલમાન સત્તાનો અમલ હતો. અકબરની ઉદારનીતિ અને ટોડરમલની નવી મહેસૂલ પદ્ધતિએ ગુજરાતમાં શાંતિ, સ્વસ્થતા અને આબાદીના યુગનો આરંભ કર્યો, જેને લીધે સત્તરમું શતક સાહિત્યદૃષ્ટિએ આગલાંપાછલાં શતક કરતાં વધુ સિદ્ધિવંતું બન્યું છે. આખ્યાન-શિરોમણિ કવિ પ્રેમાનંદ આ શાંતિ અને સુખના યુગનું સંતાન છે. એમના પુરોગામી નરસિંહ, કર્મણ મંત્રી, વીરસિંહ, જનાર્દન, ભાલણ, નાકર, વિશ્વનાથ જાની - આ કવિઓમાં નરસિંહે આખ્યાનસ્વરૂપનું બીજારોપણ કર્યું છે તો અન્ય કવિઓએ સ્વપ્રતિભાબળે ક્રમશઃ એનો એનું પોષણ કર્યું છે. આ સૌ કવિઓની આખ્યાનના ચોક્કસ ઘાટ તરફ વિકાસ કરતી કવિતાના કાવ્યા માલ તરીકે ઉપયોગ કરી તેમાં પોતાને વિશેષ ઉમેરી કવિ પ્રેમાનંદ આખ્યાનપ્રવાહમાં મોટું પૂર લાવે છે અને આખ્યાન-કવિતાને ચરમ અને પરમ કક્ષાએ પહોંચાડે છે.

4.2 પૂર્વભૂમિકા

આખ્યાન એ મધ્યકાલીન યુગની વિશિષ્ટ નીપજ છે. મધ્યકાલીન યુગમાં જે કેટલાક સાહિત્યપ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમાં જૈન રાસા, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા અને પદ મુખ્ય છે. એમાં પણ લોકપ્રિયતા અને સાતત્યની દૃષ્ટિએ જૈન રાસા અને આખ્યાનનું સાહિત્યિક મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ છે. આ બંને સાહિત્ય પ્રકારોએ કરેલું લોકશિક્ષણનું પ્રદાન પણ વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

4.3 આખ્યાન કવિતા અને પ્રેમાનંદના પુરોગામી આખ્યાન કવિઓ

મધ્યકાળમાં સાહિત્યકળાને મુખ્યત્વે ધર્મશ્રયે અને લોકાશ્રયે ટકવાનું અને આગળ વધવાનું હતું. સામાન્ય પ્રજા માટે ધર્મ જ ધારક બળ બની રહ્યો હતો અને ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હતા. સંસ્કૃત ભાષા બધા જ વર્ગના લોકો લખી-બોલી-વાંચી શકતા ન હતા. તેથી પ્રાચીન પુરાણો, મહાકાવ્યો વગેરેમાંથી સામગ્રી લઈ ગુજરાતી ભાષામાં ધર્મકથા રજૂ કરવાની શરૂઆત થઈ.

લોકોને ધર્મકથા સંભળાવવાનું કામ એક સમયે પુરાણોએ કર્યું હતું તે કામ મધ્યકાળમાં આખ્યાનોએ કર્યું. આખ્યાન એવું કથાકાવ્ય છે જેને મહાકાવ્ય અને ખંડકાવ્યની વચ્ચે ક્યાંક મૂકી શકાય. મહાકાવ્યમાં સમગ્ર જીવન આલેખાય છે જ્યારે ખંડકાવ્યમાં એકાદ વૃત્તાંત કે પ્રસંગ નિરૂપાતો હોય છે. આખ્યાનમાં એકથી વધુ પાત્રો, પ્રસંગો થોડાક વિસ્તારથી રજૂ થતા હોય છે.

આખ્યાન પૂર્વવૃત્તોક્તિ ! એ વ્યાખ્યા અનુસાર ‘પૂર્વ બની ગયેલા બનાવનું કથન’ તે આખ્યાન એવો અર્થ થાય. આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘અભિનય સહિત ગાઈ બજાવીને રજૂ થાય તે આખ્યાન’ એમ કહ્યું છે. આ કાવ્ય પ્રકારનાં લક્ષણો જોઈએ :

- (1) આખ્યાનનો આરંભ વિશેષતઃ ગણેશ સ્તવનથી થતો અને ગણેશસ્તવન પછી શારદાની સ્તુતિ આવતી. આ સ્તુતિ પછી બહુધા લેખક એ દેવદેવીને પોતાના ગ્રંથલેખનનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડે એવી વિનંતી કરતો.
- (2) આખ્યાનને અંતે ફળશ્રુતિ આવતી. એમાં કથા સાંભળવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થશે તેનો ઉલ્લેખ આવતો. કેટલીકવાર કાવ્યમાં એકથી વધારે ફળશ્રુતિ આવતી. કાવ્યને અંતે કર્તા પોતાનો પરિચય આપતો. નામ, ઠામ, જ્ઞાતિ, પિતાનું નામ, ગ્રંથ રચ્યાસાલ વગેરે એમાં આવતું.
- (3) કડવાંબદ્ધતા એ આખ્યાનનું એક આવશ્યક અંગ છે. કડવાના ત્રણ અંગો હોય છે, રાગસૂચક મુખબંધ, ઢાળ અને વલણ. મુખબંધમાં આલેખનારા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ હોય છે. ઢાળમાં પ્રસંગનું નિરૂપણ થયેલું હોય છે. વલણની પહેલી પંક્તિમાં ઢાળના પ્રસંગનો સારાંશ આવે છે ને બીજી પંક્તિમાં પછીના કડવામાં આવનારા પ્રસંગનો ઇશારો હોય છે.
- (4) આખ્યાનકાવ્યો કથાકાવ્યો છે. એના કથાનકોમાં બે પ્રકારની કથાઓ આવે છે. એક પૌરાણિક અને બીજી ભક્તની જીવનવિષયક. મૂળ કથામાં કવિ પોતાની આવશ્યકતાનુસાર યથેચ્છ ફેરફાર કરી શકતો.
- (5) આખ્યાનોનાં કથાનકો મુખ્યત્વે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, શિવપુરાણ વગેરેમાંથી આવ્યાં છે. તો ક્યારેક નરસિંહ મહેતા, બોડાણ જેવા ભક્તના જીવનમાંથી પ્રસંગોની પસંદગી થતી. આખ્યાનના આરંભમાં કવિ મૂળકથા સંક્ષેપથી કહેતો, જેથી આખ્યાનનો મૂળપ્રસંગ સળતાથી સમજી શકાય.
- (6) આખ્યાનોમાં રસવૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં આવતું પણ કવિ સહેલાઈથી એક રસમાંથી બીજા રસમાં શ્રોતાઓને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે સંક્રમણ કરતો.
- (7) આખ્યાન ધર્મકથા હોવાથી તેમાં વારંવાર લાંબી ઈશ્વરસ્તુતિ આવતી. જે વસ્તુપ્રવાહને સ્થગિત કરી દેતી. કથાપ્રવાહને સ્થગિત કરનારું બીજું બળ તે લાંબાં વર્ણનો હતું.
- (8) પાત્રોની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિ રહેતી. પાત્રોનો સંઘર્ષ પણ રોચક રીતે આલેખવામાં આવતો. પાત્રાલેખનમાં ગુજરાતી રંગો પુરાતા, જેથી શ્રોતાઓને પાત્રો આત્મીય લાગે. ઘણીવાર શ્રોતાઓને રાજી કરવા માટે કવિ સામાન્યતામાં ઊતરી પડતો.

આખ્યાનની સફળતાનો આધાર આખ્યાનકારના ભાષાપ્રભુત્વ પર રહેતો. આખ્યાનમાં ગીત, સંગીત અને અભિનય ત્રણેનો સમન્વય થતો.

મધ્યકાળમાં જ્યારે શિક્ષણની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી, જ્ઞાન તેમ જ મનોરંજનનું કોઈ સાધન પ્રજા માટે ઉપલબ્ધ ન હતું તે સમયે જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓને ધર્મકથાનું પાન કરાવી આખ્યાનકારોએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રજાની સંસ્કાર-સેવા બજાવી છે.

આ આખ્યાનસ્વરૂપ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આદિકવિ નરસિંહ મહેતા (ઈ.સ. 15મી સદી) દ્વારા બીજારોપિત થયો છે. ભાગવતના ‘દશમસ્કંધ’માં (અધ્યાય 80-81) આવતી સુદામાની કથા ઉપરથી વિવિધ પદોમાં તેમણે ‘સુદામાચરિત્ર’ લખ્યું. તેમ જ પોતાના જ જીવનમાં બનેલ સંખ્યાબંધ પ્રસંગો હાર, હૂંડી, પુત્રીનું મામેરું, પુત્રનો વિવાહ, પિતાનું શ્રાદ્ધ વગેરે તેમણે પદોરૂપે કવિતામાં ગૂંથી લીધાં છે. જોકે, જેને આપણે આખ્યાનનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો ગણીએ છીએ તે કડવાના ત્રણ ઘટક અંશો-મુખબંધ, ઢાળ અને વલણ અથવા ઊથલો અહીં ગેરહાજર છે. જેમાં સ્પષ્ટપણે કથાતંતુ વણાયેલું છે તે ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘હૂંડી’,

‘મામેરું’ અને ‘શામળદાસનો વિવાહ’ પ્રધાનતઃ જૂલણની દશીમાં રચાયેલા છે. કે.કા. શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, “આ ચારે કાવ્ય ભક્તિચરિત્રાત્મક હોઈ એમાં આત્મકથાત્વ હોવા છતાં એ ચોખ્ખાં આખ્યાન છે.” નરસિંહ પછી આખ્યાનતંતુને આગળ ચલાવનાર બીજા કવિ છે વીરસિંહ (ઈ. 1513 સુધીમાં). તેમણે ‘ઉષાહરણ’ નામનું ઉષા વિશેનું કાવ્ય સૌ પ્રથમ ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. વીરસિંહ પછી ઉષાને લગતું બીજું સૌથી પ્રાચીન કાવ્ય ‘ઉષાહરણ’નો રચનાર જનાર્દન (ઈ.સ. 1492માં હયાત) છે. બંને ‘ઉષાહરણ’ મુખ્યત્વે દુહા, ચુપઈબંધ અને નરસિંહની પદ-પદ્ધતિમાં રચાયેલાં છે. આમાં જનાર્દને વિવિધ દેશીઓમાં નાના કડવાબંધનો સ્વીકાર કર્યો છે. આમ જનાર્દને ભંવિષ્યના આખ્યાનકારોને બાંધવાના કડવાંની વિવિધતાનાં બીજ મૂર્ત કરી આપ્યાં છે. ઈ.સ. 1508માં રચાયેલા શ્રીધરના ‘ગૌરીચરિત્ર’ને કે.કા. શાસ્ત્રી ચાતુરીઓની પદ્ધતિનું નાનું કડવાબદ્ધ કાવ્ય કહે છે. આમ નરસિંહના અનુગામી અને ભાલણના પુરોગામી કવિઓની આખ્યાનકવિતા વિકાસ પામીને કડવા પદ્ધતિના કિનારે ઊભી રહેલી દેખાય છે. પરંતુ કડવાબંધની પ્રૌઢ આખ્યાન પદ્ધતિનો આરંભ તો કવિ ભાલણ (ઈ.સ. 15મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ.સ. 15મી સદી પૂર્વાર્ધ)થી જ શરૂ થયેલો દેખાય છે. રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈને ભાલણ કડવાબંધમાં આખ્યાનોની રચના કરે છે. મુનશી યોગ્ય રીતે જ ભાલણને ‘આખ્યાનોના જનક’ તરીકે ઓળખાવે છે. વળી, પોતાની કૃતિઓને આખ્યાન નામથી ઓળખાવનાર તરીકે પણ ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પહેલા કવિ ભાલણ છે. એમણે જ ધપાવેલી આખ્યાન-પદ્ધતિ તેમના અનુગામી કવિઓ - નાકર, વિષ્ણુદાસ, પ્રેમાનંદ-ને માટે રાજમાર્ગ બની જાય છે.

ભાલણે લગભગ સોળથી સત્તર કૃતિઓ રચ્યાનું જાણવા મળે છે. આ બંધી જ કૃતિઓ એકસરખી ઉત્તમ કક્ષાની નથી. 40 કડવાંની કાદંબરી, 30/33 કડવાંનું ‘નળાખ્યાન’, 497 પદની ‘દશમસ્કંધ’ - આ ત્રણ કવિની ઉત્તમ રચનાઓ છે. કવિની અન્ય રચનાઓ : 22 કડવાંનું ‘જાલંધરાખ્યાન’, 8 કડવાંનું ‘મામકી-આખ્યાન’, 18 કડવાંનું ‘ધ્રુવાખ્યાન’, 14 કડવાંનું બે ખંડમાં વિભાજિત ‘સપ્તશતી/ચંડી-આખ્યાન’, 21 કડવાંનું ‘રામવિવાહ/સીતાવિવાહ’, 4 કડવાંનું ‘રામાયણ’, 1 કડવાનું ‘દ્રીપદી વસ્ત્રાહરણ’, 40 પદનું ‘રામભાલચરિત’, 4 પદની ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’, 5 પદની ‘રામવનવાસ’, 1 પદનું રૂપકાત્મક ‘રેટિયા-ગીત’, ‘મહાદેવના સાતવાર’, દુહાની 80 કડીનો ‘શિવભીલડી સંવાદ/હર સંવાદ’, 15 કડવાંનું ‘દુર્વાસા-આખ્યાન’.

કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરીએ તો ભાલણ કવિ પ્રથમ કક્ષાના કવિવર્ગમાં આવતા નથી. આખ્યાનકાર તરીકે પણ ‘કાદંબરી’ જેવી શુદ્ધ સાહિત્યરસની કૃતિ બાદ કરતાં તેમણે બહુ ઊંચી સિદ્ધિ બતાવી નથી. પરંતુ પદકાર તરીકે કવિએ બહુ ઊંચી સિદ્ધિ બતાવી છે. વળી, શૃંગાર, કરુણ અને વાત્સલ્ય રસના નિરૂપણમાં એ ઉત્તમ કવિઓની હરોળમાં ઊભા રહે છે. આ બધાથી વિશેષ તો આગળ જોયું તે પ્રમાણે આખ્યાન-પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા તરીકે નરસિંહ-કર્મણ-જનાર્દન-માંડણ-ભીમ વગેરેની આખ્યાન-પદ્ધતિને કડવાબંધમાં બાંધી એક ડગલું આગળ લઈ જઈ અનુગામી કવિઓને આખ્યાનકવિતાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપનાર તરીકે ભાલણનું સ્થાન ગુજરાતી કવિતામાં સદાય ચિરંજીવ રહેશે.

સોળમા શતકના પ્રારંભમાં કવિ નાકર (ઈ.સ. 1516-68) આખ્યાનસાહિત્યમાં સૌથી મોટું કાવ્યપૂર વહેવડાવનાર છે, જે ભાલણ પછી બીજા ગણનાપાત્ર કવિ છે. કવિ નાકરે મહાભારતનાં પર્વો અને જૈમિનીય અશ્વમેધનાં આખ્યાનોને ગુજરાતીમાં સૌથી પ્રથમ ઉતાર્યાં છે, એ દૃષ્ટિએ પણ કવિનું નામ નોંધપાત્ર છે. કેવળ આખ્યાનકવિતાને વેગ આપનાર તરીકે જ નહીં પણ આખ્યાનસ્વરૂપના વિકાસક તરીકે પણ તેમનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે.

ભાલણ દ્વારા જે આખ્યાનકવિતામાં કડવાબંધ આવે છે તો નાકરના હસ્તે એ એક ડગ આગળ વધે છે. આખ્યાનના કડવાબંધમાં કડવાને અંતે વલણ અથવા ઊથલો ઉમેરી નાકર કડવાબંધને તેની સંપૂર્ણ પરિણત કક્ષાએ પહોંચાડે છે. ને આ પછી કડવાંનાં સામાન્યતઃ ત્રણ ઘટક અંગો બને છે : (1) કડવાંના પ્રારંભમાં આવતો એક કે તેથી વિશેષ પંક્તિઓનો પ્રસ્તાવસૂચક મુખબંધ અથવા શ્રી કે.હ. ધ્રુવનો શબ્દ વાપરીએ તો મ્હોરિયું, (2) ઢાળ (કડવાનો સૌથી મોટો ભાગ) અને (3) અંતિમ વિભાગ જેમાં વર્ણ્ય વસ્તુનો ઉપસંહાર અથવા અનુગામી કડવાના વર્ણ્ય પ્રસંગનું સૂચન હોય તેવું બે લીટીનું વલણ અથવા ઊથલો - આમ ભાલણ દ્વારા કડવાબદ્ધ બનેલી આખ્યાનકવિતા નાકર દ્વારા એક નવપ્રસ્થાન કરે છે. રાગ, ઢાળ અને વલણ અથવા ઊથલો કડવાંના વ્યાવર્તક લક્ષણ બની જાય છે. ને એ જ કડવાંનાં આદિ, મધ્ય અને અંત ગણાય છે.

સામાન્યતઃ જૈનેતર કવિઓમાં આખ્યાનલેખકો બ્રાહ્મણો હોય છે ને બ્રાહ્મણોએ જ ઉદરનિર્વાહાર્યે આખ્યાનકારનો વ્યવસાય કર્યો હતો. પણ નાકર જ્ઞાતિએ વણિક હતા અને તેમની આખ્યાનકૃતિઓમાંથી જે માહિતી મળે

છે તે મુજબ આખ્યાનલેખન તેમણે પરોપકારાર્થે કર્યું હતું. વળી, પોતાને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ન હોવાથી ગુરુમુખે એ કથાઓ સાંભળતા અને આખ્યાનો રચતા ને પછી પોતાના વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ નાગર મિત્ર મદન કે મદનસુતને તેના યોગક્ષેમ માટે આપી દેતા. પોતે સંસ્કૃત જાણતા નથી એમ કવિ કહે છે પરંતુ એમની કૃતિઓ પૌરાણિક કથાઓનું જે જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે, કવિ કાલિદાસ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, શ્રીહર્ષ વગેરેથી પરિચિત જણાય છે ને તેમની કૃતિઓમાં દીર્ઘ સમાસયુક્ત સંસ્કૃત પદ્યવલીનો પણ ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે તે બધું માત્ર શ્રૌત જ્ઞાનને આભારી હોવાનું માનવું કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

કવિની નાનીમોટી કૃતિઓ આ મુજબ છે : 65 કડવાંનું 'વિરાટપર્વ', 115 કડવાંનું 'આરણ્યકપર્વ', 10 કડવાંનું 'શલ્યપર્વ', 9 કડવાંનું 'સૌપ્તિક-પર્વ', 9 કડવાંનું 'સ્ત્રીપર્વ', 26 કડવાંનું અધૂરું 'આદિપર્વ', 13 કડવાંનું 'સભાપર્વ', 37 કડવાંનું 'ગદાપર્વ', 43 કડવાંનું 'ભીષ્મપર્વ', 23 કડવાંનું 'લવકુશ-આખ્યાન', 26 કડવાંનું 'મોરધ્વજાખ્યાન', 29 કડવાંનું 'સુધન્વાખ્યાન', 13 કડવાંનું 'વીરવર્માનું આખ્યાન', 33 કડવાંનું 'ચંદ્રહાસ-આખ્યાન', 125 કડવાંનું 'રામાયણ', 12 કડવાંનું 'નળાખ્યાન', 45 કડવાંનું 'ઓખાહરણ', 27 કડવાંનું 'અભિમન્યુ આખ્યાન', 22 કડવાંનું 'કર્ણ-આખ્યાન', 7 કડવાંની 'સગાળપુરી', 31 કડવાંનું 'હરિશ્ચંદ્ર-આખ્યાન', 13 કડવાંનું 'ધ્રુવાખ્યાન', 14 કડવાંનું 'શિવવિવાહ.'

લઘુકૃતિઓ : 'વ્યાઘ્ર-મૃગલી સંવાદ', ભીલડીના દ્વાદશમાસ', 'વિદુરની વિનતી' આ ત્રણે કૃતિઓની હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી એમાં નાકરના કતૃત્વ વિશે શંકા રહે છે.

આખ્યાનસ્વરૂપના વિકાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નાકર ભાલણની કડવા-પદ્ધતિમાં ઊથલો ઉમેરીને તેને પરિણત બનાવી એ પ્રચલિત બનાવે છે. કડવામાં બે પાત્રો વચ્ચેનો સંવાદ નિરૂપવામાં પણ નાકર ભાલણની રીત ચાલુ રાખે છે. ને એ જ રીત પછી પ્રેમાનંદ પણ અપનાવે છે. પ્રાચીન કથાવસ્તુને યથાવત્ વળગી રહેવાની કશી જરૂર નથી, તેમાં પણ દેશ, કાળ અને લોકોનાં રસ રુચિ, ઇત્યાદિ લક્ષમાં લઈને તેને અનુકૂળ ફેરફાર યોજી નવનિર્માણ કરી શકાય છે એ નવી દૃષ્ટિ પણ નાકર જ આપે છે.

જોકે, નાકર કવિ તરીકે બહુ મોટા કવિ નથી. પ્રેમાનંદ જેવી નવોન્મેષશાળી પ્રતિભા નાકરમાં નથી. પણ પ્રેમાનંદ પછી તરત નાકરનું સ્થાન આખ્યાનકાર તરીકે છે. ઇતિહાસલક્ષી દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન આખ્યાનના વિકાસક્રમમાં ભાલણ અને પ્રેમાનંદને સાધતી વચલી કડી બનીને કવિ નાકર નોંધપાત્ર બન્યા છે.

નાકર સુધી આખ્યાનસ્વરૂપનો જે વિકાસ થયો છે તે વિકાસને નવપલ્લવિત રાખવાનું કામ નાકર પછી ક્રમશઃ ખંભાતના કવિ વિષ્ણુદાસ (ઈ.સ. 16મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ.સ. 17મી સદી પૂર્વાર્ધ) અને વિશ્વનાથ જાની (ઈ.સ. 1652માં હયાત) કરે છે. કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુદાસ સામાન્ય કવિ છે. તેમનું મહત્વ પ્રેમાનંદના પુરોગામી તરીકેનું છે. તેઓ પ્રેમાનંદને અઢળક કાવ્યો માલ પૂરો પાડે છે. નરસિંહના જીવનમાંથી પ્રસંગ લઈ તેનું આલેખન કરનાર વિષ્ણુદાસ સર્વ પ્રથમ છે. 'મોસાળું' જ એમનું સ્વતંત્ર કાવ્ય છે, બાકી તો મહાભારત અને રામાયણનાં ચમત્કૃતિરહિત સારાંશ જેવાં કાવ્યો છે.

કવિની કૃતિઓ : મહાભારતનાં 15 પર્વો તેમણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. 20 કડવાં અને 36 કડવાંવાળા બે 'સભાપર્વ', 14 કડવાંનું 'ગદાપર્વ', 9 કડવાંનું 'પ્રસ્થાનપર્વ', 38 કડવાંનું 'કર્ણપર્વ', 15 કડવાંનું 'શલ્યપર્વ', 25 કડવાંનું 'ભીષ્મપર્વ', 20 કડવાંનું 'સ્ત્રીપર્વ', 92 કડવાંનું 'આરણ્યકપર્વ', 15 કડવાંનું 'સૌપ્તિકપર્વ', 10 કડવાંનું 'મૌશલ/મૂશાળપર્વ', 7 કડવાંનું 'સ્વર્ગારોહણીપર્વ'.

મહાભારતની જેમ રામાયણના પણ 6 કાંડ કવિએ આખ્યાનરૂપે ઉતાર્યા છે. 38 કડવાંનો 'અયોધ્યાકાંડ', 23 કડવાંનો 'અરણ્યકાંડ', 1100 ગ્રંથાગ્રનો 'કિષ્કિંધાકાંડ', 'સુંદરકાંડ', 47 કડવાંનો 'યુદ્ધકાંડ' અને 'ઉત્તરકાંડ'. 82 કડવાંનું 'રામાયણ'.

જૈમિનીનાં 'અશ્વમેધ'ને આધારે પણ રચનાઓ કરી છે. 11 કડવાંનું 'અનુશાલ્વનું આખ્યાન', 8 કડવાંનું 'ચંડી આખ્યાન', 19 કડવાંનું 'બભ્રુવાહન આખ્યાન', 28 કડવાંનું 'લવકુશ આખ્યાન', 23 કડવાંનું 'યોવનાશ્વનું આખ્યાન/અશ્વમેધની કથા', 2 કડવાંનું 'અશ્વપ્રયાણ', 11 કડવાંનું 'નીલધ્વજનું આખ્યાન', 10 કડવાંનું 'ભીમહાસ્યની કથા', 24 કડવાંનું 'મોરધ્વજનું આખ્યાન', 30 કડવાંનું 'ચંદ્રહાસનું આખ્યાન', 'સુધન્વા આખ્યાન'.

ભાગવતના દશમસ્કંધ પર આધારિત 'લક્ષ્મણાહરણ' રામાયણના ઉત્તરકાંડ પર આધારિત 27 કડવાંનું 'હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન', નારદિકપુરાણ પર આધારિત 23 કડવાંનું 'રુકમાંગદ આખ્યાન'.

કવિને નામે 72 કડવાંની 'ઓખાહરણ', 40 કડવાંની 'જાલંધર આખ્યાન', 'અંગદવિષ્ટિ', 'દારિકાવિલાસ', 'શિવરાત્રીની કથા' તથા 'સુદ્યમાચરિત્ર' એ કૃતિઓ મળે છે પરંતુ એ કૃતિઓને કોઈ હસ્તપ્રતોનો ટેકો નથી એટલે એમની અધિકૃતતા શંકાસ્પદ છે.

વિશ્વનાથ જાની (ઈ. 1652માં હયાત) સત્તરમા શતકના ગણનાપાત્ર કવિ છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેઓ વિષ્ણુદાસ જેટલી કૃતિઓ આપતા નથી, પરંતુ કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ એ વિષ્ણુદાસ કરતાં ચડિયાતા કવિ છે. કવિની કૃતિઓ : નરસિંહના જીવન ઉપરથી 18/21 કડવાંનું ‘મોસાળાયરિત્ર’ તથા 23 કડવાંનું ‘સગાળાયરિત્ર’, ‘પ્રેમપચીસી’, ‘ચતુરચાલીસી’ અને 6 કડીનું ‘શ્રીનાથજીનું ધોળ’.

નરસિંહ મહેતાના જીવનમાં બનેલા મોસાળાના પ્રસંગે ઘણા કવિઓને આકર્ષ્યા છે. વિશ્વનાથ જાનીનું ‘મોસાળાયરિત્ર’ પ્રેમાનંદના ‘મામેરું’ની બરાબરી કરે એવું સુંદર છે. ઘણાં કવિઓએ એ પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખી રચનાઓ કરી છે, પરંતુ મોસાળાના નિરૂપણમાં મોટા ભાગના કવિઓએ (મીરાં, વિષ્ણુદાસ, કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ, દયારામ વગેરે) ભક્તની દૃષ્ટિ રાખી છે. એકમાત્ર વિશ્વનાથ જાનીએ ને પાછળથી પ્રેમાનંદે તેને કાવ્યત્વની કોટિએ મૂકવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા છે.

આમ નરસિંહથી જેનું બીજારોપણ થયું અને ભાલણ-નાકર-વિષ્ણુદાસ-વિશ્વનાથ ઇત્યાદિ દ્વારા જેની સમૃદ્ધિમાં અનન્ય વૃદ્ધિ થઈ એ આખ્યાનકલા પ્રેમાનંદના હાથે સમૃદ્ધિ અને ઉચ્ચતાની પરાકોટિએ પહોંચે છે.

4.4 સારાંશ

17મા શતકને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું મહત્ત્વનું શતક ગણવું જોઈએ. આ શતક દરમ્યાન પ્રજાએ સામાજિક અને રાજકીય એમ બંને રીતે સ્વસ્થતાનો અનુભવ કર્યો હતો. નરસિંહ મહેતાએ તેમનાં આત્મચરિત્રાત્મક પદોમાં છેક 15મી સદીમાં જે સ્વરૂપ-આખ્યાન-નું બીજારોપણ કર્યું હતું તે બીજ આ 17મી સદીમાં ક્રમશઃ વિકસતું ગયું તે આપણે જોયું. પછી આવતા બધા જ સર્જકોએ આખ્યાનસ્વરૂપને પોતાના તરફથી કંઈ નવું નવું ઉમેરી વિકસાવવાનો-સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ભાલણે કડવાંબંધ આપ્યો તો નાકરે કડવાંને અંતે વલણ અને ઊથલો ઉમેર્યા ને કડવાંબંધને સંપૂર્ણ કર્યો. આમ આ બધા આખ્યાનકારોએ પછી આવતા પ્રેમાનંદ માટે એક ફળદ્રુપ ભૂમિકા તૈયાર કરી એ રીતે એ બધાનું કાર્ય નોંધપાત્ર છે.

4.5 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, 1976
2. ગુજરાતી સાહિત્યને ઇતિહાસ ગ્રંથ - 2 : સંપા. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, 1992
4. ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ - 1 : સંપા. જયંત કોઠારી અને અન્ય, 1989
5. મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન : શશીન્ ઓઝા, 1969

4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

શિરોમણિ	- મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ
આબાદી	- સમૃદ્ધ હોવું તે
ચરમ	- અંતિમ, છેવટની
પરમ	- ઉત્તમ
સાતત્ય	- સતતપણું
ફલશ્રુતિ	- કર્મનું ફળ જણાવનારું કથન
કડવાં	- આખ્યાનમાં પડતા ભાગ, વિભાગ, ખંડ
સંક્રમણ	- એક જગ્યા કે સ્થિતિમાંથી બીજી જગ્યા કે સ્થિતિમાં જવું તે - સંચાર
ત્રિગુણાત્મક	- સત્ત્વ, રજસ, તમસ ત્રણ ગુણનું બનેલું
સામાન્યતા	- સાવ સાધારણ
શ્રોત	- શ્રુતિ કે વેદસંબંધી
પરિપૂર્ણ	- પરિપૂર્ણ
નવોન્મેષશાળી	- નવું નવું સ્ફુરણ કરનારી
પ્રતિભા	- કલ્પના, સર્જન, શોધખોળના ક્ષેત્રમાં નવું નવું બતાવનારી અર.ધારણા બુદ્ધિશક્તિ
ગ્રંથાગ્ર	- અક્ષરો.

1. ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન માટે કયું પરિબળ સૌથી મહત્વનું છે ?
2. ગુજરાતમાં કયો સમયગાળો ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જન માટે મહત્વનો બની રહ્યો ? શા માટે ?
3. ‘આખ્યાન’ સંજ્ઞાનો અર્થ સમજાવો.
4. આખ્યાનકવિતાના મહત્વનાં લક્ષણો દર્શાવો.
5. આખ્યાનકવિતાનું બીજારોપણ કોણે અને ક્યારે કર્યું ? તેમની કૃતિઓનાં નામ જણાવો.
6. કડવાંબંધની પ્રૌઢ આખ્યાન-પદ્ધતિનો આરંભ કોણ કરે છે ? કવિનું નામ દર્શાવી તેમની કૃતિઓનાં નામ જણાવો.
7. કવિ નાકરનું આખ્યાનસ્વરૂપના ઇતિહાસમાં શું સ્થાન છે તે દર્શાવી તેમની કૃતિઓનાં નામ જણાવો.
8. આખ્યાનકવિતાના સ્વરૂપના વિકાસમાં અને બીજી કઈ રીતે સમગ્ર આખ્યાનકારોમાં કવિ નાકરની વિશેષતા કઈ છે ?
9. નાકર પછીના આખ્યાનકવિઓ અને તેમની કૃતિઓનાં નામ જણાવો.

એકમ 5 પ્રેમાનંદ

રૂપરેખા

- 5.0 પ્રસ્તાવના
- 5.1 જીવન અને ઘડતરનાં પરિબળો
- 5.2 પ્રેમાનંદનું સાહિત્યસર્જન
- 5.3 પ્રેમાનંદના પ્રતિભાઅંશો
- 5.4 ભાષાપ્રભુત્વ
- 5.5 કવિપ્રતિભા
- 5.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.0 પ્રસ્તાવના

અગાઉના એકમમાં તમે આખ્યાનકાર કવિ પ્રેમાનંદ માટે આખ્યાનસ્વરૂપની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરનારા તેમના પુરોગામી આખ્યાનકારો અને તેમની કવિતાનો પરિચય કર્યો. આ એકમ તમને આખ્યાન-શિરોમણિ કવિ પ્રેમાનંદના જીવન અને કવન વિશે પરિચિત કરશે. તમે જોઈ શકશો કે આખ્યાનકવિતા મધ્યકાળમાં તો રસપ્રદ અને લોકપ્રિય હતી જ અને આજે પણ એ એટલી જ રસપ્રદ છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ તથા ‘સુદામાચરિત્ર’ આજનો ભાવક જો એક વાર વાંચે તો ભલા ભૂલી શકે ખરો ?

5.1 જીવન અને ઘડતરનાં પરિબળો

લગભગ બધા મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓની માફક પ્રેમાનંદના જીવન વિશે પણ સાધાર માહિતી ઓછી જ મળે છે. પ્રેમાનંદના જીવનકાળ વિશે અનેક અનુમાનો થયાં છે. એમનો જન્મ ઈ.સ. 1636માં અને અવસાન ઈ.સ. 1734માં ગણીને આયુષ્યકાળ ‘શ્રુતિપોક્ત સો વર્ષનો’ ગણાયો છે. રામલાલ ચૂ. મોદી ઈ.સ. 1671 (અભિમન્યુ અને ચંદ્રહાસનાં આખ્યાનોની રચ્યાસાલ)થી પ્રેમાનંદનો કવનારંભ માની તે સમયે કવિની ઉંમર 21-22 વર્ષની કલ્પી ઈ.સ. 1649ને તેનું જન્મવર્ષ અને ઈ.સ. 1714 પછીના રચનાવર્ષનો ઉલ્લેખ કરતી કવિની કોઈ કૃતિ મળતી ન હોવાથી ઈ.સ. 1714ને કવિનું મૃત્યુવર્ષ માનવા સૂચવે છે. નગીનદાસ પારેખ ઈ.સ. 1649થી ઈ.સ. 1704 ગણે છે. જયંત કોઠારી પ્રેમાનંદની ઈ.સ. 1672માં પ્રગટ થયેલી પ્રથમ કૃતિ ‘મદાલસા-આખ્યાન’ અને છેલ્લી કૃતિ ઈ.સ. 1686માં ‘નળાખ્યાન’ને ગણે છે. વળી, ઈ.સ. 1698માં ‘દશમસ્કંધ’ અધૂરો રહ્યો છે એ સર્વ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી કવિનો જીવનકાળ ઈ.સ. 1640થી ઈ.સ. 1700 સુધીનો ગણવા પ્રેરાય છે.

અન્ય કોઈ શ્રદ્ધેય માહિતીના અભાવે પ્રેમાનંદના જન્મ અને અવસાનના વર્ષ નિશ્ચિત દર્શાવી શકાય તેમ નથી. આ રીતે, એટલું તો ચોક્કસ કે 17મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ વ્યાપકપણે પ્રેમાનંદના જીવન અને કવન ઉભયનો સમય માનવામાં ખાસ બાધ નથી.

જીવન :

નિઃશંકપણે પ્રેમાનંદની જ કહી શકાય એવી કૃતિઓને આધારે પ્રેમાનંદના જીવન અંગેની માહિતી આ પ્રમાણે મળે છે : એ વડોદરાના વતની હતા અને સંભવતઃ વાડી મહોલ્લામાં રહેતા હતા. પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ હતું. જ્ઞાતિએ મેવાડા ચોવીસા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. તેઓ ઉદર નિમિત્તે આખ્યાનોની રચના કરતા અને પોતાને ‘ભટ્ટ’ તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમનો વ્યવસાય માણભટ્ટ કે ગાગરિયા ભટ્ટનો હતો. આ વ્યવસાય અર્થે એમણે દક્ષિણમાં સુરત અને ત્યાંથી ખાનદેશમાં નંદરબાર અને છેક બુરહાનપુર સુધીનો પ્રવાસ અનેક વાર કર્યો હતો. કવિને નંદરબારના અગ્રણી દેસાઈ શંકરદાસનો આશ્રય મળ્યો હોવાની સંભાવના છે. કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિના મિશ્ર સંસ્કારો કવિ ધરાવતા જણાય છે. ઊતરતી વયે ધર્મ અને ભક્તિના સંસ્કાર કવિમાં વધુ બળવાન થયા હોય એવો સંભવ છે કેમ કે ‘દશમસ્કંધ’ની રચના કવિએ ઉદરનિમિત્તે નહીં પણ રામચરણકમળ-મકરંદ લેવા કરી હોવાનું નોંધ્યું છે.

દંતકથાઓ :

ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરુષો વિશે સાંભળવા મળતો હોય છે તેવી કેટલીક દંતકથાઓ પ્રેમાનંદ વિશે પણ મળે છે :

- (1) જડભરત જેવા પ્રેમાનંદને કવિત્વશક્તિ કોઈ મહાત્માની કૃપાથી મળેલી.

- (2) પુરાણીઓ સામના એક વડકાર તરીકે પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત પુરાણો વાંચવાને બદલે ગુજરાતી આખ્યાનો કરવાં શરૂ કરેલાં.
- (3) 'શું શાં પૈસા ચાર' એવી ગણાવાયેલી તે વખતની ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ પુનઃ સ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી માથે પાઘડી ન પહેરવાની કવિએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.
- (4) 100 જેટલા શિષ્યો-શિષ્યાઓના મંડળની કવિએ સ્થાપના કરેલી.
- (5) કવિને વલ્લભ નામે પુત્ર હતો જે તેમનો પટ્ટશિષ્ય હતો.
- (6) કવિએ જુદા જુદા શિષ્યોને તેમની શક્તિ અનુસાર આખ્યાનો રચવા પ્રેર્યા હતા.
- (7) પ્રેમાનંદે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં હતાં.
- (8) કવિને તે સમયના પુરાણીઓ સાથે ઝઘડો થયો હતો.
- (9) પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચેની સ્પર્ધા.

પ્રેમાનંદના જીવન વિશે વહેતી કરવામાં આવેલી આ બધી વાતો હવે નિરાધાર સાબિત થઈ ચૂકી છે, કેમ કે (1) આ હકીકતો જેમાં આપવામાં આવેલી હતી તે પ્રેમાનંદની અને વલ્લભની કૃતિઓ તથા વલ્લભ સુધ્યાં - બનાવટી સાબિત થયાં છે. (2) પ્રેમાનંદ પર આરોપવામાં આવેલો ભાષાભક્તિનો ભાવ જ એ સમયમાં અસંભવિત હતો. (3) પ્રેમાનંદના ગણાવાયેલા શિષ્યોમાંથી ઘણાનો તો ઇતિહાસમાં કશો પત્તો જ નથી. (4) પ્રેમાનંદના સમયમાં નાટક કહેવાય એવા નાટકનું અસ્તિત્વ જ નહતું. (5) શામળની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પ્રેમાનંદના અવસાન પછી શરૂ થઈ છે એટલે એમની બંનેની વચ્ચે ઝઘડો થવાનો તો કોઈ સંભવ જ નથી.

5.2 પ્રેમાનંદનું સાહિત્યસર્જન

પ્રેમાનંદનો અક્ષરદેહ સમૃદ્ધ છે. જેમ તેના જીવન વિશે અનેક દંતકથાઓ ફેલાયેલી છે તેવી જ રીતે કવિના કાવ્યસર્જન વિશે પણ હકીકતોની આસપાસ રસિક દંતકથાઓ ગૂંથાઈ છે. કવિએ પચાસ જેટલી કાવ્યરચનાઓ કરી છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ હવે નવા સંશોધન મુજબ પ્રેમાનંદની નિશ્ચિત મનાતી કૃતિઓની સંખ્યા 25 જેટલી છે. કવિ તરીકે તેમની પ્રતિભા નિરંતર વિકસતી રહી હતી તેથી તેઓ ફક્ત કથા કહેનાર અને ગાનાર માણસ કે ગાગરિયા ભટ્ટ જ ન હતા પરંતુ તેઓ આખ્યાનકવિ તરીકે ઓળખાયા ને લોકપ્રિય બન્યા.

કવિનાં આખ્યાનોમાંના ઘણાં 'રામાયણ', 'મહાભારત', 'ભાગવત' અને 'માર્કંડેયપુરાણ'માંથી ઉપાડેલા કથાવસ્તુ પર લખાયેલાં છે.

કૃતિઓ : પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ (જેનું કર્તૃત્વ નિશ્ચિતપણે પ્રેમાનંદનું જ છે તેવી) કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

- (1) ઓખાહરણ (ર.ઈ.સ. 1667) (2) અભિમન્યુ આખ્યાન (ર.ઈ.સ. 1671) (3) ચંદ્રહાસાખ્યાન (ર.ઈ.સ. 1671) (4) મદ્યલસાખ્યાન (ર.ઈ.સ. 1672) (5) હૂંડી (ર.ઈ.સ. 1677) (6) શ્રાદ્ધ (ર.ઈ.સ. 1681) (7) સુદામાચરિત્ર (ર.ઈ.સ. 1682) (8) મામેરું (ર.ઈ.સ. 1683) (9) સુધન્વાખ્યાન (ર.ઈ.સ. 1684) (10) રુકિમણીહરણ શ્લોકો (ર.ઈ.સ. 1684) (11) નળાખ્યાન (ર.ઈ.સ. 1686) (12) રણયજ્ઞ (ર.ઈ.સ. 1690)

જેની રચનાસાલ મળતી નથી પણ પ્રેમાનંદની જ ગણાય એવી કૃતિઓ નીચે મુજબ છે :

સ્વર્ગની નિસરણી, કૂવડનો ફજેતો, વિવેક વણઝારો, વિષ્ણુસહસ્રનામ, રુકિમણીહરણ, વામનકથા, શામળશાનો વિવાહ, બાળલીલા વ્રજવેલ, દાણલીલા, ભ્રમરપચીસી, દશમસ્કંધ, પાંડવોની ભાંજગડ, મહિના. પ્રેમાનંદની સંદિગ્ધ (પ્રેમાનંદને નામે ચડાવી દેવામાં આવેલી) કૃતિઓ.

હારમાળા, લક્ષ્મણહરણ, સપ્તમસ્કંધ, સુભદ્રાહરણ, મહાભારતનાં પર્વો-પાંડવાશ્વમેધ, ભીષ્મપર્વ, વિરાટપર્વ, સભાપર્વ, બલ્હવાહન આખ્યાન, દ્રૌપદી સ્વયંવર, નાથિકેતાખ્યાન.

આ ઉપરાંત પ્રેમાનંદને નામે ચઢેલાં નાટકો, જે પ્રેમાનંદનાં નથી : (1) સત્યભામા રોષદર્શિકાખ્યાન (2) પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન (3) તપતાખ્યાન.

સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક કવિ એની પૂર્વપરંપરાનો લાભ લેતો હોય છે. પરંપરામાં જે હોય તેને કવિ સીધેસીધું પણ ક્યારેક ઉઠાવી લે છે તો ક્યારેક પરંપરામાંથી મળેલ વસ્તુનું પોતાની પ્રતિભાના બળે રૂપાંતર કરે છે એટલે કે તેમાં નવા રંગો પૂરે છે ને નવું બનાવે છે. પ્રેમાનંદને પણ પોતાની પરંપરાનો લાભ મળ્યો છે હા, ખૂબ મળ્યો છે. ઘણી જગ્યાએ પ્રેમાનંદ પુરોગામીમાંથી સીધેસીધું ઉઠાવી લે છે' તો ઘણીવાર એની પ્રતિભાનો સ્પર્શ થતાં નવું રૂપ લઈને અવતરે છે. આપણે જોઈએ - કવિ પર એમના પુરોગામીઓનું પૂર્વ-પરંપરાનું ઋણ કેટલું છે. ?

પરંપરા/પુરોગામીઓનું ઋણ અને પોતીકાપણું :

પ્રેમાનંદ સંપૂર્ણપણે મૌલિક આખ્યાનકાર નથી. એમને પરંપરા/પુરોગામીઓ પાસેથી ઘણી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. કેટલીક સામગ્રી કૃતિઓના કથાવસ્તુ માટે તો કેટલીક કૃતિના સ્વરૂપ ઘડતર માટે.

(1) કૃતિઓના કથાવસ્તુ પરત્વે :

‘હારમાળા’માં પૂર્વે જે જે કવિજન વેષાવ કહ્યું ચરિત્ર ઉદારજી

તે સઘળાંનો જોડ કરી બાંધ્યું શુભ આખ્યાનજી’

એમ ‘હારમાળા’ની કથાવસ્તુ માટે કહે છે. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ પ્રેમાનંદની ઘણી કૃતિઓના કથાવસ્તુ માટે સાચી છે. કવિને પુરાણોમાંથી અને પ્રચલિત ચરિત્રો-સુદામો, નરસિંહની જીવનકથાઓમાંથી કૃતિનું વસ્તુ મળ્યું છે. પૌરાણિક સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ કેટલો પ્રત્યક્ષ હતો એ વિશેની માહિતી મળતી નથી. પરંતુ કૃતિઓમાં શૈલીની જે વિદગ્ધતા છે અને ભાષામાં જે સંસ્કૃત પદ્યવલીનો વિનિયોગ થયેલો છે એ બતાવે છે કે કવિએ પૌરાણિક કથાસાહિત્યનું સીધું અધ્યયન કદાચ ન કર્યું હોય તો પણ શ્રવણ દ્વારા એમણે એના સંસ્કારો પોતાના મનમાં દૃઢ કર્યા છે એમ અનુમાન થઈ શકે.

(2) આખ્યાનસ્વરૂપ ઘડતર પરત્વે :

આખ્યાનના મુખબંધ અને વલણની પંક્તિઓવાળા કડવાનો આકાર કવિને ભાવણ, નાકર વડે સિદ્ધ થયેલો મળ્યો છે. આખ્યાનોમાં કવિએ જે વિવિધ રાગો પ્રયોજ્યા છે તે રાગો પ્રયોજવાની પદ્ધતિ પણ પ્રેમાનંદની પૂર્વપરંપરામાં પ્રચારમાં હતી જ. આ ઉપરાંત કવિએ પૂર્વપરંપરામાંથી લયઢાળો, પંક્તિઓ, ઉક્તિઓ, અલંકારો, વર્ણનખંડો, પાત્રનિરૂપણો, કેટલીક વાર તો આખાં આખાં કડવાં કાં તો બેઠાં ને બેઠાં અથવા થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે ઉઠાવીને ઉપયોગમાં લીધા છે.

(3) ભાષા પરત્વે :

પુરોગામી આખ્યાનકારોએ ભાષા સાથે કામ પાડીને ભાષાનું જે પોત તૈયાર કર્યું છે તેનો લાભ પણ પ્રેમાનંદને મળ્યો છે. આખ્યાનોનું વસ્તુ પૌરાણિક કથાનકોમાંથી લેવાતું તેથી સંસ્કૃત ભાષા તો તેમાં આવે જ જેમાં પ્રેમાનંદની વિશેષતા એ છે કે તેમની ભાષા લગભગ સિદ્ધિની કોટિએ પહોંચે છે. એનું કારણ એ છે કે આગળની પરંપરાએ પ્રેમાનંદને ખૂબ સહાય કરી છે. પ્રેમાનંદ સુધીમાં ભાષાપ્રયોગો ચળાઈ ગયા છે વળી, એ સ્વકીય બની ચૂક્યા છે અને સંસ્કૃત શબ્દો તથા ઘૂંટાયેલા તળપદ્ય પ્રયોગો વડે અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ ભાષા એકદમ તૈયાર થઈ ગયું છે.

આ રીતે પરંપરાનો લાભ લઈ પ્રેમાનંદે પોતાનું વિશેષ કંઈક ઉમેરીને નવું જ રૂપ સિદ્ધ કર્યું છે. પ્રેમાનંદે પરંપરાનો જે અઢળક લાભ લીધો છે તે આજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ ગૌરવભર્યું ન લાગે પરંતુ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની આ પરંપરા હતી. કોઈના મનમાં આજના જેવા કવિપણાના ભાવ જ ક્યાં હતા ?! જેથી કોઈ પ્રશ્ન થાય.

આપણે માટે મહત્વની વાત તો એ છે કે સર્જક પૂર્વપરંપરામાંથી જે કંઈ લે છે અને વાપરે છે તેમાં એની મૌલિક મુદ્રા કેવી અને કેટલી ઉપસાવે છે ? આ રીતે વિચારીએ તો પ્રેમાનંદ વિશે આપણે એમ કહી શકીએ કે પ્રેમાનંદ પ્રસંગમાં નિહિત રસ રહસ્યને કેટલીકવાર કુશળતાથી ખીલવી શકે છે. કૃતિમાં કથન, વર્ણન અને ભાવનિરૂપણની સમતુલા રાખી શકે છે અને લગભગ પ્રત્યેક ક્રિતિ ચોક્કસ આદિ-મધ્ય-અંતવાળી હોય છે. આ વસ્તુ તો ભાવક કવિનાં આખ્યાનોને અ. !! આખ્યાનકારોનાં આખ્યાનોને સરખાવે તો તરત સમજી શકે. દા.ત., વિશ્વનાથ જાનીનું ‘મોસાળાચરિત્ર’ જુઓ અને પ્રેમાનંદનું ‘મામેરું’ જુઓ.

ટૂંકમાં, પ્રેમાનંદે પૂર્વપરંપરાનો અઢળક લાભ લઈને પણ મધ્યકાળના કોઈ પણ આખ્યાનકાર કરતાં વધુ સર્જકતા, બીજા સૌને ઢાંકી દે એવી સર્જકતા બતાવી છે એમાં જ એનું પોતીકાપણું - સર્જકપણું દેખાય છે. હવે આપણે કવિની કૃતિઓનો પરિચય કરીએ.

અભિમન્યુ આખ્યાન (ર.ઈ. 1671) :

51 કડવાંનું આ આખ્યાન પ્રેમાનંદનું મધ્યમ કક્ષાનું સર્જન છે. તેનું વસ્તુ મહાભારતની કથામાંથી લેવામાં આવ્યું છે. કૃતિમાં અભિમન્યુની કથા બે ભાગમાં સ્વાભાવિક રીતે વહેંચાઈ જાય છે. અભિમન્યુના પૂર્વજન્મની કથા અને ખરેખરી અભિમન્યુ કથા. પૂર્વજન્મની કથા એટલે કે જેમાં અહિલોચનવૃત્તાંત આવે છે તે ભાગ. અહિલોચનના વૃત્તાંતને પ્રેમાનંદે જેટલું ખીલવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ આખ્યાનકારે ખીલવ્યું નથી. એમાં કવિએ કૌટુંબિક અને અન્ય તળપદ્ય ભાવો ગૂંથ્યા-વર્ણવ્યા છે.

અભિમન્યુકથા પણ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એક ભાગમાં પ્રસૂતિ, મોસાળું, સામૈયું વગેરે અંગેના ગુજરાતી વ્યવહારોનું દર્શન અને કેટલાંક તળપદાં ગુજરાતી કહેવાય તેવાં જનસ્વભાવચિત્રો દોરતી અભિમન્યુના ગર્ભપ્રવેશથી લગ્ન સુધીની કથા છે. બીજો ભાગ યુદ્ધકથાનો છે.

આખ્યાનમાંનાં કેટલાંક વર્ણનો ધ્યાનપાત્ર છે. જેમ કે, અહિલોચનની ગતિનું વર્ણન અને કૃષ્ણના બ્રાહ્મણરૂપનું વર્ણન. પરંતુ અભિમન્યુના મૃત્યુથી પાંડવોને આઘાત લાગે છે એ ઘટનાનું વર્ણન એટલું અસરકારક નથી. અભિમન્યુના મૃત્યુથી પાંડવોને આઘાત લાગે છે એ વર્ણન પણ નબળું છે. યુદ્ધનાં વર્ણનો પરંપરાગત શૈલીનાં છે. રીતરિવાજોનું વર્ણન અને કથાપ્રસંગોનું વર્ણન આ આખ્યાનમાં અન્ય કૃતિઓ જેટલાં અસરકારક નથી. અભિમન્યુનું ચરિત્ર કૃષ્ણની તુલનાએ વધારે ઉજ્જવળ અને ઉદાત્ત બન્યું છે. રસનિરૂપણ બીજી કૃતિઓ જેટલું પ્રશસ્ય નથી.

ચંદ્રહાસાખ્યાન (ર.ઈ. 1671) :

28 કડવાંના ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદે જૈમિનીય અશ્વમેધપર્વમાંની ચંદ્રહાસની કથાને થોડાક ફેરફારો સાથે આલેખી છે. આ ફેરફારમાં કવિએ પુરોગામી નાકરની કૃતિનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે.

આખ્યાનનો વસ્તુબંધ થોડો ક્ષિપ્ર છે અને પાત્રોનાં નામ અને પદની થોડી ગૂંચ પણ તેમાં રહી ગઈ છે. જોકે, પ્રેમાનંદને જેમાં વિશેષ ફાવટ છે તેવી નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિમાંથી કાવ્યમાં કેટલુંક પ્રસંગનિર્વહણ ચમત્કારિક બન્યું છે.

ચરિત્રનિરૂપણમાં પ્રેમાનંદની આગવી સિદ્ધિ અહીં દેખાતી નથી. ધૃષ્ટબૃષ્ટિ એના નામને સાર્થક કરતું પાત્ર છે. ચંદ્રહાસના પાલક પિતા કુલિંદનું પાત્ર ખાસ આકર્ષક બનતું નથી. ચંદ્રહાસના ભક્તિભાવમાં એના મોભાને ન છાજે તેવી થોડી વ્યવહારાભિમુખતા દેખાય છે.

પાત્રોમાં કવિએ પ્રાકૃત ભાવોનું આરોપણ કર્યું છે. તેમ છતાં કેટલાંક પાત્રોમાં કવિની ચરિત્રચિત્રણકલાની ઝાંખી થાય છે. જેમ કે, વિષયાના ઋજુ ઉજ્જવળ પ્રણયભાવો, ગાલવઋષિનું બ્રહ્મતેજયુક્ત સ્વાભિમાન વગેરેમાં. અનાથ શિશુ ચંદ્રહાસ પ્રત્યેનું પડોશણીનું વાત્સલ્યપૂર્ણ વર્તન અને મારાઓના મનોવ્યાપારોમાં પ્રગટ થતું માનવતાદર્શન પણ આકર્ષક છે.

અદ્ભુત, કટુણ અને શૃંગાર તેમ જ ભક્તિ આ બધા જ રસોને ઉત્તમ રીતે નિરૂપવાનો અવકાશ આ આખ્યાનની કથામાં છે પરંતુ કવિ રસજમાવટ ઉત્તમ રીતે કરી શક્યા નથી. વર્ણનોમાં વનની ભયંકરતા અને ચંદ્રહાસના રૂપનું વર્ણન આસ્વાદ્ય છે. આખ્યાનને અંતે ચંદ્રહાસ અને કૃષ્ણ ભગવાનના મિલન પ્રસંગનું નિરૂપણ આદ્ર ભાવોથી ધબકતું છે.

પરંતુ, આ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ ઉત્તમ રીતે પ્રગટ થઈ છે વિષયા ચંદ્રહાસને મળે છે એ પ્રસંગનિરૂપણમાં. ટૂંકમાં, નાકર આધારિત પ્રસંગોને પ્રેમાનંદે પોતાની રીતે નવા રૂપે રજૂ કર્યા છે.

ઓખાહરણ (સંભવત: 1667) :

૨૮ કડવાંનું કવિ પ્રેમાનંદનું આ આખ્યાન તેમના સર્જન કાળના આરંભનું છે. તેનું કથાવસ્તુ ભાગવતના દશમસ્કંધમાંથી લેવાયું છે. તેમાં ઓખા-અનિરુદ્ધનાં લગ્ન તથા એને અનુષંગે શંકર અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે થયેલું યુદ્ધ આવે છે.

આખ્યાનના મૂળ વસ્તુમાંથી ઓખાની પૂર્વજન્મની અને બાણાસુરના વાંઝિયાપણાની વાત કવિએ ટાળી છે. એને કારણે વિષયવસ્તુની એકતા સધાઈ છે. ઓખાના મનોભાવોનાં નિરૂપણો તેમ જ વિવિધ યુદ્ધ પ્રસંગોનાં વર્ણનો અહીં વિસ્તારથી થયાં છે.

કૃતિનું મુખ્ય પાત્ર ઓખા છે. એ માત્ર પ્રેમધેલી અને લગ્નોત્સુક કન્યા છે. તેનો અનિરુદ્ધ પરત્વેનો પ્રણય આવેગયુક્ત છે. ઓખા-અનિરુદ્ધના શૃંગારનું આલેખન કવિએ કવચિત્ સરસ કર્યું છે. અનિરુદ્ધનું પાત્ર પોતે ક્રિયાશીલ નહીં પણ ક્રિયાધીન હોય એવું લાગે છે. પરંતુ યુદ્ધ વખતે એનામાં પ્રગટતું શૌર્ય ચમત્કાર જેવું ભાસે છે. ઓખાની વિદ્યાત્રી રૂપ બનેલી સખી ચિત્રલેખાનું પાત્ર જીવંત લાગે છે.

રસનિરૂપણમાં કવિની સિદ્ધિ ખાસ દેખાતી નથી. કૃતિમાં વીરરસ મુખ્ય છે અને એને આશ્રયે અદ્ભુત, ભયાનક, બીભત્સરસ આલેખાયા છે. શબ્દની નાદશક્તિથી યુદ્ધનાં ગતિસભર ચિત્રો કવિએ આપ્યાં છે. શબ્દઘોષથી એ વાતાવરણ ખડું કરે છે અને શોષિતસરિતા જેવા રૂપકથી આપણી સમક્ષ ચિત્રો આંકી બતાવે છે. કવિની વિશેષ પ્રતિભા અહીં ખીલી નથી.

હૂંડી (ર.ઈ. 1677) :

૭ કડવાંની આ હૂંડી નામક આખ્યાનરચનામાં ભક્ત નરસિંહના જીવનમાં બનેલો ચમત્કારિક પ્રસંગ

આલેખાયેલો છે. કેટલાક ટીખળી લોકો નરસિંહ મહેતાની મશ્કરી કરવા તેમની પાસે ઢૂંડી લખાવવા મોકલે છે. નરસિંહ મહેતા દ્વારકાના શામળશા શેઠ પર ઢૂંડી લખી આપે છે. નરસિંહની ભક્તિને પ્રતાપે ભગવાન શામળશા શેઠનું રૂપ લઈ ઢૂંડી છોડાવે છે.

આટલા ટૂંકા કથાવસ્તુવાળી આ આખ્યાનરચનામાં કવિ પ્રેમાનંદે ચમત્કારના તત્ત્વને મહત્ત્વ આપ્યું નથી. પરંતુ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે રહેલા અતૂટ સ્નેહની જ વાત મુખ્યત્વે કરી છે. એક બાજુ નરસિંહની ભગવાન પરની અતૂટ શ્રદ્ધા અને એમાંથી જન્મેલી જીવન પ્રત્યેની નફિકરાઈ છે તો બીજી બાજુ અશ્રદ્ધાળુ પ્રજા છે જે નરસિંહને હાંસીપાત્ર બનાવવાનું કાવતરું કરે છે ને પોતે જ હાંસીપાત્ર બની જાય છે.

કવિએ કરેલું ભગવાન બનેલા શામળશા શેઠનું વર્ણન અને નરસિંહના ઘરનું વર્ણન ચિત્રાત્મક છે. આ આખ્યાનકૃતિ કવિની અન્ય કૃતિઓને મુકાબલે ઘણી નાની પણ ભાવસભર છે.

મામેરું (ર.ઈ. 1683) :

૧૬ કડવાંનું આ આખ્યાન પ્રેમાનંદની એક અતીવ રમણીય રચના છે. ભક્ત નરસિંહના જીવનની એક મહત્ત્વની ઘટના અહીં કથાવસ્તુ તરીકે આવે છે. નરસિંહની પુત્રી કુંવરબાઈને સીમંત આવવાનું છે. કુંવરબાઈને ચિંતા છે કે તેનો ભક્ત-સાધુ પિતા તેનું મોસાળું કઈ રીતે કરી શકશે ? જ્યારે સાધુપિતા નરસિંહને ‘મોસાળું કરશે શ્રીહરિ’ એવી અતૂટ શ્રદ્ધા છે. તેનું ચિત્ત સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં અટવાતું નથી. તેનું જીવન સંપૂર્ણપણે ઈશ્વર સમર્પિત છે. જીવનમાં અનેક જંગાવાત આવે છે પણ તેની ઈશ્વરશ્રદ્ધા ડગતી નથી. એની અતૂટ શ્રદ્ધા સાચી ઠરે છે ને પ્રભુ પોતે મોસાળું કરે છે.

સામે પુત્રી કુંવરબાઈ અધીર બનેલી, અકળામણ અનુભવતી દેખાય છે. સ્ત્રીના જીવનની ધન્ય ધડી-ધન્ય પ્રસંગ સીમંત તેને સાંપડી છે પણ તે પિતાની ગરીબાઈને કારણે વ્યથિત થઈને કહે છે, ‘સાધુ પિતાને દુઃખ દેવાને મારે સીમંત શાને આવ્યું ?’ છતાં તેને પિતા માટે અપાર મમતા-સ્નેહ છે. પિતાની મશ્કરી નાગરી નાતની સ્ત્રીઓ કરે છે તે તેનાથી સહન થતી નથી. આખ્યાનમાં કુંવરબાઈની શણ શણની રિબામણી તાદૃશ થઈ છે. એ રીતે કુંવરબાઈનું પાત્ર અત્યંત જીવંત બન્યું છે.

એ જ રીતે, કુંવરબાઈની વડસાસુ, ભગવાન શેઠ અને લક્ષ્મીજી કમળાશેઠાણી, નાગરી નાતની નરસિંહ મહેતાની ઠેકડી ઊડાડતી સ્ત્રીઓ આ બધાં પાત્રો પણ આસ્વાદ્ય જવાં આકર્ષક છે. પ્રેમાનંદે પાત્રો પાસે તત્કાલીન સમયે બોલાતી વાણી બોલાવી છે અને તે દ્વારા તે સમયના હિંદુ સંસારનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખ્યું છે.

જગત-ભગતનો વિરોધ આ કાવ્યનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ કાવ્યમાંના કેટલાક પ્રસંગો તો અત્યંત અસરકારક અને ચિરંજીવ છે જેમ કે, સાધુ પિતા નરસિંહ અને કુંવરબાઈનું મિલન, સમોવણ ન મળતાં નરસિંહે ગાયેલો મલ્હાર, કુંવરબાઈની વડસાસુએ આપેલી મામેરાની લાંબી યાદી, ભગવાન શેઠ-શેઠાણીના રૂપે આવી જે પહેરામણી કરે છે તે, કુંવરબાઈની નણંદની દીકરીનું કપડું રહી જાય છે તે આકાશમાંથી પડે છે તે ચમત્કાર વગેરે. નવલરામે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે કે “કવિએ આ કાવ્ય ઘણા ઉમંગથી લખ્યું હોય એમ જણાય છે : એમાં સઘળે ઠેકાણે આનંદ ઊછળી રહ્યો છે અને કવિની કલમના ઉછાળા પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે.”

ભક્તિરસના આ કાવ્યમાં હાસ્ય, કરુણ, અદ્ભુત રસ પણ સમર્થ રીતે નિરૂપાયાં છે.

સુદામાચરિત્ર (ર.ઈ. 1682) :

14 કડવાંની આ નાનકડી કૃતિ પ્રેમાનંદની એક ઉત્તમ આખ્યાન રચના છે. આ કૃતિ ‘ભાગવત’માંથી લેવામાં આવ્યું છે. કવિનો આશય ભગવત્કૃપા અને ભક્તિનો મહિમા ગાવાનો છે. સુદામાએ કૃષ્ણથી છૂટા પડતી વખતે કૃષ્ણ પાસે આટલી અભિલાષા વ્યક્ત કરી : ‘સદા તમારા ચરણ વિશે રહેજો મનસા મારી’. કાવ્યને અંતે સુદામાની આ અભિલાષા ફળીભૂત થતી બતાવાઈ છે.

કૃષ્ણ-સુદામાના મૈત્રીસંબંધનો કવિએ અહીં રસિક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. કૃષ્ણ સુદામાની મીઠી મજાકો અને ટીખળો કરે છે તેમાં એ અનુભવાય છે. જેમ કે, સુદામાના કૃષ્ણ શરીરને જોઈ કૃષ્ણ સુદામાને પૂછે છે ‘કેમ ભાભી અમારાં વઢકણાં’ વગેરેમાં. આને કારણે જ નગીનદાસ પારેખ ‘સુદામાચરિત્ર’ને ‘મૈત્રીકાવ્ય’ કહેવા પ્રેરાયા છે. કવિએ ભાગવતના સુદામાનું રૂપ અહીં બદલી કાઢ્યું છે. ભાગવતના ભ્રમ્હનિષ્ઠ સુદામામાં કવિએ અહીં સામાન્ય માનવીયતાની રેખાઓ ગૂંથી છે. તેથી પ્રેમાનંદે સુદામાનું જે ચરિત્ર ઊભું કર્યું છે તે પ્રતીકાત્મક બન્યું છે. રામનારાયણ પાઠક આ આખ્યાનમાં જીવ અને ઈશ્વરનો સંબંધ જુએ છે.

પ્રેમાનંદે સુદામાનું ભક્તચરિત્ર ઊભું કર્યું છે પરંતુ સુદામાના પાત્રમાં બાધાઈ, પ્રાકૃતતા અને પ્રમાદના અંશો આવી ગયા છે. સુદામાની કુટુંબવત્સલતાને પડછે એનો વૈરાગ્ય નિસ્તેજ અને ગૌરવહીન લાગે છે.

અધાયકવ્રત ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણ અહીં દીન, લાચાર, ગરીબડો લાગે છે. સુદામાના ચિત્તનાં સંચલનોને પ્રેમાનંદે અહીં સૂક્ષ્મતાથી મૂર્ત કરી આપ્યાં છે તેમાં તેમની પ્રત્યક્ષીકરણની કલાનો પરિચય થાય છે.

કૃતિમાંના કેટલાક સંવાદો અને પ્રસંગો ભાવકચિત્રમાં અચિત્તરણીય રહેશે. જેમ કે, સુદામા અને તેની પત્ની વચ્ચેનો સંવાદ, કૃષ્ણ અને સુદામાની ગોઠડી 'તને સાંભળે રે, મને કેમ વિસરે રે', કૃષ્ણ પાસેથી વિદાય વેળાએ કૃષ્ણ કંઈક આપશે એવી આશા રાખતો સુદામો, કૃષ્ણ મંદિરની ભવ્યતા જોઈ આશ્ચર્યમૂઠ બનેલો સુદામો, કૃષ્ણ-સુદામાનું મિલન, સુદામાની ઠેકડી ઉડાડતી જાદવ સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓની વાનરસેના વગેરે.

નળાખ્યાન (ર.ઈ. 1686) :

65 કડવાંની આ આખ્યાનરચનાનું કથાવસ્તુ મૂળ મહાભારતના વનપર્વમાં આવતા 'નલોપાખ્યાન'માંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ આખ્યાન પ્રેમાનંદની પરિપક્વ પ્રતિભાની નીપજ છે. નૈષધ દેશનો રાજા નળ વિદર્ભ દેશની રાજકુમારી દમયંતીના રૂપથી મોહિત થાય છે ને તેની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે. પછી દમયંતીનો સ્વયંવર રચાય છે. તેમાં અનેક રાજાઓ ઉપરાંત સ્વર્ગમાંથી દેવો પણ આવે છે છતાં દમયંતી નળને પરણે છે.

કળિને દમયંતી મળતી નથી તેથી તેને દુઃખી કરવા નળમાં પ્રવેશે છે. નળની બુદ્ધિ બગડે છે તે તેના ભાઈ સાથે જુગાર રમે છે ને જુગારમાં હારી જાય છે. હારેલો નળ રાજપાટ વિનાનો થઈ જાય છે ને દમયંતીને લઈને વનમાં જાય છે. કળિ પ્રવેશને કારણે નળ ભૂલી જાય છે કે દેવોના વરદાનને કારણે દમયંતીના હાથ અમૃતસ્રવીયા બન્યા હતા. તેથી મૃતસંજીવન પ્રસંગથી નળને દમયંતી માટે ગેરસમજ થાય છે ને તે દમયંતીનો ત્યાગ કરે છે. નળ દમયંતીથી છૂટો પડી વનમાં આગળ વધે છે ત્યાં તે કર્કોટક નામના સર્પને અગ્નિમાંથી બચાવે છે તેને સર્પનો દંશ થતાં તે કદરૂપો બની જાય છે. પછી બાહુકવેશે ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં સારથિરૂપે રહે છે. આ બાજુ દમયંતી પણ ઘણાં દુઃખો સહન કરી છેવટે નળની શોધ કરે છે ને નળની ભાળ મળતાં તે સ્વયંવર માટેની યુક્તિ ગોઠવીને પુનઃ નળને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વસ્તુ પ્રેમાનંદને હાથે સવાહી બન્યું છે. કથામાં 'હવે પછી શું'નું કુતૂહલ સતત જળવાયું છે.

આ આખ્યાનકાવ્યનો અર્ધો ભાગ શૃંગારસથી ભરપૂર છે. જોકે કથાની યોજના પ્રેમનું મધુર ચિત્ર આપવા માટે થઈ નથી. પરંતુ પ્રેમના ચિત્ર પર નિયંત્રિની કાળી છાયા કેવી ઊતરે છે એ બતાવવા યોજાઈ છે.

કાવ્યનો મુખ્ય રસ કરુણરસ છે પરંતુ કવિનું સર્જનકર્મ હાસ્યમાં વિશેષ પ્રગટ થયું છે. હાસ્યરસ અહીં પ્રચુરતાથી અને પ્રસ્તારથી વર્ણવાયો છે. કવિએ હાસ્યનાં ભર્યાભર્યા પ્રત્યક્ષ ચિત્રો-ઠક્કાચિત્રો ઉપજાવ્યાં છે. હાસ્ય મુખ્યત્વે કટાક્ષમય ચિત્રોનું હાસ્ય છે.

'નળાખ્યાન'નાં મુખ્ય પાત્રો નળ અને દમયંતી છે. એ બંનેના આરંભનાં ચિત્રો મુગ્ધ યુવાન-યુવતીનાં છે. એમાં ખાસ વિશેષતા કે ચમત્કાર દેખાતો નથી. પણ દમયંતીની નળ પ્રત્યેની અચળભક્તિ જે રીતે કાવ્યમાં આલેખાઈ છે તે રીતે આ આખ્યાનને 'દમયંતી આખ્યાન' કહેવાનું મન થાય.

કવિએ અહીં ઘણા પ્રસંગોનું કર્તૃત્વ કળિમાં આરોપ્યું છે તેથી નળના દોષ દેખાતા નથી. કળિને કારણે નળ-દમયંતીને જે વેદનામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે તે વેદના અસહ્ય છે. નળ-દમયંતીનાં પાત્રો દયાપાત્ર લાગે છે. કળિનું વર્ચસ્વ પછીની સમગ્ર ઘટનાઓ પર વિશેષ દેખાય છે તેથી દમયંતી, નળ વગેરે પાત્રો કળિનાં સોગડાં જેવાં ભાસે છે. કળિને કારણે જ કેટલાક પ્રસંગો પણ કૃત્રિમ લાગે છે, તાલમૈલિયા દેખાય છે.

આમ છતાં વસ્તુ, પાત્ર, રસનિરૂપણ આ બધી રીતે નળાખ્યાન આસ્વાદ્ય કૃતિ બની રહે છે.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ :

રણયજ્ઞ (ર.ઈ. 1690) 26 કડવાંની 'રણયજ્ઞ'નું કથાવસ્તુ કવિએ રામાયણમાંથી લીધું છે. રામ-રાવણ વચ્ચેના યુદ્ધની કથા આખ્યાનમાં આલેખાઈ છે. રામ-રાવણ બંનેના સેનાપતિઓ અને સૈન્યની માહિતી કવિએ વિગતે આપી છે તેને કારણે કથાવેગ મંદ બને છે. કૃતિમાં કેટલાક પ્રસંગો અને સંવાદો આકર્ષક છે જેમ કે, રામનાં બાણ રાવણનો પીછો પકડે છે એ પ્રસંગનું આલેખનને મંદોદરી-રાવણ તથા રાવણ-કુંભકર્ણના સંવાદોમાં યુદ્ધની પડછે આલેખાતું માનવસંવેદન.

સુધન્વાખ્યાન (ર.ઈ. 1684) :

25 કડવાંના આ આખ્યાનમાં સુધન્વા અને અર્જુન વચ્ચેના યુદ્ધની કથાનું આલેખન થયું છે. સાચા ભક્તની ભક્તિનો મહિમા આ આખ્યાનકૃતિમાં કવિએ કર્યો છે. વળી, વીર અને અદ્ભુત આ બંને રસ એક સાથે નિરૂપાયા છે.

સપ્તમસ્કંધ/પ્રહલાદ-ચરિત્ર :

૨૮ કડવાંના આ આખ્યાનનું સંઘટન શિથિલ છે. ૨૮ કડવાંમાંના પહેલાં ૨૨ કડવાંમાં પ્રહલાદચરિત્ર છે. બીજાં ૨ કડવાંમાં ત્રિપુરાસુરની હત્યાની કથા છે. બાકીનાં ૪ કડવાંમાં ધર્મ-નારદ સંવાદ દ્વારા વર્ણાશ્રમધર્મ, વિપ્રધર્મ, સંન્યાસીના ધર્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

આખ્યાનો સિવાય પ્રેમાનંદે કેટલીક વધુ કાવ્યકૃતિઓ રચી છે. ૭૩ કડીની 'સ્વર્ગની નિસરણી' જેમાં સંસારી સુખમાં મસ્ત મનુષ્યને ભોગવવી પડતી નરકની યાતનાઓ અને પુણ્યશાળી મનુષ્યોનાં પુણ્યકર્મો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. 'વિવેક વણઝારો' ૮૭ કડીનું રૂપકકાવ્ય છે. 'બાળલીલા'માં ૧૬૩ કડીનાં કૃષ્ણજન્મના પ્રસંગને વિસ્તારથી અને કૃષ્ણની ગોકુળલીલાના પ્રસંગોને સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે. ૧૬ પદની 'દાણલીલા'માં ભાગવતના દાણલીલાના પ્રસંગને કૃષ્ણ-ગોપીના સંવાદરૂપે આલેખ્યો છે. 'ભ્રમરપચીશી'માં ૨૫ પદમાં ઉદ્ભવ અને ગોપી-નંદ-જશોદા વચ્ચે થતા સંવાદને રજૂ કર્યો છે. 'મહિના-રાધાવિરહ'ના આ કૃતિમાં ચૈત્રથી ફાગણ સુધીના બાર માસમાં રાધાના વિરહનું આલેખન થયું છે. 'વિષ્ણુસહસ્રનામ', 'કુંવરનો ફજેતો' અને 'પાંડવોની ભાંજગડ' એ નાની-લઘુ કૃતિઓ છે.

૫.૩ પ્રેમાનંદનાં પ્રતિભાઅંશો

હવે કવિ પ્રેમાનંદની એક આખ્યાનકાર તરીકેની શ્રેષ્ઠતા તેમના કથા લાક્ષણિક પ્રતિભા-અંશોને આભારી છે અને એમની કૃતિઓમાંથી એ કઈ રીતે પ્રગટ થાય છે તે તપાસીએ.

કથનકળા :

સૌથી પહેલાં ધ્યાન ખેંચે છે કવિની વાતને મલાવીને કહેવાની આવડત. કોઈ પણ પ્રસંગને કવિ નિગૂઢ નાટ્યાત્મકતાથી પ્રગટ કરે છે. સુદામાની વિદાય જેવો 'સુદામાચરિત્ર'માંનો એક નાનકડો સામાન્ય પ્રસંગ જ જુઓ. કૃષ્ણ સુદામાને કંઈ આપતા નથી. એ હકીકત પ્રેમાનંદ કેવી ઘૂંટી ઘૂંટીને કહે છે. સુદામા વિદાય માગે છે અને કૃષ્ણને પ્રાર્થે છે - 'વળી કૃપા કરજો કો સમે'. પછી ખાલી હાથે કૃષ્ણ સુદામાને પોળ સુધી વળાવવા જાય છે પણ 'કોડી એક ન મૂકી કરમાંહિ'. સુદામા વિચારે છે સ્ત્રીથી છાનુંમાનું કંઈક આપશે, પણ 'પગે લાગી નારી સૌ ગઈ, તોયે પણ કાંઈ આપ્યું નહીં' પછી કૃષ્ણ સુદામાને એક કોસ સુધી વળાવવા જાય છે. સુદામા એમને પાછા વળવા કહે છે ત્યારે ભેટીને રડે છે ને 'ફરી મળજો' કહી કૃષ્ણ સુદામાને કશું આપ્યા વિના પાછા ફરે છે. આ પ્રસંગમાં સુદામાના મનની આતુરતા કેવી વેધક રીતે પ્રગટ થઈ છે !

આ રીતે કવિ કથાને બહેલાવી શકે છે તેનું કારણ કવિનું ચાતુર્ય, એમનું જનસ્વભાવનું જ્ઞાન-ટૂંકમાં એમની કલ્પના અને બુદ્ધિની સજ્જતા છે. કવિ કથાનો તંતુ ક્યાંય ઢીલો પાડ્યા વિના પ્રસંગ-પરિસ્થિતિ-પદાર્થોનાં વર્ણનો કરે છે. જેવાં કે પાત્રોનાં વર્ણનો, સ્થળનાં વર્ણનો, ચીજવસ્તુઓનાં વર્ણનો, ઋતુઓનાં-પ્રકૃતિઓનાં વર્ણનો : શામળશા શેઠ કે દામોદર દોશીરૂપે આવેલા ભગવાનનું વર્ણન, મામેરા વખતની નાગરી સભાનું ચિત્ર, નરસિંહ મહેતાની વહેલનું વર્ણન, ઋતુપર્ણના ઘોડાનું વર્ણન, નરસિંહને અપાયેલા ઉતારાનું વર્ણન વગેરે.

આમ કથાપ્રસંગોની સંકલના, એમાં આવતાં વર્ણનો અને દ્યોતક સંવાદો તથા પાત્રોની સૂક્ષ્મ ભાવરેખાઓને કવિ કલાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. કથનકૌશલની બાબતમાં કવિ સફળ રહે છે. કથનકળાના આ ગુણો પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં ઠેરઠેર વેરાયેલા પડ્યા છે છતાં એમાંથી ઉત્તમ સૌષ્ઠવપૂર્ણ સઘન આકૃતિ નીપજી આવતી હોય તેવી તો બે રચનાઓ છે એક, 'સુદામાચરિત્ર' અને બીજી 'મામેરું'.

આખ્યાન તો છેવટે કથ્ય-શ્રાવ્ય પ્રકાર છે. જેને લોકસમુદાય પાસે કકડે-કડકે રજૂ કરવાનો હતો તેથી પ્રસંગોનાં સંયોજન કરતી વખતે દરેક પ્રસંગની જમાવટ તરફ આખ્યાનકારનું ધ્યાન વિશેષ રહે એ સહજ હતું. એને કારણે વસ્તુની અસંગતિઓ અને વિગતદોષો રહે એ સ્વાભાવિક હતું જે પ્રેમાનંદમાં પણ જોવા મળે છે.

પાત્રલેખન :

પ્રેમાનંદની ખરી સિદ્ધિ વાર્તાકથન કરતાં સવિશેષ પાત્રલેખનમાં રહેલી છે એમ કહી અનંતરાય રાવળ સ્પષ્ટ કરે છે કે કવિનાં આખ્યાનોમાં પાત્રો જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં જે બોલે-ચાલે વિચારે છે તેમાં પૂરી વાસ્તવિકતા અને સ્વાભાવિકતા હોય છે. પત્ની અયાચકવ્રતધારી પતિ સુદામાને કૃષ્ણ પાસે માગવા ધકેલે છે એ પત્ની તરફ ચીડ વ્યક્ત કરતો સુદામો, રીઢી ગોળી ફોડતાં કૃષ્ણ પ્રત્યે ચિડાતાં ને તેને ઊખળ સાથે બાંધતાં જશોદા, નિર્ધન નરસૈયાની મજાક ઉડાવતા નાગર સ્ત્રીપુરુષો, મામેરું લીધા વિના આવેલા પિતાને જોઈ વ્યથિત થતી કુંવરબાઈ, મામેરાની લાંબી યાદી લખાવતી કુંવરબાઈની વડસાસુ, સખી માટે હિંડોળા સહિત

અનિરુદ્ધને ઉઠાવી લાવતી ચિત્રલેખા, અનિરુદ્ધના ચિત્રને વળગતી ઓખા — આ બધાં જ પાત્રો તે તે પરિસ્થિતિમાં જે વર્તન કરે છે તે અત્યંત સ્વાભાવિક છે. આ બધાં પાત્રો એમના વ્યક્તિત્વો સાથે વાચકની નજર સમક્ષ ખડાં થઈ જાય પ્રેમાનંદે એવાં જીવંત આલેખ્યાં છે.

પાત્રોમાં કવિએ સમકાલીનતાનું તત્ત્વ બહોળા પ્રમાણમાં મૂક્યું છે. પાત્રો એમનાં વેશ, વાણી, વૃત્તિ અને વર્તનથી ઓળખાઈ જાય એવાં બન્યાં છે. જેમ કે, ‘એ જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિરાયજી રે’ કહેતી સુદામાપત્ની, લગ્નોત્સુક ઓખા-દમયંતી, કોઈને સાક્ષી તરીકે રાખી પુત્રને નંદ-યશોદાને સોંપવા વસુદેવને સૂચવતી દેવકી — આવાં પૌરાણિક પાત્રો જીવંત માનવપાત્રો બની જાય છે.

પ્રેમાનંદે પાત્રો વચ્ચે જે સંવાદ યોજ્યા છે તે પણ અવિસ્મરણીય છે ને તેમાંથી પ્રેમાનંદની પાત્રાલેખન કલાનો પાકો પરિચય મળે છે જેમ કે, નરસિંહ-કુંવરબાઈ વચ્ચેનો સંવાદ, નળ- હંસ વચ્ચેનો સંવાદ, નળ- બાહુક વચ્ચેનો સંવાદ, સુદામાને તેની પત્ની વચ્ચેનો સંવાદ, રાવણ-મંદોદરી વચ્ચેનો સંવાદ, નળ-કળિ વચ્ચેનો સંવાદ.

માનવસ્વભાવનું ઊંડું જ્ઞાન પ્રેમાનંદને બરાબર છે. તેથી જ તે પાત્રોની ઝીણી ઝીણી ખાસિયતો ખૂબ અસરકારક રીતે નિરૂપે છે. કૃષ્ણ સુદામાને કશું આપતા નથી ત્યારે ‘મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા’નો ભાવ અનુભવતો સુદામો એક જ વાક્ય બોલે છે તેમાં તેના માનસનો પરિચય ભાવકને થઈ જાય છે. પાત્ર એક જ એવું વર્તન કરે, વાક્ય બોલે ને તેમાંથી તેનું સમગ્ર માનસ ભાવક પામી જાય એટલી સૂઝપૂર્વક પ્રેમાનંદે એને આલેખ્યું હોય છે. પ્રેમાનંદે પાત્રોના જે ભાવો ઝીલ્યા છે તે સામાજિક ભાવો છે. હા, તેમાં કવિ માનવ મનનાં અજ્ઞાત ઊંડાણોનું ચિત્રણ કરતા નથી. કવિએ જે સામાજિક ભાવો નિરૂપ્યા છે તેમાં સચ્ચાઈ છે, પારદર્શકતા છે, ઉખા છે.

સમકાલીનતાનું તત્ત્વ/ગુજરાતીપણું :

કવિએ સામાજિક ભાવો ઝીલ્યા છે તેથી સમકાલીનતાનું તત્ત્વ કૃતિઓમાં ધ્યાન ખેંચે તેવું બન્યું છે. કવિએ જ્યાં તક મળી ત્યાં આખ્યાનોમાં શ્રોતાજનોને પરિચિત ગુજરાતી સંસાર ખડો કરી દીધો છે. કવિએ સ્થાનિક રંગો વડે પ્રાચીન વસ્તુ નિરૂપી છે જેથી મધ્યકાલીન ગુજરાતના સમાજને એમાં વિશ્વાસ વધે. એ પોતાની લાગે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સમાજનાં નરનારીઓના વહેમ-શુકન-અપશુકન, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, લાગણીઓ ભાવનાઓ એ બધું પૌરાણિક પાત્રોમાં ઉતાર્યું છે. પછી એ ભક્ત સુદામો હોય, સુદામાની પત્ની હોય, નળરાજા હોય, ઓખા હોય કે દમયંતી, દામોદર દોશીનું રૂપ લઈ આવેલા ભગવાન કૃષ્ણ હોય કે કમળા શેઠાણીનું રૂપ લઈ આવેલ લક્ષ્મી હોય. આ બધાં જ પાત્રો આપણને મધ્યકાળના ગુજરાતી સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં જીવંત દેખાય છે. પાત્રોનાં વસ્ત્રો, રીતરિવાજો, નગરો, ઘર વગેરેમાં પણ તળ ગુજરાતી તત્ત્વ પ્રવેશેલું જોવા મળે છે.

ઓખાહરણમાં લગ્નનો વિધિ અને ગુજરાતી લગ્નગીતોમાં, મામેરામાં સીમંતનો વિધિ અને તે અંગેના રિવાજમાં સમકાલીન ગુજરાતી સમાજનું જ ચિત્ર અંકાયું છે. પુત્ર-પુત્રીને મોસાળ વળાવતાં ‘સહેજો મામીની ગાળ’ કહેતી દમયંતીના ઉદ્ગારમાં સમકાલીન મધ્યમવર્ગની મામીની મનોદશાનો ઇશારો છે. સુદામાના ગૃહસૂત્રના નિરૂપણમાં નિર્ધન ગુજરાતી બ્રાહ્મણના ઘરનું આલેખન છે. પૌરાણિક પાત્રોના વસ્ત્રાલંકારો ગુજરાતી જ છે. ખાદ્યપદાર્થો અને ઘરવખરીની વિગતો પણ ગુજરાતી જ છે. આમ, પુરાણોમાંથી પ્રેમાનંદે લીધું છે માત્ર વસ્તુ પણ એ વસ્તુના હાડપિંજરમાં કવિએ લોહી, માંસ અને પ્રાણ સમકાલીન ગુજરાતનાં જ પૂર્યાં છે. આથી જ કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યું હતું કે પ્રેમાનંદ આપણો સૌથી વધુ ગુજરાતી કવિ છે.

આખ્યાનોમાં આવતું આ ગુજરાતીપણું કે સમકાલીનતાનું તત્ત્વ કેટલીક જગ્યાએ પ્રેમાનંદના કવિપણામાં મર્યાદારૂપ બને છે. પરંતુ તેમાં પ્રેમાનંદની નહીં પ્રેમાનંદના સમયની, સમાજની પણ એ મર્યાદા છે એમ ગણવું ઉચિત છે. હા, ગુજરાતીપણાના તત્ત્વની અતિરેકતા ક્યારેક કૃષ્ણ, નળ, દમયંતી જેવા ઈશ્વર જ અને પુણ્યશ્લોક પાત્રો પ્રાકૃત-આમ્ય બનતા લાગે છે તેમનું ગૌરવ પણ ખંડિત થાય છે એ બાદ કરતાં ગુજરાતીપણાને કારણે જ કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાવકો વચ્ચે વધારે આત્મીયતા સધાતી રહી છે અને રહેશે એ તો નિશ્ચિત છે.

રસસિદ્ધિ :

પ્રેમાનંદે લોકદૃઢ્યને પોતાની પ્રશસ્ય રસપ્રભુતાથી વશ કર્યું છે. પ્રેમાનંદના પહેલા ગુણપારેખ નવલરામે સાચું જ કહ્યું છે : ‘રસના બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે ત્યારે રડાવે છે, ધારે ત્યારે હસાવે છે અને ધારે ત્યારે શાંતરસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે.’ એટલે કે રસોના પરસ્પર સંબંધની પ્રેમાનંદને સારી સૂઝ છે.

કવિનાં આખ્યાનોનું વિષયવસ્તુ જોતાં સમજાય છે કે તેમાં તમામ રસોના નિરૂપણને અવકાશ છે. હાસ્ય, કરુણ,

શૃંગાર, અદ્ભુત, ભક્તિ-આ બધા જ રસોનો સંગમ આખ્યાનોમાં થયો છે. આ રસોને કવિએ બહેલાવ્યા છે. જુઓ ‘મામેરું’, ‘સુદમાચરિત્ર’ અને ‘નળાખ્યાન’માં હાસ્યરસ, ‘સુદમાચરિત્ર’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘મામેરું’ અને ‘દશમસ્કંધ’માં ભક્તિરસ અને અદ્ભુતરસ, ‘ઓખાહરણ’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં વીરરસ, ‘ઓખાહરણ’ અને ‘નળાખ્યાન’માં શૃંગારરસ.

કવિની રસનિરૂપણરીતિ વૈવિધ્યસભર છે : (1) કેટલીક વાર એકને એક વસ્તુને ભિન્નભિન્ન રસોનો વિભાવ બનાવે છે. જેમ કે, કુંવરબાઈની વડસાસુ મોસાળાની લાંબી યાદી લખાવે છે એમાં હાસ્ય અને કડુણ બંને રસનો અનુભવ થાય છે. એ જ રીતે ‘મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા’ એ સુદમાની ઉક્તિ પણ હાસ્ય અને કડુણ બંનેની અનુભૂતિ કરાવે છે. આમાં કવિનું વિશિષ્ટ કૌશલ દેખાય છે.

(2) કેટલીક વાર કવિ બે પરસ્પર વિરોધી રસો એકસાથે નિષ્પન્ન કરે છે. હાસ્ય અને કડુણ જેવા પરસ્પર વિરોધી રસ કવિ એકસાથે નિષ્પન્ન કરે છે. આ સ્થિતિ ચમત્કારક લાગે છે. જેમ કે, એક સાથે વિષાદ તથા રમૂજ પ્રેરતાં સુદમાના ઘર તથા વર્તનનાં વર્ણનો, નરસિંહ મહેતાની વહેલ અને તેમને મળેલા ઉતારાનાં વર્ણનો એના નમૂના છે. એ જ રીતે ‘મામેરું’માં ડોસી પહેરામણીની યાદી લખાવે છે ત્યારે આપણે એની વ્યવહારચતુર વ્યંગવાણીથી હસીએ છીએ; પણ ત્યાં જ ‘ડોસીએ ડાટ વાળ્યો રે’ એ કુંવરબાઈના શબ્દો જ્યાં આપણે સાંભળીએ છીએ ને આપણા પેટમાં ફાળ પડે છે. પહેરામણીની એ યાદી જ કડુણનો વિભાવ બની જાય છે.

(3) કેટલીક વાર પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ અને પાત્ર પણ વિવિધ રસનિષ્પન્ન કરવામાં કારણ બને છે. જેમ કે, પાત્રગત જોઈએ તો ઓખાની પ્રણયઝંબના ચિત્રલેખા અનિરુદ્ધનું ચિત્ર દોરે છે એને ઓખા વળગે છે. સુદમાનો પહેરવેશ. નાના છોકરા પણ બી મરે એવો જે હાસ્ય અને ભયાનક બંને રસનો નિમિત્ત બને છે. પ્રસંગગત જોઈએ તો કુંવરબાઈનું મોસાળું ભગવાન પૂરું કરે છે ને ચાલ્યા જા’ છે ત્યારે કુંવરબાઈની નણંદની નાની છોકરી રહી ગઈ હોય છે તેને માટે ભગવાન ઉપરથી કપડું નાખે છે. આ પ્રસંગમાં અદ્ભુતરસ છે. બીજો એક પ્રસંગ ‘નળાખ્યાન’નો છે ત્યાં દમયંતીએ રાણીના હારની ચોરી કરી ન હતી. કળીનાં એ પરાક્રમ હતાં તે કળી ટોડવામાં હતો તે ફાટી પડે છે ત્યાં પણ અદ્ભુતરસ છે. ‘સુદમાચરિત્ર’માં સુદમાપત્ની પાસે બાળકોને ખવડાવવા અન્ન નથી ને પહેરાવવા વસ્ત્ર નથી એ કડુણરસનું નિમિત્ત પૂરી પાડતી પરિસ્થિતિ છે. એ સ્થિતિમાં સુદમાપત્ની ‘આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સતકુળની કન્યા કેમ જડશે ?’ આવું વિચારે છે ત્યાં હાસ્યરસ પ્રગટે છે.

આમ, આખ્યાનોમાં વિવિધ રીતે વિવિધ રસ નિષ્પન્ન થયા છે. પરંતુ બધા રસોમાં કડુણરસનાં હૃદયદ્રાવક આલેખનો ઘણાં મળે છે જેમ કે, ‘દશમસ્કંધ’માં નંદજશોદાનો વાત્સલ્યજનિત કડુણ, ‘રણયજ્ઞ’માં ભાતૃપ્રેમજન્ય કડુણ, ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતી પર આવતી વિપત્તિઓની પરંપરાથી ઘેરો બનતો કડુણ, ‘મામેરું’માં ‘સાધુપિતાને દુઃખ દેવાને મારે સીમંત શાને આવ્યું ?’ બોલતી કુંવરબાઈની કડુણ સ્થિતિમાંથી પ્રગટતો કડુણ.

આ બધું છતાં કવિ ક્યારેક કૃત્રિમ નાટકી ઢબે અતિશય કડુણનું આલેખન કરે છે જે ભાવકને પ્રતીતિકર બનતું નથી. ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’માં એ જોવા મળે છે.

ઉત્તમ હાસ્યકવિ :

પ્રેમાનંદની સિદ્ધિ બધા રસોના આલેખનમાં એકસરખી નથી. એમનાં આખ્યાનોમાં વ્યાપકપણે આલેખાયેલા મુખ્ય બે રસ છે - કડુણ અને હાસ્ય. કડુણનો પરિચય તો તમે હમણાં જ કર્યો. એ દૃશ્યો જેમાં દમયંતી, કુંવરબાઈ, સુદમાપત્નીની વ્યથા આલેખાઈ છે તેને ભાવક ક્યારેય ન વિસરે.

કડુણની જેમ હાસ્યરસની કવિની શક્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા કવિએ ટીખળ, ટોળ, ઉપહાસ, કટાક્ષ, વ્યંગોક્તિ, અતિશયોક્તિ, નાટ્યહાસ (Dramatic irony) એ બધાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ‘મામેરું’ માંનું નરસિંહ મહેતાની જીર્ણશીર્ણ વહેલનું વર્ણન, જુઓ, ‘ઘણું ભારે માણસ’ એવાં કુંવરબાઈનાં વડસાસુએ લખાવેલી પહેરામણીની યાદી જુઓ, મંડપ વચ્ચે નાગરી નાતની સ્ત્રીઓએ કરેલી નરસિંહ મહેતાની ટોળ-ટીખળ જુઓ, ‘રણયજ્ઞ’માં કુંભકર્ણને જગાડવાના ઉપાયોનું વર્ણન જુઓ, ‘ઓખાહરણ’માંના અનિરુદ્ધના ચિત્રનો કાગળ ઓખા પાસેથી ખેંચી લેતી ચિત્રલેખાનું ‘વળગ્યામાં કાગળ ફાટે’ એ શબ્દો વાંચો. ‘સુદમાચરિત્ર’માંની દારિકાની શેરીઓમાં એકબીજાને ‘તાળી દઈ’ રંક-ફુર્બળ સુદમાને હસતી જાદવ સ્ત્રીઓની તથા શ્રીકૃષ્ણના મહેલમાં ‘આં તો રૂંડી મિત્રાચારી રે’ એમ કહેતી અન્ય નારીઓ અને ‘આ શું ફૂટડા મિત્ર સુદમા રે’ કહેતી સત્યભામાની વ્યંગોક્તિઓ જુઓ. કૃષ્ણ સુદમાને ખાલી હાથે મોકલે છે ત્યારે ‘મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા’ એ સુદમાના ઉદ્દગાર તથા સુદમા પોતાને ઘેર પહોંચે છે ત્યાં ઝૂંપડીને બદલે મહેલ અને સામાન્ય પત્ની રાણી બની ગયેલાં જોઈ બધું સમજી શકતો નથી તેથી પોતાની જ પત્ની પાસેથી દૂર નાસભાગ

કરતો સુદામો જુઓ. આ બધા જ પ્રસંગોમાં પ્રેમાનંદની કુશળ હાસ્યકાર તરીકેની પ્રતિભા ભાવકને અચૂક દેખાશે. અહીં મૂક્યાં છે એ તો નમૂનાનાં થોડાંક જ દૃષ્ટાંતો છે. તમે કવિનાં બધાં જ આખ્યાનોમાંથી પસાર થાવ તો તમને આનાથી પણ વધારે પ્રસંગો સાંપડશે જે તમારા ચિત્તને હાસ્યની ગંગામાં સ્નાન કરાવશે.

5.4 ભાષાપ્રભુત્વ

કોઈપણ સર્જકની સર્વ સિદ્ધિ તેના ભાષાપ્રભુત્વને આભારી છે. કવિ પ્રેમાનંદની ભાષા પ્રસાદમય છે, સરળ છે, તાજગીવાળી અને સચોટ છે. વળી, એમાં બોલચાલના અને બેરેક બોલીના જીવંત વાણીપ્રયોગો કવિએ એવી આકર્ષક રીતે કર્યા છે કે વાંચેલું કે સાંભળેલું વાક્ય ભાવકને તરત સ્મૃતિબદ્ધ થઈ જાય છે, સમજાઈ જાય છે.

બોલચાલના વાણી પ્રયોગોની બહુલતાને કારણે ભાવકને તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષાનો સમૃદ્ધ અને સુખદ અનુભવ પણ થાય છે. ભાવક એ પરિવેશમાં મુકાય છે.

ભાષામાંની સરળતા અને સચોટતાનો પરિચય કરવા થોડી પંક્તિઓ જોઈએ :

‘અહીં બેઠા નવનિધ આપશે.’

‘સદા તમારાં ચરણ વિશે રહેજો મનસા મારી.’

‘મેં આવું નહોતું જાણ્યું

ચિત્રલેખાએ રત્ન જ આણિયું.’

‘સાધુપિતાને દુઃખ દેવાને મારે સીમંત શાને આવ્યું.’

સ્વભાવોક્તિઓ, નાટ્યાત્મક વકોક્તિઓ, અતિશયોક્તિઓ, યોગ્ય અલંકરણ એ દ્વારા ઇન્દ્રિયજગતને ભાવબોધ કરાવતી પંક્તિઓ આખ્યાનોમાં ઠેરઠેર સહજ રીતે આવે છે. ‘દશમસ્કંધ’ની કેટલીક વકોક્તિઓ ચમત્કારિક છે. જેમ કે, દેવકી યશોદાને સંદેશો મોકલાવે છે કે ‘સાયવજો પુત્ર થાપણ પ્રભુએ આપી છે’, એમાં સાંભળનારને અજ્ઞાત, દેવકીના માતૃત્વને પ્રગટ કરતો અર્થ રહેલો છે. ‘સુદામાચરિત્ર’ની વકોક્તિ આથીય વધુ રહસ્યમય અને માર્મિક છે. જેમ કે રુક્મિણી કૃષ્ણને તાંદુલની બીજ મૂકી ખાતાં રોકી ‘અમે અન્યાય શો કીધો નાથ ?’ એમ પૂછે છે ત્યારે એમાં પ્રગટ રીતે તો તાંદુલ ખાવાની ઇચ્છા વ્યક્ત થાય છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કૃષ્ણ પોતાની રાણીઓ સુદામાની સેવા કરે એવો સંકલ્પ કરતા હતા તેમાંથી તેમને વારવા માટેની આ ઉક્તિ છે.

કવિની વાણીમાં ક્યારેક ગ્રામ્યતા આવી જાય છે. છતાં કવિની પ્રતિભા વાણીને પ્રસાદમય, પ્રસંગ પ્રમાણે કોમળ અને ગંભીર બનાવી જીવંત રૂપ આપે છે.

5.5 કવિપ્રતિભા

ભાવકચિત્તને પકડી રાખે તેવી ઉત્તમ કથનકળા, જીવંત પાત્રાલેખન, ‘હવે પછી શું’ એવું કુતૂહલ કથાના અંત સુધી જીવંત રાખે એવી નિરૂપણરીતિ, હાસ્યરસમાંથી કુરુણરસમાં અને કુરુણરસમાંથી હાસ્યરસમાં ક્યારે અને કઈ રીતે સર્યા એની સમજ-ખબર ન પડે એવી પ્રશસ્ય રસપ્રભુતા ધરાવનાર પ્રેમાનંદ માત્ર આખ્યાનકાર જ નથી, કવિ પણ છે. આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદને કવિ પ્રેમાનંદની ખૂબ સહાય મળેલી છે.

કવિ પ્રેમાનંદ પાસે આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદને સહાય થાય તેવી પ્રસ્તુત શક્તિઓ છે : (1) કુદરતી-પ્રકૃતિ ચિત્રો ખંડા કરવાની શક્તિ, (2) પાત્રોના રૂપ અને તેમના દેહ શણગારનાં ચિરસ્મરણીય રહે તેવા વર્ણન કરવાની શક્તિ; (3) આખો પ્રસંગ-બનાવ ભાવકચિત્ત સમક્ષ ભજવાતો હોય એવું જે-તે પ્રસંગનું હૂબહૂ વર્ણન કરવાની શક્તિ; (4) કથામાંનું જે-તે પાત્ર ઊર્મિસંવેદન રજૂ કરે છે તે કવિ પ્રેમાનંદની કલમના સ્પર્શ દ્રવ્યદ્રાવક બને છે; (5) ઊર્મિ સંવેદનોની અભિવ્યક્તિ સંવાદમાં થાય છે તેથી વધુ જીવંત બને છે.

હવે આ શક્તિઓને કવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનાં દૃષ્ટાંતો લઈને સમજાએ.

(1) કવિની કુદરતી-પ્રકૃતિ ચિત્રો ખંડા કરવાની શક્તિ : ‘મામેરા’માં બેત્રણ જ લીટીઓમાં પ્રેમાનંદ ભગવાને નરસિંહ મહેતા સાડુ સમોવણ માટે મોકલેલા વરસાદનું કેવું લાઘવભર્યું સાક્ષાત્કારક શબ્દચિત્ર દોરે છે :

‘પળ માત્રમાં અભ્રઘટા થઈ, ચોદશ ચડચો અંધકાર રે.

ગગન વિશે ઘન ગડગડે, ચાય લીજળીના ચમકાર રે.

ઊંડે કોરણ બહુ કાંકરા, મેહ વરસે મૂશળધાર રે.’

આવું જ સાક્ષાત્કારક છે ‘દશમસ્કંધ’માંનું શ્રીકૃષ્ણના ગોવધન-ધારણ વેળાનું વૃષ્ટિવર્ણન અને દાવાનળ-વર્ણન :

‘આકાશ સર્વ ધૂમે આવર્યું, આચ્છાદ્યો ભાનુ અંધારું કર્યું,

ફાટે વાંસ, વૃક્ષ ચડચડે, બળે પાંખ, પંખી તરફડે.

મશક શશક મૃગ પામે ત્રાસ, ફાટે ફણ સર્પ મૂકે શ્વાસ,
કીટ પતંગ દશા કંઈ કોટ, ઊઠે ધૂમના ગોટેગોટ.

(૨) પાત્રોનાં રૂપ અને દેહશણગારનાં વર્ણન : ‘મામેરા’માં શ્રીકૃષ્ણ જે દામોદર દોશીનું રૂપ ધારણ કરીને નરસિંહને ત્યાં આવે છે તે દામોદર દોશીનું વર્ણન જુઓ.

‘જે ચોદ લોકનો મહારાજ રે, મહેતા માટે થયા બજાજ રે,
વાધો શોભે કેસર છાંટે રે, બાંધે પાથડી અવળે આંટે રે.
નેત્રપત્ર શ્રવણે અડિયાં રે, નામ ધર્યું દામોદર દોશી રે,
ઝીણા જામા પટકા ભારે રે, હરિ હળવે હળવે સધારે રે.
ખભે પછડી ઓઢી નાથે રે, બેહુ છેડા ઝાલ્યા હાથે રે’

એવું જ ચંદ્રહાસ અને નળનું વર્ણન પણ છે. પુરુષપાત્રોની જેમ સ્ત્રીપાત્રો - કમળા શેઠાણી, દમયંતી, ઓખા, કૃષ્ણો સુંદર બનાવેલી કુબ્જા - નાં વર્ણનો પણ કવિની કલ્પના અને ભાષાપ્રભુત્વની શક્તિ દર્શાવે છે.

એ જ રીતે અર્કિચન દૂબળો સુદામો, બાહુક બની ગયેલો નળ, કુંભકર્ણ, મૃત પૂતના - આ બધાંનાં પ્રેમાનંદે; દોરેલાં ચિત્રો સ્મૃતિમાંથી ખસે તેવાં નથી. વળી, પદાર્થો, નગરો વગેરેનાં વર્ણનો પણ ચિત્રાત્મક છે. દા.ત. નરસિંહ મહેતાની વહેલ, નરસિંહને અપાયેલો ઉતારો, કેદારો ગાવાથી વરસેલો મૂશળધાર વરસાદ, ચિત્રલેખાએ જોયેલી દારિકાનગરી વગેરે અગણિત વર્ણનો છે.

(૩) પ્રસંગો-બનાવો ભાવકના મનઃચક્ષુ સામે ભજવાતા હોય તેવા કવિ વર્ણવે છે : જેમ કે, કાલીય નાગ સાથેનું કૃષ્ણનું યુદ્ધ, સુદામાના આગમન વખતે દ્વારકામાં હરિમંદિરનો નાટારંભ, સુદામાનું આગમન થયું છે સાંભળી ‘હું હું’ કરી સફાળા ઊઠી મોજડી વિના દોડતા શ્રીકૃષ્ણ, દમયંતીનો સ્વયંવર, ‘મામેરા’માં નરસિંહ મહેતાના મોસાળાની રાહ જોતી નાગર સ્ત્રીઓ, નાગર સ્ત્રીઓની ચેષ્ટાઓ - આવા તો કંઈ કેટલાય પ્રસંગો છે જેનાં નિરૂપણમાં પ્રેમાનંદની શક્તિનો આલ્લાદક પરિચય ભાવકને થાય છે.

(૪) પાત્રોનાં ઊર્મિ સંવેદનોની અભિવ્યક્તિ હથ કવિતા બને છે : જેમ કે, ‘દશમસ્કંધ’માં ‘મારું માણકડું રિસાવું રે શામળિયા’, ‘નળાખ્યાન’માં ‘વેદર્ભી વનમાં વલવલે અંધારી રે રાત’, ‘મોસાળ પધારો રે બાડુવાં’, ‘મામેરા’માં ‘ડાટ વાળ્યો રે ડોશીએ ડાટ વાળ્યો’, ‘ઊધરિકી ઊઠિયો વેગે વૈકુંઠપતિ’, ‘સુદામાચરિત્ર’માં ‘પછી શામળિયોજી બોલિયા તુંને સાંભરે રે’ આ બધાં પદોએ તે તે આખ્યાનમાં રસનિષ્પત્તિ માટે કેવી સહાય કરી છે એ તો ભાવક એના પ્રત્યક્ષ વાચનમાં મુકાય પછી એનો ખ્યાલ આવે.

(૫) ઊર્મિસંવેદનોની અભિવ્યક્તિ સંવાદ વડે થઈ છે : જેમ કે, ‘સુદામાચરિત્ર’માં સુદામા અને તેની પત્ની વચ્ચેનો સંવાદ, ‘રણયજ્ઞ’માં રાવણ અને મંદોદરી વચ્ચેનો સંવાદ, ‘મામેરું’માં કુંવરબાઈ અને નરસિંહ વચ્ચે તથા કુંવરબાઈ અને વડસાસુ વચ્ચે થયેલો સંવાદ, ‘નળાખ્યાન’માં નળ અને દમયંતી વચ્ચે થયેલા સંવાદો તેનાં દૃષ્ટાંત છે.

આ બધાની સાથે જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં જુદીજુદી ઢાળો અને ચાલોની ભાવાનુકૂળતા ધ્યાન ખેંચે છે. વળી રવાનુકારી શબ્દોવાળાં વર્ણનો, વર્ણસંગીત સાધતા પ્રાસાનુપ્રાસ જેવા શબ્દાલંકારોનો ઉપયોગ પણ કવિએ કર્યો છે. રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમા, અતિશયોક્તિ જેવા સંખ્યાબંધ અર્થાલંકારોનો ઉપયોગ પ્રેમાનંદની કવિશક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

આ બધું જોતાં નવલરામની ‘ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે’ એ વાત સાથે આપણે સંમત થઈશું. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ઉત્તમ બન્યાં છે અને આજે પણ એટલાં જ પ્રિય છે એનાં આખ્યાનકૌશલની સાથે એમના કવિત્વનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

મર્યાદાઓ :

પ્રેમાનંદનાં રસ-રુચિ એ જે જમાનામાં જીવ્યો છે એ જમાનાનાં રસ-રુચિ છે. વળી, પ્રેમાનંદ આખ્યાનકાર-કથાકાર છે તેથી તેની નજર સામે બેઠેલા શ્રોતાસમાજ પર પણ રહે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રોતાઓને એમનું પોતાનું લાગે એવું જેમાં તેમની રસ-રુચિ પોષાય એવું મળે તો જ તેમને રસ પડે. પ્રેમાનંદને આ સત્યની પૂરી જાણકારી છે. પરંતુ પ્રજાની રસરુચિને પોષવા જતાં કવિ પ્રેમાનંદમાં કેટલીક મર્યાદાઓ પ્રવેશી છે :

(૧) ઔચિત્યભંગ થાય અને સુરુચિની મર્યાદા ઓળંગાઈ જાય તેટલું પૌરાણિક પાત્રોનું પ્રાકૃતિકરણ.

(૨) વનનાં વર્ણનો, સ્ત્રી સૌંદર્યવર્ણનો, યુદ્ધવર્ણનોમાં રૂઢતા.

કલમ :

(૧) પૌરાણિક પાત્રોનું પ્રાકૃતિકરણ અમર્યાદિત થયું છે. જેમ કે, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ના કૃષ્ણ એક ખટપટી ખલનાયક જેવા, ‘દશમસ્કંધ’નાં દેવકી-યશોદા સામાન્ય ગુજરાતણો જેવાં, ‘સુદામાચરિત્ર’નો

સુદામો એક પ્રારબ્ધવાદી નિર્ધન બ્રાહ્મણ જેવો અને 'નળાખ્યાન'ના ઇદ્રાણી માનવાંઓ જેવા કવિથી આલેખાયા છે. 'ઓખાહરણ'માં ઓખાની લ'નલાલસાનું નિરૂપણ, 'સુદામાનરિત્ર'માં 'પાપણીઓ તમને પરમેશ્વર પૂછશે' એ સુદામાના ઉદ્ગાર ને ને કઢાવતી પરિસ્થિતિ, 'નળાખ્યાન'માં બાહુકનું ઋતુપર્ણ અને દમયંતી સાથેનું વર્તન વગેરે.

(2) વનવર્ણનો, સ્ત્રી સૌંદર્યવર્ણનો, યુદ્ધવર્ણનોમાં રૂઢતા.

એક કરતાં વધારે આખ્યાનોમાં પ્રેમાનંદ, વન અને યુદ્ધ વિશેનાં પરંપરાગત વર્ણનો આપે છે. વનનું વર્ણન કરતાં સંખ્યાબંધ જુદાં જુદાં વૃક્ષોનાં નામની યાદી આપે છે. આથી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રેમાનંદનાં વનવર્ણનોને 'જંગલખાતાની ટીપ' જેવાં કહ્યાં છે તેમાં તથ્ય જણાય છે. દમયંતીનાં અલંકારપ્રચુર છતાં કાવ્યમય વર્ણનો બાદ કરતાં સ્ત્રી-રૂપવર્ણનમાંથી તે રૂઢ ઉપમાનો યોજે છે. ક્યારેક શબ્દો અને વાક્યખંડોમાં પુનરુક્તિ દેખાય છે. યુદ્ધવર્ણનોમાં પણ બધે એકવિધતા દેખાય છે. યુદ્ધવર્ણન કરતી વખતે પ્રાસના તાનમાં ક્યારેક કવિથી અસુભગ અને દુર્બોધ શબ્દોનો પણ ઉપયોગ થઈ જાય છે.

5.6 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. કાવ્યની શક્તિ : રા.વિ. પાઠક 1959 (બીજી. આ.) પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ લેખ.
2. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, પ્રકા. ધી મેક્મિલન, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ - 2 : સંપા. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 1976
4. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પ્રકા. આદર્શ પ્રકાશન, 1992
5. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - 1 : સંપા. જયંત કોઠારી અને અન્ય પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 1989
6. નભોવિહાર : રામનારાયણ વિ. પાઠક, 1961 - પ્રેમાનંદની રસસમૃદ્ધિ લેખ.
7. નવલગ્રંથાવલિ : નવલરામ પંડ્યા 1966 (પુનર્મુદ્રણ)
8. મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન : શશીન ઓઝા, પ્રકા. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 1969

5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

શિરોમણિ	- મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ
દંતકથાઓ	- મુખ પરંપરાથી ચાલતી આવતી વાર્તાઓ
વિદગ્ધ	- પરિપક્વ
પ્રત્યક્ષ	- સાધન પ્રમાણ (પૂર્વ પરંપરાનો અભ્યાસ) (સાધન પ્રમાણભૂત)
નિહિત	- સમાયેલા, રહેલા
અઢળક	- ખૂબ
પ્રશસ્ય	- વખાણવાલાયક
ક્રિસષ્ટ	- ગૂંચવણ ભરેલો, અસ્પષ્ટ
પ્રસંગનિર્વહણ	- પ્રસંગનો અંત, સમાપ્તિ
વિધાત્રી	- પ્રારબ્ધની અધિષ્ઠાત્રી દેવી
હૂંડી	- દેશપરદેશમાં નાણાંની લેવડદેવડ કરવા માટે ચલાવવામાં આવતી શાહુકારની ચિકી.
ઠેકડી	- મશ્કરી
સમોવણ	- પાણીને નવાય તેવું કરવા ઠંડુ પાણી ઉમેરવું.
અભિલાષા	- ઇચ્છા
ટીખળ	- મશ્કરી
કૃશ	- દૂબળું
બ્રહ્મનિષ્ઠ	- બ્રહ્માના ધ્યાનમાં લીન, બ્રહ્મજ્ઞ
પ્રાકૃતતા	- પ્રામ્પત્ય
પ્રમાદ	- આળસ
અયાચકવ્રત	- માગવું નહીં, તે વ્રત
અમૃતસંવિધા	- અમૃત જેમાંથી ઝરે છે તેવા
બાહુકવેશ	- કર્કોટક નાગે કરડ્યા પછી નળે ધારણ કરેલું નામ-વેશ
નિયતિ	- ભાગ્ય, નસીબ

ઠંડાચિત્રો	- મશ્કરી, ઠંડકાના ચિત્રો
સંયોજન	- જોડાણ, સંબંધ
ઉખળ	- ખાંડણિયો
પારદર્શક	- જેની બરોબર આરપાર દેખાય તેવું, અહીં મર્મ કે અંતિમ હદ સુધી પામનારું
તાલમેલિયા	- તાલ મેળવાળા, બરોબર ગોઠવાયેલા

typical

પડછે	- પાછળ
સંઘટન	- વિખરાયેલાં અંગોને એકત્ર કરી વ્યવસ્થિત કરવા તે
યાતના	- પીડા
નિગૂઢ	- ઊંડું, અગમ્ય
વેધક	- વીંધી નાખે તેવું, તીક્ષ્ણ
ઘોતક	- દર્શાવનાર, સ્પષ્ટ કરનાર
પ્રશસ્ય	- વખાણવા યોગ્ય
હૃદયદ્રાવક	- હૃદય પીગળાવી નાખે તેવું
પ્રસાદમય	- પ્રસન્નતાથી ભરેલો
ચેષ્ટાઓ	- અડપલાં, તોફાન, મશ્કરી માટે કોઈનું અનુકરણ
રવાનુકારી	- અવાજના અનુકરણથી થતો શબ્દ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 5

1. પ્રેમાનંદના જીવનનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપો.
2. પ્રેમાનંદની મુખ્ય તેમજ પ્રકીર્ણ કૃતિઓનાં નામ આપો.
3. પ્રેમાનંદની કૃતિઓનું કથાવસ્તુ ક્યાં ક્યાં પુરાણોમાંથી અને મહાકાવ્યોમાંથી લેવામાં આવ્યું છે ? જે-તે પુરાણોનાં અને મહાકાવ્યોનાં નામ આપી કઈ કૃતિ કયા પુરાણના અને કયા મહાકાવ્યના વસ્તુને આધારે રચાઈ છે તે જણાવો.
4. ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ – આ બંને આખ્યાનનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
5. ‘દશમસ્કંધ’, ‘નળાખ્યાન’નો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
6. ‘ઓખાહરણ’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’નો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
7. તમે પ્રેમાનંદની મહત્ત્વની આખ્યાનકૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો. તમને ગમી હોય તે બે આખ્યાન-રચનાઓ વિશે તમારા શબ્દોમાં લખો.
8. પ્રેમાનંદ ઉત્તમ આખ્યાન કવિ છે. શા માટે ?
9. પ્રેમાનંદની રસનિરૂપણશક્તિ વિશે નોંધ લખો.
10. પ્રેમાનંદનું સમકાલીનતત્ત્વ કે ગુજરાતીપણું એનાં આખ્યાનોને કેટલું ઉપકારક છે અને શા માટે ?
11. પ્રેમાનંદની ભાષાશક્તિ વિશે નોંધ લખો.
12. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાંથી હાસ્યરસને બાદ કરી શકાય ? શા માટે ?
13. હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા પ્રેમાનંદે કઈ કઈ ટેકનિકનો ઉપયોગ કર્યો છે ? એ તેને કેટલી ઉપકારક બની છે ?
14. કવિ પ્રેમાનંદ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદને ક્યાં અને કેટલો મદદરૂપ બન્યો છે ?
15. પ્રેમાનંદની શંકાસ્પદ કૃતિઓનાં નામ આપો.
16. કવિની પ્રકીર્ણ કૃતિઓનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
17. પ્રેમાનંદની પોતાની નિશ્ચિતપણે ગણાયેલી કૃતિઓનાં નામ આપો.
18. પ્રેમાનંદને તમે તેની કઈ શક્તિને કારણે પસંદ કરશો ? – કથનકલાની કે રસનિરૂપણની
19. પ્રેમાનંદની મર્યાદાઓ જણાવો.

એકમ 6 પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાન કવિઓ

રૂબરૂ

- 6.0 પ્રસ્તાવના
- 6.1 પૂર્વભૂમિકા
- 6.2 પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાન કવિઓ અને તેમની કવિતા
- 6.3 સારાંશ
- 6.4 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- 6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

6.0 પ્રસ્તાવના

અગાઉના એકમમાં તમે આખ્યાનકવિતા જે મધ્યકાળની ઉત્તમ કવિતા ગણાતી એના સ્વરૂપ અને એ સ્વરૂપમાં મહત્તમ સિદ્ધિ મેળવી શિખરે પહોંચેલા કવિ પ્રેમાનંદના જીવન અને કવનનો પરિચય મેળવ્યો. પ્રેમાનંદ પછી પણ આખ્યાનકવિતાનું વહેણ મંદ ગતિએ પણ છેક અર્વાચીન કાળ સુધી ચાલું રહ્યું છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ.

6.1 પૂર્વભૂમિકા

આ એકમમાં તમે પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાનકારોના જીવન અને કવનનો પરિચય મેળવશો. આમાં ખાસ કરીને એ મુદ્દો નોંધપાત્ર છે કે કેટલીક સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ પણ આખ્યાનની રચના કરી છે. વળી તેમાં તેમની સર્જનશક્તિના ચમકારા પણ અનુભવાય છે. અર્વાચીનકાળમાં સૌ પ્રથમ દલપતરામના 'વેનચરિત્ર' અને 'હુમ્મરખાનની ચઢાઈ'માં આખ્યાનસ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. આ પછી નરસિંહરાવ, સુંદરમ, કરસનદાસ માણેક એમ છેક અર્વાચીન કાળ સુધી આ સ્વરૂપનું અનુકરણ થતું રહ્યું છે. વળી, અર્વાચીન રાજકીય યા સામાજિક પ્રશ્નો-ઘટનાઓ પણ આખ્યાનનો વિષય બનીને આજના યુગમાં આવી છે એમ આખ્યાનકવિતાનું વહેણ ચાલુ રહ્યું છે.

6.2 પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાન કવિઓ અને તેમની કવિતા

આખ્યાનકવિતાને કવિ પ્રેમાનંદે એમના 'સુદામાચરિત્ર', 'મામેરું', 'નળાખ્યાન' જેવાં ઉત્તમ આખ્યાનોથી એટલી ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચાડી છે કે તેમના પછી તેમણે જે ઉચ્ચતા સિદ્ધ કરેલી છે તેને કોઈ આંબી શક્યું નથી. આમ છતાં તેમના પછી પણ કેટલાક આખ્યાનકારો થયા છે તેમની કવિતા હવે તપાસીએ.

સૌ પ્રથમ વસાવડ (સૌરાષ્ટ્ર)ના વડનગરા નાગર કવિ કાળીદાસ (ઈ. 18મી સદી ઉત્તરાર્ધ)નું 40 કડવાંનું 'પ્રસ્લાદ આખ્યાન' મળે છે તેમાં કવિ કથાવસ્તુને વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એમની વાકછટા નોંધપાત્ર છે. તેમાં ભક્તિરસ અને વીરરસનું આલેખન થયું છે. કૃતિમાંના કેટલાક ઊર્મિસભર અંશો આસ્વાદ્ય છે. 21/25 કડવાંના 'સીતા સ્વયંવર'માં સામાજિક રીતરિવાજોનું આલેખન થયું છે. સરસ્વતી અને સીતાના અંગસૌંદર્યનું કવિએ અહીં કરેલું વર્ણન પ્રસ્તારી બન્યું છે. બંને આખ્યાનકૃતિઓનો કડવાંબંધ લાક્ષણિક છે તેમાં વલણ, ઊથલો નામક ખંડોનો એકથી વધુ વાર વિનિયોગ થયેલો છે. વિવિધ રાગોના નિર્દેશવાળી દેશીઓમાં કૃતિની રચના થઈ છે.

ડક ચંદ્રાવળાનું 'ધ્રુવાખ્યાન', 'ઈશ્વરવિવાહ' તથા 'ચંડિકાના ત્રિભંગીછંદ' આ કૃતિઓ પણ કવિને નામે નોંધાયેલી છે. પરંતુ આ કૃતિઓ આ જ કવિની હોવા વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી.

ગોધરાના રહીશ, ચિત્રોડા નાગર 'મોતીરામ' (ઈ. 1834માં હયાત) 23 પદનું 'નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ' અને 9 પદની 'સુદામાચરિત્ર' આ બે કૃતિઓની રચના કરી છે. આ બંને પદમાળાઓ પ્રેમાનંદની તદ્વિષયક આખ્યાનકૃતિઓ સાથે નિરૂપણની દૃષ્ટિએ કેટલુંક સામ્ય ધરાવે છે. આખ્યાનોમાં આવતાં 'કડવાં', વલણ કે ઊથલો વગેરેની તેમાં યોજના નથી. બંને રચનાઓનો ઢાંચો કવિએ આખ્યાન જેવો રચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેમાં તે સફળ થયા નથી. આ સિવાય 'શામળદાસનો વિવાહ', 'કુંવરબાઈનું મોસાળું/મામેરું' તથા અન્ય પદોની તેમણે રચના કરી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જેતપુર પાસેના દેવકીગલોળના વતની, જ્ઞાતિએ લેઉઆ કણબી ભોજા ભગત (જ.ઈ.સ. 1785 અવ.ઈ.સ. 1850) જ્ઞાનમાર્ગી કવિ છે. તેમણે ગુજરાતીમાં 'ગસિદ્ધ' પદો - 'ચાબખા'ની રચના કરી

છે. પરંતુ ‘સેલૈયા આખ્યાન’ અને ‘બજુવાહન-આખ્યાન’ તેમનાં આખ્યાનકૃતિઓ છે. ‘બજુવાહન-આખ્યાન’ હજુ અમુદ્રિત છે. ‘સેલૈયા આખ્યાન’ તેમાંના ભક્તિરસને કારણે ઘણું લોકપ્રિય થયેલું છે. એક સાધુને જમાડીને પછી જ જમવાનું વ્રત લેનાર સગાળશા શેઠ અને તેની પત્ની સંધ્યાવતી પોતાનું વ્રત પાળવા કેવી કપરી કસોટીમાંથી પસાર થાય છે તેનું શ્રદ્ધાળુઓને આંખમાં આંસુ લાવે તેવું કડુણ વર્ણન કવિએ કર્યું છે. આ આખ્યાનનું કાઠું કડુણરસથી બંધાયેલું છે. ભક્તિ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધા, સત્ય અને પ્રતિજ્ઞાપાલન, બલિદાન અને સ્વાર્પણ તેની નેમ છે. એટલે જ આ આખ્યાન લોકપ્રિય બન્યું છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ સાધુ નિષ્કુળાનંદ(જ.ઈ.સ. 1766-અવ.ઈ. 1847-48)નું ‘ધીરજાખ્યાન’ સંપ્રદાયના હરિભક્તોમાં અને બહાર ઠીકઠીક જાણીતું છે. આ આખ્યાનમાં પરંપરાનાં આખ્યાનોમાં જેમ ગણપતિ, સરસ્વતી કે ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ આરંભમાં થાય છે તેવી સ્તુતિને બદલે કવિ ‘સહજાનંદ’ તથા ‘ઘનશ્યામ’નું સ્મરણ કરે છે. આ એક જ આખ્યાનમાં કવિએ ઘણી કથાઓ એક પછી એક ગૂંથી છે. આખ્યાનને અંતે આખ્યાનકવિતાની પરંપરાનુસાર કવિએ આ આખ્યાન ક્યાં, ક્યારે, કેટલાં કડવાં, પદો રચ્યાં છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અમદાવાદના વતની, જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ તુલજીરામ(ઈ. 1787માં હયાત)ની બે આખ્યાનરચનાઓ મળે છે. તેમનું 14 કડવાંનું ‘સગાળશા આખ્યાન/સગાળપુરી’માં કડુણ, વાત્સલ્ય, બીભત્સ વગેરે રસોના નિરૂપણથી ઠીકઠીક આસ્વાદ્ય બન્યું છે. કવિનું ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ ભૂલથી લજ્જારામને નામે ચઢી ગયું છે. તેમાં કવિત્વનો અનુભવ કરાવતા ગેય પદો છે તેને કારણે તે લોકપ્રિય બન્યું છે. કવિની વર્ણનકલા, ભાવનિરૂપણરીતિ, સંવાદ નિરૂપવાની શક્તિ, અલંકારો યોજવાની કુશળતા, દેશીઓની રચનાકલા, રસનું આલેખન વગેરે વિશિષ્ટતાઓ કવિને પ્રેમાનંદ પછીના આખ્યાનકારોમાં ગણનાપાત્ર સ્થાનના અધિકારી ઠરાવે છે.

સંખેડાના નાગર વૈષ્ણવ કવિ રામકૃષ્ણ(ઈ.સ. 18મી સદી ઉત્તરાર્ધ)નું 12 કડવાંનું ‘ગજેન્દ્રમોક્ષ’ આખ્યાન મળે છે જે તેમાં રહેલી રૂપકકથાને કારણે સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. સરોવર એટલે સંસાર, સરોવરમાં જલકીડા કરતો ગજેન્દ્ર એટલે સંસારમાં આસક્ત એવો જીવ, ગજેન્દ્રને પડકારતો મગર એટલે કાળ: જેને કાળ ગ્રહે એને ભગવાન કૃષ્ણ જ છોડાવી શકે. આ આખ્યાન એક રૂપકકથા લેખે નિષ્પન્ન થતા આવા અર્થઘટનને લીધે, વર્ણનશક્તિ, પ્રાસાદિકતા વગેરે ગુણોને લીધે લોકપ્રિય બન્યું છે.

મોઢ ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ, વડોદરા ને બરાનપુરના રહીશ પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજી(ઈ.સ. 1664માં હયાત)ને નામે ચાર કૃતિઓ મળે છે. તેમાં અભિમન્યુએ બલરામપુત્રી સુરેખાનું હરણ કર્યું એ પ્રસંગને આલેખતું 25 કડવાંનું ‘સુરેખાહરણ’ કવિનું ખાસ ચમત્કૃતિ વગરનું આખ્યાન છે.

22 કડવાંની ‘કામાવતીની કથા’, 18 કડવાંનું ‘બલિરાજાનું આખ્યાન’ તથા ‘દશાવતારની કથા’ આ ત્રણ કૃતિઓ તેનાં આંતરિક પ્રમાણોને લક્ષમાં લેતાં વીરજીકૃત હોવાની સંભાવના નથી.

સ્ત્રી કવિઓએ પણ આ આખ્યાનપરંપરામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. તેમાં વડનગરના નાગર જ્ઞાતિનાં કૃષ્ણભાઈ(18મી સદી)નું ‘રુક્મિણીહરણ’ તથા રામસીતા અને લક્ષ્મણના સંવાદરૂપે દેશીબંધમાં લખાયેલું 93 કડીનું ‘સીતાજીની કાંચળી’ની નોંધ લેવી પડે. બીજાં છે દિવાળીભાઈ. આમની કોઈ કૃતિઓની હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમની કેટલીક પંક્તિઓનું સામ્ય છોટાલાલ ન. ભટ્ટની કૃતિઓની પંક્તિઓ સાથે જોઈ શકાય છે. તેથી તેમને નામે મળતી કૃતિઓનું કર્તૃત્વ છોટાલાલ ન. ભટ્ટની હોવાનો તર્ક થયો છે. દિવાળીભાઈને નામે આખ્યાનકવિતાના વિકાસમાં નોંધી શકાય તેવા ‘રામરાજ્ય’, ‘રામબાળલીલા’, ‘રામવિવાહ’, ‘રામરાજ્યાભિષેક’ નામનાં કથાકાવ્યો મળે છે.

ત્રીજાં છે જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પૂરીભાઈ (ઈ.સ. 17મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ.સ. 18મી સદી પૂર્વાર્ધ). તેમનું 6 કડવાંનું સાદી અને પ્રૌઢ શૈલીમાં રચાયેલું રામસીતાના વિવાહ પ્રસંગનું ચિત્રણ કરતું ‘સીતામંગલ’નું કથાકાવ્ય મળે છે. ચોથાં છે રાધાભાઈ. દિવાળીભાઈની જેમ રાધાભાઈની કૃતિઓની હસ્તપ્રતો મળતી નથી. વળી, છોટાલાલ ન. ભટ્ટની કૃતિઓ સાથે રાધાભાઈની કૃતિઓની ભાષાનું કેટલુંક મળતાપણું છે એટલે આ કૃતિઓ છોટાલાલ ન. ભટ્ટે રચીને રાધાભાઈને નામે ચડાવી દેવાની શંકા વ્યક્ત થઈ છે, જેને આપણે આખ્યાન ઢબનાં કથાકાવ્યો કહીએ છીએ, તે રાધાભાઈને નામે મળતાં કાવ્યો આ પ્રમાણે છે. ‘રામનાથમાહાત્મ્ય’, ‘કંસવધ’, ‘કૃષ્ણવિરહ’.

પ્રેમાનંદે રચી આપેલા માર્ગ પર આ સ્ત્રી કવિઓએ ચાલવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે સ્તુત્ય અને નોંધપાત્ર છે. તેમની કોઈ કોઈ રચનાઓમાં સર્જનશક્તિના ચમકારા અનુભવાય છે. તેમાંની સંવેદનશીલતા ભાવકચિત્તને સ્પર્શી જાય તેવી છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યના અંતિમજ્યોતિર્ધર છે દયારામ. ભાગવતને આધારે તેમણે રચેલું ‘અજામિલ-આખ્યાન’ નોંધપાત્ર છે. કવિએ આ આખ્યાનમાં નામ્માહાત્મ્ય જ ગાયું છે. આ ઉપરાંત ‘રુક્મિણી વિવાહ’, ‘રુક્મિણી

સીમંત', 'સત્યભામાવિવાહ', 'નાગજીતી વિવાહ', 'અષ્ટપટરાણ વિવાહ' વગેરે આખ્યાન ઢબની રચનાઓ કરી છે. જોકે, આ રચનાઓ સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ આખ્યાનો નહીં પણ ભોગીલાલ સાંડેસરાએ કહ્યું છે તેમ 'આખ્યાનના કાવ્યો' છે. 'રસિકવલ્લભ'ને અને 'ગુરુશિષ્યસંવાદ'ને દ્વારા આખ્યાનનો 'કડવાંબંધ' સ્વીકારી તેને આખ્યાનસ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ કવિને તેમાં સફળતા મેળી નથી. આખ્યાન ઢબની કવિની રચનાઓમાં પણ કવિની કવિત્વકલા સામાન્ય કોટિની જ રહે છે.

અર્વાચીન યુગમાં આખ્યાન સાહિત્યપ્રકારને સજીવન રાખવાના છૂટક છૂટક થોડા પ્રયત્નો થયા છે. જે છે કવીશ્વર દલપતરામે લખેલાં બે કાવ્યો : 'વેનચરિત્ર' અને 'હુન્નરખાનની ચઢાઈ'. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે પણ 'મેઘદૂત'નો અનુવાદ આખ્યાન ઢબે કડવાં યોજીને કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નરસિંહરાવ દિવેદિયાનું બહારથી ખંડકાવ્ય જેવું દેખાતું પણ આંતરગુણે આખ્યાનને મળતું આવતું એડવિન આર્નોલ્ડના સુપ્રસિદ્ધ 'લાઈટ ઓફ એશિયા' પરથી રચાયેલું 'બુદ્ધચરિત'. સુંદરમનું 'સુદ્યમાચરિત'. ડોલરરાય માંકડનું 'ભગવાનની લીલા', ઉપેન્દ્રાચાર્યે આખ્યાનશૈલીની દેશીઓ યોજીને રચેલું 'સુદ્યમાં આખ્યાન'. વર્તમાનપત્રોમાં તત્કાલીન રાજકીય કે સામાજિક ઘટનાને આખ્યાન ઢબે નિરૂપવા પ્રયત્ન કરતું 'નારદવાણી' તથા કરસનદાસ માણેકની 'વૈશંપાયનની વાણી'માંની આખ્યાનરીતિની અર્વાચીન રાજકીય યા સામાજિક પ્રશ્નો-ઘટનાઓ આલેખતી, કટાક્ષભારે લયતી રચનાઓ. માણભટ્ટની જ કથાશૈલીમાં આલેખાયેલી 'પુનર્મિલન', 'ઓખાહરણ', 'ત્રિવક્ર' 'નવપ્રસ્થાન' વગેરે સુભગ રચનાઓ મુખ્ય છે.

આ રીતે કવિ પ્રેમાનંદ પછી આખ્યાનકવિતાનો પ્રવાહ છેક અર્વાચીન કાળ સુધી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લીલો રહ્યો છે.

6.3 સારાંશ

આપણે જોયું કે આખ્યાનકવિતાનાં બીજ તો નરસિંહે રોપેલાં પણ પ્રેમાનંદમાં એ સોળે કળાએ વિકસી અને તે પછી પણ એનો વિકાસ ધીમો ધીમો થતો રહ્યો છે. પ્રેમાનંદ પછીના જે આખ્યાનકવિઓ છે તેમણે પ્રેમાનંદ જે વિષય પર આખ્યાનરચના કરી છે તે જ વિષય લઈને ફરી રચનાઓ કરી છે. અનુગામી આખ્યાનકારોનો આ સ્વરૂપમાં કામ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રશસ્ત્ય ન ગણાય છતાં તેમના પ્રયત્નથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું આ સ્વરૂપ અર્વાચીનકાળ સુધી લીલું રહ્યું છે એ તો ચોક્કસ કહેવું પડે તેમ છે. મધ્યકાળના ફાગુ, રાસ વગેરે સ્વરૂપો આખ્યાનકવિતા જેટલા અર્વાચીનકાળ સુધી અનુકરણીય રહ્યાં નથી. એ રીતે આખ્યાન વધુ લોકપ્રિય અને કવિઓને જેની રચના કરવામાં રસ પડે છે એવો સાહિત્યપ્રકાર છે.

6.4 કેટલાંક ઉપયોગ પુસ્તકો

1. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) : અનંતરાય રાવળ, 1976
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ - 2 : સંપા. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, 1976
3. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : રમેશ એમ. ત્રિવેદી, 1992
4. મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન : શશીન ઓઝા, 1969

6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિનિયોગ - ઉપયોગ, પ્રયોગ
પ્રમાણભૂત - વિશ્વાસપાત્ર
જ્યોર્તિષર - જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવનાર
કહું - આકાર

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 6

1. પ્રેમાનંદના અનુગામી આખ્યાનકારોનાં નામ આપો.
2. અનુગામી આખ્યાનકારોની આખ્યાનકવિતાનાં નામ આપો.
3. પ્રેમાનંદની અનુગામી સ્ત્રી કવિયત્રીઓનાં નામ આપો.
4. સ્ત્રી કવિયત્રી દિગ્ગજાળીબાઈની કૃતિઓ ખરેખર એની જ છે ? શા માટે ?
5. દયારામની આખ્યાન રચનાઓનાં નામ આપો.

6. અર્વાચીન યુગમાં કોણે કોણે આખ્યાન સ્વરૂપની રચના કરી છે ?

7. અર્વાચીનયુગમાં થયેલી આખ્યાનકવિતાઓનાં નામ આપો.

6.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. જુઓ 1.1નો બીજો પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.1નો બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.3નો પહેલો, બીજો, ત્રીજો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.3નો પહેલો, બીજો, ત્રીજો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ 1.3નો ચોથો પરિચ્છેદ.
6. જુઓ 1.3નો બીજો, ત્રીજો, ચોથો પરિચ્છેદ.
7. જુઓ 1.3નો ચોથો પરિચ્છેદ.
8. જુઓ 1.3નો ચારથી અગિયારમા પરિચ્છેદ.
9. જુઓ 1.3ના સમગ્ર પરિચ્છેદો.
10. જુઓ 1.3ના ચોથાથી છેલ્લા પરિચ્છેદ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. જુઓ 1.4ના 1થી 16 પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.4ના સોળમા પછીના બધા પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.4માં કૃતિ શીર્ષકો નીચે થયેલ નોંધો.
4. જુઓ 1.4માં કૃતિ શીર્ષકો નીચે થયેલ નોંધો.
5. જુઓ 1.4માં કૃતિ શીર્ષકો નીચે થયેલ નોંધો.
6. જુઓ 1.4માં 'અખાનો કવનવિષય - તત્ત્વ વિચાર' આ શીર્ષક હેઠળ થયેલ નોંધો.
7. જુઓ 1.4માં 'અખાની દૃષ્ટાંતકલા' શીર્ષક નીચે થયેલ નોંધ.
8. જુઓ 1.4માં 'ઉપમાકવિ' શીર્ષક નીચે થયેલ નોંધ.
9. જુઓ 1.4માં અખાનું સમગ્ર કવન.
10. જુઓ 1.4માં 'ભાષાભિવ્યક્તિ' શીર્ષક હેઠળની નોંધ.
11. જુઓ 1.4માં 'છંદ' શીર્ષક હેઠળની નોંધ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

1. જુઓ 1.2ના બધા પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.2ના 'નરહરિ', 'ભાણદાસ'ના શીર્ષક હેઠળની નોંધો.
3. જુઓ 1.2માં 'પ્રીતમ' શીર્ષક હેઠળ.
4. જુઓ 1.2માં 'ધીરો' શીર્ષક હેઠળ.
5. જુઓ 1.2માં 'બાપુસાહેબ ગાયકવાડ' શીર્ષક હેઠળ.
6. જુઓ 1.2માં 'ભોજો' શીર્ષક હેઠળ.
7. જુઓ 1.2માં છેલ્લેથી બીજો પરિચ્છેદ.
8. જુઓ 1.2માં છેલ્લેથી બીજો પરિચ્છેદ.
9. જુઓ 1.3માં છેલ્લા ત્રણ પરિચ્છેદ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

1. જુઓ 1.1માં પ્રસ્તાવનાનો પહેલો-બીજો પરિચ્છેદ.
2. જુઓ 1.1માં પ્રસ્તાવનાનો પહેલો-બીજો પરિચ્છેદ.
3. જુઓ 1.3માં પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદ.

4. જુઓ 1.3માં પાંચમો પરિચ્છેદ.
5. જુઓ 1.3માં છઠ્ઠો પરિચ્છેદ.
6. જુઓ 1.3માં સાતમો પરિચ્છેદ.
7. જુઓ 1.3માં દસમો પરિચ્છેદ.
8. જુઓ 1.3માં દસ પછીના બધા પરિચ્છેદ.
9. જુઓ 1.3માં દસ પછીના બધા પરિચ્છેદ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’- 5

1. જુઓ 1.1માં ‘જીવન’ શીર્ષક હેઠળ.
2. જુઓ 1.2માં ‘કૃતિઓ’ શીર્ષક હેઠળ.
3. જુઓ 1.2માં બીજો પરિચ્છેદ.
4. જુઓ 1.2માં પ્રશ્નમાં સૂચવેલાં શીર્ષકો હેઠળ.
5. જુઓ 1.2માં પ્રશ્નમાં સૂચવેલાં શીર્ષકો હેઠળ.
6. જુઓ 1.2માં પ્રશ્નમાં સૂચવેલાં શીર્ષકો હેઠળ.
7. જુઓ 1.2માં બધી કૃતિઓના પરિચયોને પછી નક્કી કરો.
8. જુઓ 1.3માં ‘પ્રેમાનંદના પ્રતિભા અંશો’ શીર્ષક હેઠળ.
9. જુઓ 1.3માં ‘રસસિદ્ધિ’ શીર્ષક હેઠળ.
10. જુઓ 1.3માં ‘સમકાલીનતાનું તત્ત્વ’ શીર્ષક હેઠળ.
11. જુઓ 1.4માં ‘ભાષાપ્રભુત્વ’ શીર્ષક હેઠળ.
12. જુઓ 1.3માં ‘ઉત્તમ હાસ્ય કવિ’ શીર્ષક હેઠળ.
13. જુઓ 1.3માં ‘ઉત્તમ હાસ્ય કવિ’ શીર્ષક હેઠળ.
14. જુઓ 1.5માં ‘કવિ પ્રતિભા’ શીર્ષક હેઠળ.
15. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદની સંદિગ્ધકૃતિઓ’ શીર્ષક હેઠળ.
16. જુઓ 1.2માં અંતે ‘પ્રકીર્ણ કૃતિઓ’ શીર્ષક હેઠળ.
17. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદનું સાહિત્યસર્જન’ શીર્ષક હેઠળ.
18. જુઓ 1.3માં ‘કથનકળા’, ‘રસનિરૂપણ’ શીર્ષક હેઠળ.
19. જુઓ 1.5માં ‘મર્યાદાઓ’ શીર્ષક હેઠળ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’- 6

1. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદના અનુગામી... અને તેમની કવિતા’ શીર્ષક હેઠળ.
2. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદના અનુગામી... અને તેમની કવિતા’ શીર્ષક હેઠળ.
3. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદના અનુગામી... અને તેમની કવિતા’ શીર્ષક હેઠળ.
4. જુઓ 1.2માં ‘પ્રેમાનંદના અનુગામી... અને તેમની કવિતા’ શીર્ષક હેઠળ.
5. જુઓ 1.2માં છેલ્લેથી બીજો પરિચ્છેદ.
6. જુઓ 1.2માં છેલ્લો પરિચ્છેદ.
7. જુઓ 1.2માં છેલ્લો પરિચ્છેદ.

BAOU
Education
for All

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

વિભાગ

3

દયારામ સુધી અને દયારામ

એકમ 1

શામળ પૂર્વેનું પદ્યવાર્તા સાહિત્ય અને શામળ **7**

એકમ 2

દયારામ પૂર્વેનું પદ્યસાહિત્ય **16**

એકમ 3

દયારામ **23**

એકમ 4

અન્ય પદ્યસાહિત્ય પરિચય **31**

એકમ 5

મધ્યકાળનું ગદ્યસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય **34**

એકમ 1 શામળ પૂર્વેનું પદ્યવાર્તા સાહિત્ય અને શામળ

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 પૂર્વભૂમિકા
- 1.3 શામળ પૂર્વેની પદ્યવાર્તાની પરંપરાનો પરિચય
- 1.4 શામળ પૂર્વેની કેટલીક પદ્યવાર્તાઓનો પરિચય
 - 1.4.1 મલયચંદ્રકૃત 'સિંહાસનઝત્રીસી'
 - 1.4.2 નરપતિકૃત 'પંચદંડની વાર્તા'
 - 1.4.3 ગણપતિકૃત 'માધવાનલ કામકંદલા'
 - 1.4.4 અસાઈતકૃત 'હંસાઉલી'
 - 1.4.5 લાવણ્યસમયકૃત 'દેવરાજ-વચ્છરાજની કથા'
 - 1.4.6 શિવદાસકૃત 'કામાવતી'
 - 1.4.7 માધવકૃત 'રૂપસુંદરકથા'
 - 1.4.8 ભીમકૃત 'સદયવત્સ પ્રબંધ'
 - 1.4.9 'ચંદનમલયાગરી'
 - 1.4.10 'અંજનાસુંદરી'
- 1.5 શામળ : સમય અને જીવનરેખા
 - 1.5.1
 - 1.5.2
 - 1.5.3
- 1.6 શામળની સાહિત્યસેવાઓ
 - 1.6.1
 - 1.6.2
 - 1.6.3
 - 1.6.4
- 1.7 સારાંશ
- 1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગનો પહેલો એકમ છે -

- મધ્યકાલીન કથામૂલક સાહિત્યમાંના પદ્યવાર્તાની પરંપરાથી તમે પરિચિત થશો.
- પદ્યવાર્તાઓના કથાનકનો - વિષયસામગ્રીનો તમને ખ્યાલ આવશે.
- શામળના જીવન તથા પ્રદાન તથા પદ્યવાર્તા ક્ષેત્રેની એમની વિશિષ્ટ સેવાઓના પારખવ પ્રાપ્ત થશે.

1.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યવાર્તા એક અત્યંત મહત્વનું સાહિત્યસ્વરૂપ ગણાય છે. જેમ આખ્યાન, રાસ જેવાં કથામૂલક સાહિત્યસ્વરૂપો છે એમ જ પદ્યવાર્તા પણ વિપુલ માત્રામાં ખેડાયેલું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. આ પદ્યવાર્તાની પરંપરા ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. શામળ એમાં મહત્વનો અને સીમાસ્તંભરૂપ સર્જક છે, પણ એની પૂર્વે વિપુલ માત્રામાં પદ્યવાર્તા ક્ષેત્રે સર્જન થયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એનો ટૂંકમાં ઐતિહાસિક કાળક્રમે અત્રે પરિચય મેળવવાથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય. એ પરંપરાના પરિચય પછી પદ્યવાર્તા ક્ષેત્રે

મહત્વનું પ્રદાન કરનારા શામળના જીવન અને કવનની વિગતો એમાં ખાસ કરીને પદ્યવાર્તા ક્ષેત્રના એમના પ્રદાનનો પરિચય મેળવવો અત્યંત આવશ્યક ગણાય. આ પરિચયને કારણે મધ્યકાલીન સાહિત્યના એક મહત્વના ખંડથી અવગત થયા ગણાઈએ.

1.2 પૂર્વભૂમિકા

કથામૂલક સાહિત્ય સ્વરૂપોમાંના આખ્યાન અને રાસ સાહિત્યસ્વરૂપથી તમે પરિચિત થયા છો. હવે એવું જ મહત્વનું સાહિત્યસ્વરૂપ પદ્યવાર્તા વિશે અહીંથી વિગતો પ્રાપ્ત થશે. એ કારણે તમને ખ્યાલ આવશે કે પ્રાચીન કથાનકો કેવા રૂપાંતર પામીને ગુજરાતીમાં પ્રવાહમાન - વહેતા રહ્યા છે. મધ્યકાલીન મહત્વના સર્જકો નરસિંહ, પ્રેમાનંદ આદિથી પણ તમે પરિચિત થયા છો. હવે અહીંથી શામળના પ્રદાનથી પરિચિત થશો એટલે તમને ખરો ખ્યાલ આવશે કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શામળનું સ્થાન કેવા પ્રકારનું છે અને એની મહત્તા શા કારણે છે.

ઉદ્દેશ-ઉપદેશને વાર્તાની અંતર્ગત વણી લઈને વાર્તારસને અનુષંગે કથાના માધ્યમ દ્વારા મધ્યકાળમાં કેવા-કેવા હેતુઓ-ઉપદેશો કરાવ્યા દ્વારા પ્રસ્તુત થયા એનો ખ્યાલ પણ અહીંથી પ્રાપ્ત થશે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો દ્વારા પોતાનો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે એનો પરિચય પણ અહીંથી મળશે. પદ્યવાર્તાની અંતર્ગત પ્રયોજાતી સમસ્યાઓ અને ઉપાણાઓ દ્વારા વ્યવહારજ્ઞાન અને બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રગટતું હોવાને કારણે ભાવકની તર્કશક્તિ, વિચારશીલતા અને જ્ઞાન - માહિતીની ક્ષિતિજ વિસ્તાર પામે છે. પદ્યવાર્તાનું સ્થાન એ રીતે લોકશિક્ષણનું પણ રહ્યું છે. માત્ર જનમનરંજન નહીં પણ ભાવકના બુદ્ધિચાતુર્યને વિકસાવતું અને એ રીતે લોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરતું આ સાહિત્યસ્વરૂપ માત્ર પરંપરિત કથાનક નહીં પણ આવી બધી બાબતોને કારણે પણ મહત્વનું સ્થાન ધારણ કરે છે.

1.3 શામળ પૂર્વેની પદ્યવાર્તાની પરંપરાનો પરિચય

શામળપૂર્વેનું વાર્તાસાહિત્ય પ્રમાણમાં ઘણું વિપુલ છે. પદ્યવાર્તાના સાહિત્યમાં વધુ પડતો ફાળો જૈન સાધુ કવિઓનો રહ્યો છે. છતાં જૈનેતર વાર્તાકારોએ પણ અનેક વાર્તાઓ આપી છે. વિજયભદ્રસૂરિની ‘હંસરાજ-વચ્છરાજ ચળિપઈ’, અસાઈતકૃત ‘હંસાઉલી’ તેમ જ ભીમકૃત ‘સદયવત્સચરિત’થી માંડીને શામળભટ્ટ સુધી આશરે ચારસો - સવા ચારસો વર્ષમાં વિક્રમ, નંદ માધવાનલ, સદયવત્સ, ચંદન-મલયાગિરિ વગેરે પ્રસિદ્ધ પાત્રોવિષયક અનેક પદ્યવાર્તાઓ દ્વારા પરંપરા સમૃદ્ધ બની છે.

પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધીના પાંચ દાયકાની પદ્યાત્મક લોકકથાઓમાં વિશેષ પ્રમાણ વિક્રમકથાનક વિષયની વાર્તાઓનું રહ્યું છે. જેમાં મલયચન્દ્રની ‘સિંહાસનબત્રીસી’, ‘સિંહલશીચરિત’, વીરસિંહની ‘ઉષાહરણ’, નરપતિની ‘પંચદંડની વાર્તા’ અને ‘નંદબત્રીસી’ તથા લક્ષ્મીવલ્લભની ‘પંચદંડની કથા’ પ્રમુખસ્થાને રહે છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન આવી કથાઓ ઉપરાંત ભાલણે ‘કાદંબરી’ની કથાનકને આધારે કાદંબરી આખ્યાન જેવી રચનાનું પણ સર્જન કર્યું છે.

સોળમી સદી પદ્યવાર્તાપુષ્પો માટે વસંતઋતુ બને છે. ગણપતિકૃત ‘મધવાનલકામકંદલા’ કુશળલાભકૃત ‘મારુઢોલા ચળિપઈ’ મતિસારની ‘કર્પૂરમંજરી’, જ્ઞાનાચાર્યની ‘બિલ્હણપંચાશિકા’ તથા ‘શશિકલાપંચાશિકા’, વચ્છરાજની ‘રસમંજરી’, ઉદયભાનુની ‘વિક્રમચરિત’, મધુસૂદનવ્યાસકૃત ‘હંસાવતી વિક્રમચરિત્રની કથા’, દેવશીલ, હેમાણંદ, કલ્યાણ, સુજાણહંસ, કૃષ્ણવિજય વગેરેએ ‘વેતાળપચીસી’ની વાર્તાઓ લખી છે. તો મંગલમાણેક, જિનહર્ષ વગેરેએ ‘વિક્રમ અને ખાપરોચોર’ ની વાર્તા રચી છે. વિનય સમુદ્ર, મંગલ માણેક, ભાવરત્ન ઇત્યાદિએ ‘અંબડકથા’ની રચના કરી છે. રત્નસુંદરે ‘સુડાબહોતેરી’ તથા વિનય સમુદ્ર, ભક્તિવિજય, કલ્યાણચંદ્ર, હરિત રુચિ, વિનયસાગર, બુદ્ધિવિજય અને રામવિજયે ‘ચિત્રસેન પદ્યાવતી’ વાર્તાની રચના કરી છે. લાવણ્યરત્ન, લાવણ્યસમય, કલ્યાણદેવ, વૈરસાલ વિનયલાભે ‘દેવરાજ વચ્છરાજની કથા’ની રચના કરી છે.

સોળમી સદીમાં આમ, ‘માધવાનલકામકંદલા’, ‘મારુઢોલા’, ‘કર્પૂરમંજરી’, જેવી પ્રણયકથાઓ તેમ જ અંબડકથા જેવી અદ્ભુત તિલસ્માતી કથાઓ, બિલ્હણપંચાશિકા તેમ જ અન્ય સાઠેક જેટલી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્તરમી સદીની પદ્યવાર્તાઓમાં શિવદાસમ્ની ‘હંસાવતી’ અને ‘કામાવતી’, અજીતચન્દ્ર, જિનહર્ષ, યશોવર્ધન, ભદ્રસેન, મનોહર, ભાણવિજય, ચતુર, કેસર, અનોપવિજય તથા સુમિતહંસ વગેરેની ‘ચંદનમલયાગરી’ની વાર્તા મળે છે. તો નરેનકીર્તિ, ગુણવિજય, માલમુનિ, વિમલચરિત્ર, પુષ્પસાગર, લૂણસાગર, માનવિજય, ભૂવનકીર્તિ, દીપસાગર, ધર્મસુંદર, કમલહર્ષ, ક્ષેમકુશલ તથા માધવ પાસેથી ‘અંજનાસુંદરી’ની વાર્તા પ્રાપ્ત થાય છે. ભીમ પાસેથી ‘સદયવત્સપ્રબંધ’ મળે છે. આ સદીમાં નવું ભરપૂર વાર્તાપૂર આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં શામળે પોતાનો પદ્યવાર્તાઓનો ખજાનો લોકો સમક્ષ ખુલ્લો મૂક્યો.

અઠારમી સદીનો સમય સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધે થયેલા આખ્યાનના ચરમોત્કર્ષને કારણે કે પછી અન્ય કારણે પદ્યવાર્તાક્ષેત્રે ઓટ લાવે છે. આ સદીની મુખ્ય પદ્યવાર્તાઓ ‘આરામશોભા’ અને ‘માનતુંગ-માનવતી’ નામની પદ્યવાર્તાઓ છે. બહુધા સમાન વિષયની પણ અત્યંત લોકપ્રિય એવી કથાઓનું સતત સર્જન થતું રહ્યું છે. લૌકિક કથાનકોને પોતાની રીતે પ્રયોજવાના કૌશલ્યના ઉદાહરણ તરીકે પણ આ બધી પદ્યવાર્તાઓ અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે. ચારસો-સવાચારસો વર્ષના ગાળામાં ખૂબ જ પ્રચલિત થયેલી અને પછી પરંપરામાં - ઇતિહાસમાં સ્થિર થયેલી આ પદ્યવાર્તાઓનું સામાજિક - સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણું મહત્ત્વ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ -1

(1) નીચેની વાર્તાઓનો સાચો સમય જોડો :

1 મારુ-ઢોલાચળિપઈ	1 પંદરમી સદી
2 કાદંબરી	2 પંદરમી સદી
3 હંસાવતી	3 સોળમી સદી
4 કામાવતી	4 સોળમી સદી
5 ઉષાહરણ	5 સત્તરમી સદી
6 બિલ્હણપંચાશિકા	6 સત્તરમી સદી

(2) નીચેની કૃતિઓના કર્તાના નામ જોડો :

1 પંચદંડ	1 કુશળલાભ
2 વિક્રમચરિત્ર	2 મતિસાર
3 કામાવતી	3 ઉદયભાનુ
4 મારુઢોલાચળિપઈ	4 વિનયલાભ
5 દેવરાજવચ્છની કથા	5 નરપતિ
6 કર્પૂરમંજરી	6 શિવદાસ

1.4 શામળ પૂર્વેની કેટલીક પદ્યવાર્તાઓનો પરિચય

1.4.1 મલયચંદ્રકૃત ‘સિંહાસનબત્રીસી’

મલયચન્દ્રે ઈ.સ. 1463માં ચોપાઈની 374 કડીમાં આ કથા લખી છે. ગુજરાતીમાં મલયચન્દ્રથી શામળ સુધીના અનેક વાર્તાકારોએ આ પ્રસિદ્ધ કથાનક ઉપર વાર્તાઓ લખી છે. ક્ષેમંકરની સંસ્કૃત વાચના ઉપરથી મલયચંદ્રે આ વાર્તા લખી છે. કથાના પ્રમાણમાં કડીનું પ્રમાણ અલ્પ હોવાને કારણે વાર્તાકારને વર્ણન માટે પૂરતો અવકાશ મળતો નથી. પ્રારંભની 60 કડીમાં કૃપણ પ્રાત્નજના કથા, સિંહાસનની ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ અને તેની પ્રતિષ્ઠાવિધિ, ભર્તૃહરિના અમરફળ અને વિક્રમની રાજ્યપ્રાપ્તિ એવા પ્રસંગોને આલેખીને પછી સંક્ષેપમાં બત્રીસે પૂતળીની વાત કવિ કહી જાય છે. કૃતિની ભાષા કવિનું સંસ્કૃત પરનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કરે છે.

1.4.2 નરપતિકૃત ‘પંચદંડની વાર્તા’

કવિ નરપતિકૃત ‘પંચદંડની વાર્તા’ એ ગદ્ય-પદ્યાત્મક એવું મિશ્ર અને પાંચ આદેશમાં વિભાજિત દીર્ઘકાવ્ય છે. કવિ નરપતિએ ‘પંચદંડ’માં પોતાની બધી શક્તિઓ અજમાવી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ધ્યાનાર્હ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ‘પંચદંડ’માં છે. વિક્રમની સોળમી સદીના આપણા ગદ્યવિકાસનો આ લાક્ષણિક નમૂનો છે. જૂની ગુજરાતીમાંની ‘પંચદંડ’ વિષયક કથાઓમાં નરપતિ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

1.4.3 ગણપતિકૃત ‘માધવાનલ કામકંદલા’

ગણપતિએ 25,000 દુહામાં આઠ અંગમાં ઈ.સ. 1518 માં લખેલી માધવાનલ અને કામકંદલાની કથા પદ્યવાર્તાની પ્રવાહની મોટામાં મોટી કૃતિ છે. માધવ અને કામકંદલાના સંયોગ-વિયોગની અને શૃંગારના અત્યંત રસિકતાભર્યા કલ્પનાસમૃદ્ધ વિસ્તારી આલેખનથી ને મહાકાવ્યોચિત વિવિધ પદાર્થવર્ણનઠાઠથી મધ્યકાલીન પદ્યવાર્તા અનોખી મુદ્રા ઉપસાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યપરંપરાથી પ્રભાવિત કવિનું આ કવિત્વ તેમ સમસ્યાવિનોદ વગેરેમાં પ્રગટ થતી કવિની વિદગ્ધતા ઘણી ઊંચી કોટિનાં છે એની અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

1.4.4 અસાઈતકૃત ‘હંસાઉલી’

‘હંસાઉલી’ એ જૈનેતર કવિ અસાઈતે ઈ.સ. 1371 માં રચેલી લૌકિક કથા છે. કવિ અસાઈતે આ વાર્તાના ચાર ખંડ પાડ્યા છે. પહેલા ખંડમાં હંસાઉલી અને નરવાહનના લગ્નની અને પછીના ત્રણ ખંડમાં એ યુગલના જોડિયા પુત્રો વચ્ચરાજ અને હંસને નડેલાં સંકટો અને એમનાં પરાક્રમોની રસપૂર્ણ કથા છે. તેમાં વચ્ચે-વચ્ચે આવતાં 3 વિરહગીતો અસાઈતની ઊર્મિકવિ તરીકેની શક્તિ પ્રગટ કરે છે.

1.4.5 લાવણ્યસમયકૃત ‘દેવરાજ-વચ્ચરાજની કથા’

લાવણ્ય સમયે નાનીમોટી કથામૂલક કૃતિઓ રચી છે, એમાંની ‘દેવરાજ-વચ્ચરાજની કથા’ ભાવસરભર અને ચિત્રાત્મક શૈલીને લીધે આકર્ષક બની છે. વિવિધ છંદોને ઢાળમાં નિબદ્ધ 6 ખંડ ને 455 કડીમાં આલેખાયેલી ચંદ્રાવતી નગરીના રાજકુમાર વચ્ચરાજનાં પરાક્રમોની કથામાં શૃંગાર અને વીર વધારે પ્રભાવક છે. પૂર્વજન્મમાં કરેલી જીવદયાને લીધે વચ્ચરાજને આ જન્મમાં સુખ પ્રાપ્ત થયું એવો કૃતિનો બોધ છે.

1.4.6 શિવદાસકૃત ‘કામાવતી’

મુખ્યત્વે દુહા-ચોપાઈની 900 ઉપરાંત કડીની ‘કામાવતીની કથા’ મનુષ્યયોનિ અને પંખીયોનિના પહેલા 2 પૂર્વાવતારોમાં વિધિવશાત્ એકઠાં નહીં રહી શકેલાં કરણકુંવર અને કામાવતીની 3 ભવની કથાને આલેખતી આ કૃતિ કૌતુકમય પ્રસંગો, કરણકુંવર-કામાવતીના આકર્ષક પાત્રો-ચિત્રો, સંભોગ અને વિપ્રલંભનું મનભર નિરૂપણ ને આલંકારિક વર્ણનછટાને લીધે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ધ્યાનાર્હ પ્રેમકથા બની રહે છે.

1.4.7 માધવકૃત ‘રૂપસુંદરકથા’

લોકરંજન કથાને આધારે કાવ્યત્વ પ્રગટ કરતી મધ્યકાલીન કથાની એક નોંધપાત્ર રચના કવિ માધવરચિત ‘રૂપસુંદર, કથા છે. માલિની, શાલિની, ભુજંગી, મંદાકાન્તા ઇત્યાદિ વિવિધ અક્ષરમેળ વૃત્તોના કુલ 192 શ્લોકમાં માધવે આ કૃતિ રચી છે. એનું કથાવસ્તુ પરંપરા પ્રચલિત હોવા છતાં એમાં પ્રસંગ અને ભાવના પલટા મુજબ બદલાતા છંદો પરનું કવિનું પ્રભુત્વ, એમાંની સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યની અસરવાળી પ્રગલ્ભ રસિકતા, ભાષાની સમૃદ્ધિ, કવિત્વપૂર્ણ શૈલી ઇત્યાદિથી આ કૃતિ મધ્યકાલીન સાહિત્યની એક લાક્ષણિકતા અને નોંધપાત્ર વાર્તા ઠરી છે.

1.4.8 ભીમકૃત ‘સદયવત્સ પ્રબંધ’

સદેવંત સાવળિગાની લોકખ્યાત કથાને ગુજરાતીમાં સૌ પ્રથમ નિરૂપતી 672 કે વધુ કડીઓમાં વિસ્તરતી ને વીર, અદ્ભુત અને રસનિરૂપણની શક્તિ ; વચ્ચે વચ્ચે આવતાં-ક્યારેક છંદપંક્તિઓ સાથે ગૂંથાતાં-ગીતો, દુહા, પદ્યઘડી, ચોપાઈ, વસ્તુ, છપ્પય, અડપલ વગેરે માત્રામેળ અને ક્યાંક અક્ષરમેળ છંદોનો થયેલો ઉપયોગ કૃતિને નોંધપાત્ર બનાવે છે. પ્રાકૃત-અપભ્રંશના અવશેષવાળી ભાષાના એક નમૂના લેખે ભાષાઈતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ આકૃતિ મહત્વની ઠરે છે.

1.4.9 ‘ચંદનમલયાગરી’

‘ચંદનમલયાગરી’ની વાર્તા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની અત્યંત લોકપ્રિય રચના છે. નાયકને રાત્રે ‘પડું છું, પડું છું’ એવું સંભળાયું અને એના કુટુંબ પર વિપત્તિ આવી પડી. એક પછી એક

આવી પડેલી આપત્તિ-વિઘ્નોથી પતિ, પત્ની અને એનાં બે સંતાનો પરસ્પરથી વિખૂટાં પડી ગયાં. આ કરુણકથાને મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં અજિતચન્દ્ર, જિનહર્ષ, યશોવર્ધન, ભદ્રસેન, મનોહર, ભાણવિજય, બાલાચતુર, કેસર, અનોપવિજય તથા સુમતિહંસ વગેરેએ રચેલી છે.

1.4.10 'અંજનાસુંદરી'

'ચંદનમલયાગરી' ની વાર્તા જેટલી જ પ્રખ્યાત 'અંજનાસુંદરી'ની વાર્તા છે. પતિ પરદેશ હોય અને પક્ષીની સહાયથી એક રાત્રિ પૂરતો ઘેર આવીને સવારે પાછો ચાલ્યો જાય એ સમયના સહવાસથી સગર્ભા બનેલી પત્નીના સતીત્વ અંગે આશંકા જન્મે અને એના પર અનેક આપત્તિઓ આવી પડી ને છેવટે વિખૂટાં પડેલાં પતિ-પત્ની અને સંતાનનું મિલન થાય એવું આ કથાનું માળખું છે. આ કથાની રચના નરેન્દ્રકીર્તિ, ગુણવિજય, માલયુનિ, વિમલચરિત્ર, પુણ્યસાગર, લૂણસાગર, માનવિજય, ભૂવનકીર્તિ, દીપસાગર, ધર્મસુંદર, કમલહર્ષ, ક્ષેમકુશલ, માધવ વગેરેએ કરી છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -2

(1) નીચેની વાર્તાઓનો સાચો સમય જોડો :

1 સિંહાસનબત્રીસી	1 ઈ.સ. 1371
2 માધવનલકામકંદલા	2 લાવણ્યસમય
3 હંસાઉલી	3 ભીમ
4 રૂપસુંદરકથા	4 ઈ.સ. 1463
5 દેવરાજ-વચ્છરાજનીકથા	5 માધવ
6 સદયવત્સપ્રબન્ધ	6 ઈ.સ. 1518

(2) 'અંજનાસુંદરી'નો પરિચય કરાવો અને એના કર્તાઓનાં નામ આપો.

(3) 'ચંદનમલયાગરી'નો પરિચય કરાવો અને એના કર્તાઓનાં નામ આપો.

1.5 શામળ : સમય અને જીવનરેખા

1.5.1

શામળના જીવન અને મૃત્યુનો સમય સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી. શામળની ઘણી વાર્તાઓમાં રચનાવર્ષ મળે છે. તેને આધાર તરીકે સ્વીકારીએ તો 'પદ્માવતી' ઈ.સ. 1718માં લખી હોવાનું અને સમય નિર્દેશ સંદર્ભે છેલ્લી કૃતિ 'સૂડાબહોંતેરી' ઈ.સ. 1765માં પૂરી કરી હોવાનું નિશ્ચિત થયું છે. વાર્તાલેખનને આરંભકાળે શામળની ઉંમર આશરે વીસ-પચીસ વર્ષની કલ્પીએ અને અંતિમ કૃતિ લખ્યા પછી એ ઝાઝું જીવ્યા ન હોય એમ માનીને તેમનો જીવનકાળ ઈ.સ. 1694થી ઈ.સ. 1769 સુધીનો સ્વીકાર્ય થયો છે.

1.5.2

શામળની કૃતિઓમાંથી એના જીવનવિષયક કેટલીક માહિતીઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના પિતાનું નામ વીરેશ્વર અને માતાનું નામ આનંદીબાઈ હતું. તેને લાધા નામનો મોટો ભાઈ તથા પુરુષોત્તમ નામનો પુત્ર હતો. તે જ્ઞાતિએ શ્રીગોડ માળવી અને સામવેદી ત્રવાડી બ્રાહ્મણ અમદાવાદના પરા વેંગણપુર (હાલના ગોમતીપુર)નો રહેવાસી હતો. તેણે માતર પરગણાના સિંહજી ગામના જાગીદાર પટેલ રખીદાસના આશ્રયે રહીને ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં સર્જન કર્યું મનાય છે. આથી રખીદાસને શામળ પોતાની કૃતિઓમાં 'દાનેશ્વરી કર્ણ' 'રખીયલ રૂડો રાજવી,' 'ભોજ સમોવડ ભૂપ' તરીકે બિરદાવેલ છે.

1.5.3

રખીદાસને શામળની વાર્તાકળા વિષયે માહિતી આપનાર દશોદી બારોટ ગુમાનભાઈ શામળની વાર્તાકથનકળાથી ભારે પ્રભાવિત હતા. શામળે નાનાભટ્ટ પાસેથી અનેક કથાઓના સાર મેળવેલા એવા નિર્દેશો પણ સાંપડે છે. આ મહત્વની વિગતો છે પણ શામળ વિશે કેટલીક દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત છે. એ પ્રેમાનંદના મમકાની હતી અને એમના પ્રતિસ્પર્ધી હોઈ, એમની વચ્ચે સઘર્ષ

ચાલતો હતો. વલ્લભ અને શામળ વચ્ચે પણ આવી ઉગ્ર સ્પર્ધા ચાલતી હતી. એ બધી દંતકથાઓ કપોળકલ્પિત સાબિત થઈ છે. શામળે પહેલાં કથાકારનો ધંધો સ્વીકારેલો, પરંતુ એમાં ફાવટ નહીં આવવાથી વાર્તાઓ લખવાનું શરૂ કર્યું એવી પ્રચલિત માન્યતા માટે પણ કોઈ આધાર કે દસ્તાવેજ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી. આમ, શામળના કૌટુંબિક જીવન, સર્જનાત્મક પ્રતિભા સંદર્ભે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરાંત દંતકથાઓને આધારે તે ખૂબ જ પ્રચાર - પ્રસાર પામીને લોકપ્રિય થયો હશે એમ કહી શકાય. આમ, શામળના સમયસંદર્ભે અને જીવનસંદર્ભે કેટલીક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

1.6 શામળની સાહિત્યસેવાઓ

1.6.1

શામળનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ છે. શામળે વાર્તાઓ ઉપરાંત બીજી કૃતિઓની રચના પણ કરી છે. વાર્તા સિવાયની કૃતિઓમાં એ પરંપરાથી રચાતી આવતી ભક્તિ પરંપરાને જ અનુસરેલ જણાય છે. સાહિત્યક્ષેત્રે શામળની કીર્તિ મુખ્યત્વે પદ્યવાર્તાઓને આભારી છે. આખ્યાનકાર તરીકે જેમ પ્રેમાનંદ છે તેમ વાર્તાકાર તરીકે શામળભટ્ટ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાને છે. જૈનેતર સર્જકોમાં છેલ્લા ગણનાપાત્ર કવિ શામળે ઈ.સ. 1718માં 'પદ્માવતી' નામની વાર્તાથી પદ્યવાર્તાની શરૂઆત કરેલી. 'સૂડાબહોતેરી' તથા 'સિંહાસનબત્રીસી' જેવી મોટી વાર્તાકૃતિઓ પણ એમણે રચેલ છે. 'વેતાળપચીસી' અને 'પંચદંડ'ની વાર્તા પણ 'સિંહાસનબત્રીસી'માં જ ગૂંથી લેવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત 'મદનમોહના,' 'નંદબત્રીસી,' 'રૂપાવતી,' 'ભદ્રભામિની,' 'બરાસકસ્તૂરી' વગેરે સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ તેમ જ અન્ય સાહિત્યરચનાઓનું તેમણે સર્જન કર્યું છે. એમના સર્જનને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરીને એનો ટૂંકો પરિચય અત્રે પ્રસ્તુત કર્યો છે :

1. સંવાદકાવ્યરચનાઓ :

1. અંગદવિષ્ણુ
2. રાવણમંદોદરી સંવાદ
3. ઉદયમકર્મસંવાદ

2. પૌરાણિક ઐતિહાસિક કાવ્યરચનાઓ :

1. શિવપુરાણ
2. કાલિકાનો ગરબો
3. રણછોડજીનો સલોકો
4. રુસ્તમનો સલોકો

3. લૌકિક કથામૂલક પદ્યવાર્તા રચનાઓ :

1. પદ્માવતી
2. મદનમોહના
3. ચંદ્રચંદ્રાવતીની વાર્તા
4. નંદબત્રીસી
5. બરાસકસ્તૂરી
6. સૂડાબહોતેરી
7. સિંહાસનબત્રીસી

1.6.2

સંવાદકાવ્યોની પરંપરામાં તેમના દ્વારા રચાયેલ સંવાદકાવ્યો ખૂબ જ મહત્વનાં છે. સંઘર્ષપૂર્ણ પ્રસંગોને સંવાદના માધ્યમથી નિરૂપીને કથાનું નિર્માણ કરવાની તેની શક્તિના અહીં દર્શન થાય છે. 164 કડીની 'અંગદવિષ્ણુ'માં અંગદ રાવણ પાસે વિષ્ણુ માટે જાય એ પૂર્વેની કથા પીઠિકારૂપે ટૂંકમાં આલેખીને પછી બંનેના સંવાદો આલેખ્યા છે. જૂલજાં, કવિત, ચોપાઈ, છપ્પા અને દોહરામાં રચાયેલી આ રચનામાં પ્રજ, અરબી અને ફારસીના કેટલાક શબ્દો પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. 204

કડીની 'રાવણમંદોદરી સંવાદ' પણ અંગદવિષ્ણુ પ્રકારની રચના છે. એ જ રીતે 246 કડીની 'ઉદયમકર્મસંવાદ' રચનામાં શિવશર્મા અને ગણિકાના સામસામા સંવાદોમાંથી કર્મવાદ અને જ્ઞાનવાદ વિષયક શામળનું ચિંતન રજૂ થયેલું છે. આમ શામળનાં સંવાદકાવ્યો ઘણાં મહત્વનાં છે.

1.6.3

પૌરાણિક-ઐતિહાસિક વિષયસામગ્રીવાળી રચનાઓમાં શામળકૃત 'શિવપુરાણ' મહત્વની કૃતિ છે. મૂળ શિવપુરાણમાંથી શામળે પોતાની રીતે રસપ્રદ કથાપ્રસંગો પસંદ કરીને અહીં આલેખેલ છે. સમકાલીન સંદર્ભોને વર્ણનો તરીકે પ્રયોજીને તેમજ કૃતિને રસપ્રદ બનાવી છે. 'કાલિકાનો ગરબો અને 'રણછોડજીનો સલોકો' પણ ઉલ્લેખનીય રચના છે. એમની 'રુસ્તમનો સલોકો, 108 કડીની ઐતિહાસિક વિષયસામગ્રીને આલેખતી કૃતિ છે. દિલ્હીનો મોગલ બાદશાહ અને સૂબા વચ્ચેના યુદ્ધની કથા અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાનું યુદ્ધનું વીરરસસભર ચિત્ર શામળે અહીં દોર્યું છે. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગને આધારે રચના સર્જવાની શામળની પ્રતિભાનું પણ અહીં દર્શન થાય છે.

1.6.4

લૌકિક કથામૂલક પદ્યવાર્તાસર્જનક્ષેત્રે શામળનું પ્રદાન મોખરાનું છે. તેમણે પ્રાપ્ત કથાપરંપરાને આધારે અને વિવિધ કથાઘટકોની પરંપરાને આધારે પોતાની રીતે વાર્તાઓનું નિર્માણ કર્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે બોધઉપદેશ, સમસ્યાઓ, ઉખાણાંઓ યથાસ્થાને સમુચિત રીતે પ્રયોજીને વાર્તાને અત્યંત રસપ્રદ બનાવેલ છે. 'પદ્માવતી,' 'ચંદ્રચંદ્રાવતી,' 'મદનમોહના,' 'નંદબત્રીસી' અને 'બરાસકસ્તૂરી' એમની અત્યંત પ્રખ્યાત રચનાઓ છે. ભરપૂર કથારસ અને ચમત્કારી પ્રસંગોને કારણે જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલનું તત્ત્વ સતત ભાવક ચિત્તમાં ઘૂંટાતું રહે છે. એમની પાત્રસૃષ્ટિ પણ ખૂબ જ પ્રભાવક છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત કથાપરંપરાને આધારે રચેલી 'સિંહાસનબત્રીસી'માં પંચદંડ અને વૈતાલ પચીસીની વાર્તાઓને પણ સમાવિષ્ટ કરી લીધી છે. એટલે કથાસમૂહના ગ્રંથસમા પદ્યવાર્તાઓનો સંચય શામળ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'સૂડાબહોંતેરી' પણ આ પ્રકારની વાર્તારચનાઓનો સમૂહનો સંચય છે.

પદ્યવાર્તાઓમાં અનેક છપ્પાઓને પ્રયોજ્યા છે. 'છપ્પા તો શામળના જ' એવી એક કહેવત થઈ પડી હતી. શામળની વાર્તાઓમાં પણ નીતિધર્મ વિષયક છપ્પાઓ વારંવાર જોવા મળે છે. આ છપ્પાઓમાંના ઘણા તો સંસ્કૃત સુભાષિતોના રૂપાંતરરૂપ કે એની કક્ષાના હોય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તાકાર શામળ અગ્રસ્થાને બિરાજે છે. શામળને અભિપ્રેત તો કથારસ જ જણાય છે. સાદી-સરળ ભાષાના આગ્રહી શામળે પોતાની વાર્તાઓ પદ્યમાં લખી છે પણ ભાષા ગદ્યાળુ છે. શામળે એની અગાઉ એનેકોને હાથે લખાયેલી વાર્તાઓના કથાવસ્તુને લઈને તેમાંનાં રસસ્થાનોને પારખી પોતાની કલ્પના દ્વારા રજૂ કરી નવો જ કલાદેહ આપ્યો છે. 'સિંહાસનબત્રીસી'ને શામળે અગાઉના સઘળા વાર્તાકારોની કૃતિઓ કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને રસમય બનાવી છે. એમાંનો ભોજરાજની સિંહાસન પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ શામળની કલ્પનાનો કીમિયો છે. 'વેતાળપચીસી,' 'પંચદંડ'ને શામળે 'સિંહાસનબત્રીસી'માં જ ભેળવી નાંખેલ છે. તેમની વાર્તાનો અસ્ખલિત પ્રવાહ એમની મૌલિક કથનરીતિની સિદ્ધિરૂપ છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -3

- (1) શામળનો સમય દર્શાવો.
- (2) શામળની જીવનવિષયક માહિતી આલેખો.
- (3) શામળ વિષયક પ્રચલિત દંતકથાઓ જણાવો.
- (4) શામળની કૃતિઓનાં નામ દર્શાવો.
- (5) શામળની સંવાદ-કાવ્યરચનાઓનો પરિચય કરાવો.
- (6) શામળની ઐતિહાસિક-પૌરાણિક કૃતિઓનો પરિચય કરાવો
- (7) શામળની લૌકિક કથામૂલક કૃતિઓનો પરિચય કરાવો

- (8) શામળના સમય અને તનો પરિચય કરાવો.
- (9) શામળના સાહિત્યિક પ્રદાનનો પરિચય કરાવો.
- (10) શામળના જીવન-કવનનો પરિચય કરાવો.

1.7 સારાંશ

આ એકમમાં તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની શામળ પૂર્વેની પદ્યવાર્તાઓની સમૃદ્ધ પરંપરાથી પરિચિત થયા. કેવાં-કેવાં લૌકિક કથાનકો એમાં નિરૂપાયાં છે અને કેવાં કેવાં કથાનકો સતત પ્રયોજતા આવ્યાં છે એનાથી પણ પરિચિત થયા. આ પદ્યવાર્તાઓની પરંપરાને સમૃદ્ધ કરવામાં જૈન મુનિઓના પ્રદાનનો પણ પરિચય પ્રાપ્ત થયો. આ ઉપરાંત કેટલીક મહત્વની પદ્યવાર્તાઓનો ટૂંકો પરિચય પણ તમને પ્રાપ્ત થયો. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાન અને રાસને મુકાબલે પદ્યવાર્તાઓનું સર્જન પ્રમાણમાં ઓછું પણ સત્વશીલ વિશેષ છે. એનો પરિચય પણ પ્રાપ્ત થયો. આ સત્વશીલ એવું વાર્તાસાહિત્યના પ્રાચીન મૂળકથાનક સાથેના સંદર્ભનો અનુબંધનો પણ એમાંથી પરિચય મળી રહે છે. આ પદ્યવાર્તાઓ રસપ્રદ રીતે કથાનકનું નિર્માણ કરે છે એટલું જ નથી, એ રીતે કલાત્મક પણ અને ઉદ્દેશને રસાત્મક રીતે સંકેતિત કરનારી પણ જણાય છે એનો ખ્યાલ તમને આ એકમના અધ્યયનથી આવશે.

પદ્યવાર્તાક્ષેત્રે મહત્વના અને સીમાસ્તંભરૂપ સર્જક શામળના જીવનસમય અને કૌટુંબિક વિગતોથી પરિચિત થયા. એ ઉપરાંત એમના પ્રદાનનો પણ ટૂંકો પરિચય મેળવ્યો. આ કારણે તમને ખ્યાલ આવ્યો કે શામળ શા કારણે મોટા ગજાના લેખક તરીકેના સ્થાન અને માનને પામ્યો છે. શામળની વિપુલ પદ્યસાહિત્ય લેખનમાં પદ્યવાર્તાનું સર્જન વિશેષ મહત્વનું છે એનો પણ તમને ખ્યાલ આવ્યો. આમ શામળ શા કારણે પદ્યવાર્તાકાર તરીકેના બિરુદને પામ્યો છે એનો ખરો પરિચય પણ તમે અત્રે એકમમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પદ્યવાર્તાની ધારાનો, એના પ્રમુખ સર્જકોનો અને સીમાસ્તંભરૂપ સર્જક શામળનો તમને અત્રેથી પરિચય પ્રાપ્ત થયો. એમાંથી આ ધારા અને એના સર્જકો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરામાં કઈ રીતે મહત્વના છે એનો ખરો ખ્યાલ ખરાં કારણો સાથે તમે અત્રેથી મેળવ્યો છે.

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

વિપુલમાત્રામાં	- વિશેષ પ્રમાણમાં-જથ્થા-સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિશેષ
ખેડાયેલું	- રચાયેલું, સર્જાયેલું
અવગત	- માહિતી પ્રાપ્તિ
પ્રવાહમાન	- જીવંત રીતે વહેતા-વર્તમાનરૂપે સર્જતા દેખાતા
અંતર્ગત	- અંદરના ભાગમાં
દંતકથાઓ	- કંઠસ્થપરંપરામાં લોકમુખે વહેતી વાતો

1.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -1

- (1) 1 - 3
2 - 1
3 - 5
4 - 6
5 - 2
6 - 4
- (2) 1 - 5
2 - 3

3 - 6

4 - 1

5 - 4

6 - 2

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ -2

(1) 1 - 4

2 - 6

3 - 1

4 - 5

5 - 2

6 - 3

(2) જવાબ માટે જુઓ 1 : 4 : 10

(3) જવાબ માટે જુઓ 1 : 4 : 9

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ -3

(1) જવાબ માટે જુઓ 1 : 5 : 1

(2) જવાબ માટે જુઓ 1 : 5 : 2

(3) જવાબ માટે જુઓ 1 : 5 : 3

(4) જવાબ માટે જુઓ 1 : 6 : 1

(5) જવાબ માટે જુઓ 1 : 6 : 2

(6) જવાબ માટે જુઓ 1 : 6 : 3

(7) જવાબ માટે જુઓ 1 : 6 : 4

(8) જવાબ માટે જુઓ 1 : 5 : 1 અને 1 : 5 : 2

(9) જવાબ માટે જુઓ 1 : 6 : 1 અને 1 : 6 : 4

(10) જવાબ માટે જુઓ 1 : 5 : 1 થી 1 : 5 : 2 અને 1 : 6 : 1 થી 1 : 6 : 4

એકમ 2 દયારામ પૂર્વેનું પદસાહિત્ય

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 પૂર્વભૂમિકા
- 2.3 દયારામ પૂર્વેના અને તેના સમકાલીન પદસાહિત્યની પરંપરાનો પરિચય
 - 2.3.1 ભાલણ
 - 2.3.2 મીરાંબાઈ
 - 2.3.3 અખાજી
 - 2.3.4 પ્રીતમ
 - 2.3.5 નિરાંત
 - 2.3.6 ધીરાભગત
 - 2.3.7 ભોજી
 - 2.3.8 બાપુસાહેબ ગાયકવાડ
 - 2.3.9 નિષ્કુળાનંદ
 - 2.3.10 પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ
 - 2.3.11 બ્રહ્માનંદ
 - 2.3.12 સ્ત્રીકવિઓ
- 2.4 સારાંશ
- 2.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' ના સવાલો-જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગનો બીજો એકમ છે. આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા -

- મધ્યકાળમાં વિશેષ ખેડાયેલા પદસ્વરૂપનો તમને પરિચય થશે.
- મધ્યકાળની પદસાહિત્ય પરંપરાનો તમને ખ્યાલ આવશે.
- મધ્યકાળમાં રચાયેલી કેટલીક લોકપ્રિય અને નોંધપાત્ર પદરચનાઓ વિશે તમને માહિતી મળશે.

2.1 પ્રસ્તાવના

નરસિંહના અભ્યાસ દ્વારા તમે જોયું હશે કે નરસિંહની બધી જ રચનાઓ પદરચનાઓ છે. 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ' ગાનારો આ ભક્તકવિ તત્ત્વદર્શનને મહત્ત્વ આપે છે. અદ્વૈતની પ્રતીતિ ન થાય તો 'રત્નચિંતામણિ' જેવો માનવજન્મ એળે જાય એમ ભારપૂર્વક જણાવે છે. એ રીતે 'પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર' જેવાં પદોમાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું પણ ગાન કરે છે. ભક્તકવિએ ગાયેલી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને જ્ઞાનની પદરચનાઓ ક્રમશઃ ભાલણ, મીરાંબાઈ, અખાજી, પ્રીતમ, નિરાંત, ધીરાભગત, ભોજાભગત, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, રત્નો, રણછોડજી દીવાન, નરભેરામ, મનોહર સ્વામી, ગિરધર વગેરે કવિઓની રચનાઓમાં આગળ વધે છે.

પ્રસ્તુત કવિઓના સમકાલીનો તથા તેમની આગળપાછળ થયેલા બીજા ઘણાં કવિઓનું પ્રદાન મધ્યકાળના પદસ્વરૂપમાં છે. જેમકે, (1) સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ (2) કબીરપંથી લોકસંતો (3) સ્ત્રીકવિઓ.

2.2 પૂર્વભૂમિકા

કથામૂલક સાહિત્યસ્વરૂપોમાં આખ્યાન અને રાસ સાહિત્યસ્વરૂપથી તમે પરિચિત થયા છો. હવે અહીં તમને મધ્યકાળનાં બધા જ નાનામોટા કવિઓએ ખેડેલાં મહત્ત્વનાં સ્વરૂપ 'પદ'નો પરિચય થશે.

પદ, આમ તો એક ટૂંકું-લઘુ ગેયકાવ્ય છે. ગેય પદો પદ તરીકે ઓળખાતાં રહ્યાં છે. ત્રણ પંક્તિથી

આરંભીને સુદીર્ઘ પદરચનાઓ પણ મળે છે. પદમાં જે તે કવિએ પોતાની ઊર્મિ વ્યક્ત કરેલી હોય છે. આવી ઊર્મિ બે રીતે અભિવ્યક્ત થયેલી હોય છે : (1) પ્રેમલક્ષણાભક્તિરૂપે-જેમાં મિલન-વિરહ, હર્ષ-શોક, તલસાટ વગેરે ભાવો નિરૂપાયા હોય છે. એમાં ઊર્મિની પ્રબળતા અસરકારકતા અનુભવાય છે, (2) ઉપદેશાત્મક શાંતરસના પદરૂપે.

પદોમાં વિષયવૈવિધ્ય જોવા મળે છે. કૃષ્ણજન્મ કે બાળલીલા, હાલરડાં કે શણગાર, રાજભોગ-અન્નકૂટના થાળ વગેરે પદોના વિષયો બન્યા છે.

ચદ્રકાન્ત મહેતાના કહેવા પ્રમાણે “મંદિરોએ પદોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.” પદોમાં કવચિત્ મર્યાદા વટાવી જતો શૃંગાર આલેખાયેલો જોવા મળે છે. જેમકે નરસિંહ, દયારામની રચનાઓમાં તો બીજી બાજુ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓએ એ શૃંગારનું કૃષ્ણગોપીના શૃંગારને કેન્દ્ર કરીને મર્યાદામાં રહીને નિરૂપણ કર્યું છે.

બારમાસી, મહિના, થાળ, કક્કો, કાફીઓ, ગરબી-ગરબા વગેરેને નામે ઉલ્લેખાયેલા કાવ્યપ્રકારો પણ પદો જ છે.

પદોમાં વર્ણનના અંશો ભળે અને કોઈ કથા ગૂંથાતી આવે તો એની લંબાઈ વધે છે ને પદમાળાનું સર્જન થાય છે. નરસિંહનું ‘સુદામાચરિત્ર’ આવી પદોની માળા છે.

2.3 દયારામ પૂર્વના અને તેના સમકાલીન પદસાહિત્યની પરંપરાનો પરિચય

2.3.1 ભાલણ

સમયની દૃષ્ટિએ ભાલણ નરસિંહના અનુગામી છે. નરસિંહે ગાયેલાં પદો પછી ભાલણ પદકવિતાને એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે. પદોમાં રચાયેલી કૃતિઓમાં ભક્તિરસવાળી તેમની બે કૃતિઓ ‘દશમસ્કંધ’ અને ‘રામબાલચરિત્ર’ ધ્યાનાર્હ છે. ‘દશમસ્કંધ’માં 497 પદો છે. આ કૃતિ મુદ્રિત મળે છે. આ કૃતિમાં કવિએ પોતે સ્વતંત્ર રીતે રચેલી ‘રુકમિણીવિવાહ’ અને ‘સત્યભામાવિવાહ’ બંને સમાવી લીધી છે. એ સિવાય અન્ય કવિઓના પદોનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો છે. કૃતિમાં ભાગવતની કથા સંક્ષેપમાં કહેવાઈ છે. કૃતિમાં જે શૃંગાર અને કરુણરસનું નિરૂપણ થયું છે તે આકર્ષક છે.

‘દશમસ્કંધ’નો ઉત્તમાંશ તેમાંના શ્રીકૃષ્ણના અવતારી બાલચરિતનાં પદો છે. જેમાં શ્રીકૃષ્ણની શિશુલીલાના સ્વાભાવોક્તિભર્યા ચિત્રો છે. કવિની વાત્સલ્યરસની સિદ્ધિ એમાં અનુભવાય છે. 40 પદવાળું ‘રામબાલચરિત્ર’ વાત્સલ્યરસની ઉત્તમ કૃતિ છે. એમાં રામની બાલ્યાવસ્થાથી માંડી સીતાસ્વયંવર સુધીની કથા આલેખાઈ છે. એમાં બાલસ્વભાવ અને બાલચેષ્ટાના સ્વાભાવોક્તિભર્યા ચિત્રો અને માતૃહૃદયની લાગણીનું નિરૂપણ ગુજરાતી કવિતામાં અપૂર્વ છે.

2.3.2 મીરાંબાઈ

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં સ્ત્રી કવિ છે. તેમના આરાધ્યદેવ વૃંદાવનવાસી કૃષ્ણ છે. એ કૃષ્ણ પ્રત્યેની એમની ભક્તિ વ્યાપક વૈષ્ણવભક્તિ છે. એ કૃષ્ણ મીરાંના પ્રિયતમ છે તો અધમોદ્ધારક, ભીડભંજક પરમતત્ત્વ પણ છે.

મીરાંબાઈનો કવિયશ એમના પદો પર નિર્ભર છે. ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને વ્રજભાષામાં હસ્તપ્રતો અને મૌખિક રૂપે ઉપલબ્ધ થતાં મીરાંબાઈનાં પદોની સંખ્યા વિપુલ છે પરંતુ એમાંનાં પદોની જૂની બે હસ્તપ્રત (એકમાં 69 અને બીજીમાં 103) ઉપલબ્ધ છે. આ પદોને મીરાંબાઈના સૌથી વધુ અધિકૃત પદો માનવાનું વલણ વિદ્વાનોનું છે. આ પદો પાછળથી શબ્દો, પંક્તિઓના ઓછાવત્તા ફેરફાર સાથે અનેકરૂપે જનસમાજમાં ફેલાયાં તેમ જ બીજાં એમાં ઉમેરાયાં. ગુજરાતીમાં 400 જેટલાં એમનાં પદ મુદ્રિત સ્વરૂપે મળે છે.

મીરાંનાં પદો પ્રેમલક્ષણાનો ભક્તિશૃંગાર નિરૂપે છે પણ પદોમાં વિરહપ્રીતિ મુખ્ય છે. મીરાંએ મનોમન કૃષ્ણને પોતાનો પતિ માની લીધેલો તેથી કૃષ્ણમિલનનો ઊંડો તલસાટ ને તેમાંથી જન્મતી વ્યાકુળતા તેમનાં પદોમાં ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને વ્યક્ત થઈ છે.

મીરાંનાં પદોમાં ક્યાંય રચનાચાતુર્ય દેખાતું નથી. ક્યારેક કોઈ હૃદયસ્પર્શી કલ્પનથી, અત્યંત લાઘવ અને સંગીતમય પદાવલીથી પદોમાં રહેલો વિરહભાવ, પ્રભુમિલનનો આનંદ, ધન્યતાનો ભાવ

એની તીવ્રતા અને ગહનતાથી સ્પર્શે છે. ‘હે રી મૈં તો પ્રેમદીવાની’, મેરા દરદ ન જાને કોઈ’, ‘પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે મને વાગી કટારી પ્રેમની રે’, ‘આવતાં ને જાતાં મારગ વચ્ચે અમૂલ્ય વસ્તુ જડી’, ‘પ્રભુજી મને કંઠે રે વળગ્યા પળ કોરે ન થાઉં’, કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે’, ‘મુખડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા; મુખડું મેં જોયું તારું સર્વજગ થયું ખારું’, ‘બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા રે’, ‘મુજ અબજાને મોટી મિરાત બાઈ, શામળી ઘરેણું સાચું રે’.

મીરાંનાં પદોમાં વિરહિણી સ્ત્રીનો મનોભાવ પ્રગટ થયો છે પણ તેમાં સાંસારિક વાસનાનો સ્પર્શ નથી, રિસાળપણું નથી. એમાં દાસીપણું છે, સહજતા છે ને સાત્ત્વિકતા છે.

નરસિંહની જેમ મીરાંબાઈએ પોતાના કુટુંબ સાથે થયેલા સંઘર્ષની અંગત જીવનની વિગતોનો ઉલ્લેખ કરતાં કેટલાંક આત્મચરિત્રાત્મક પદોની રચના કરી છે. એમાં સાધુસંતો સાથેનો એમનો મેળાપ, રાણાનો રોષ, રાણાએ મોકલેલો ઝેરનો પ્યાલો, કરંડિયામાં મોકલેલો નાગ વગેરે માહિતી છે.

આત્મચરિત્રાત્મક પદોની સંખ્યા વધારે છે. એ સિવાય દાણલીલા, કૃષ્ણની મોરલીના સૂર, કૃષ્ણ સાથે અબોલાથી જન્મતી વ્યાકુળતા વગેરે વિષય કરતા પદો છે. ‘જૂનું થયું રે દેવળ જૂનું થયું’ જેવા નિર્ગુણ ઉપાસનાવાળાં વૈરાગ્યબોધક પદો પણ છે.

આમ મીરાંનાં પદો શબ્દોની કરામત નથી પણ ભક્તહૃદયમાંથી વેગથી અને સરળતાથી વહેતાં ભાવઝરણાંની નિર્વ્યાજ કવિતા છે.

2.3.3 અખાજી

ગુજરાતી તેમ જ હિંદી ભાષામાં રચાયેલાં કવિનાં 250 જેટલાં મુદ્રિત પદો મળે છે. આ ઉપરાંત ‘અખેગીતા’માં આવતાં પદો પણ નોંધપાત્ર છે. ‘અખેગીતા’માં આવતાં પદોમાં કવિએ બ્રહ્મતત્ત્વના સ્વરૂપને, તેના અનુભવને તથા બ્રહ્મજ્ઞાની-સંત-ગુરુના સ્વભાવ અને મહિમાનું ગાન કર્યું છે. તેમાં ગુરુશરણ અને સંતસંગતનો મહિમા પણ થયો છે. કવિ જીવભાવ છોડી શિવપદ પામવા માટે સૂચવે છે.

શૃંગારભાવનો આશ્રય લેતાં પદો કવિના વિલક્ષણ ઉન્મેષ તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નટવરને કેન્દ્રમાં રાખીને કામક્રીડા સુધીનો શૃંગાર આલેખાયો છે. પદોમાં આમ છતાં કવિને પરબ્રહ્મ સાથેનો યોગ અભિપ્રેત છે એમ વારંવાર અનુભવાય છે. સંવાદના માધ્યમનો ઉપયોગ કવિએ કર્યો છે.

કવિના પદોમાં ભાવોર્મિનો છલકાટ છે ને ભાષાનો વૈભવ છે : જુઓ ‘આજ આનંદ મારા અંગમાં ઊપજ્યો પરબ્રહ્મની મુને ભાળ લાગી’, ‘આજ આનંદના ઓઘ ઊલટ્યા ઘણા, શા શા રૂપ વખાણું સંતો શા શા રૂપ વખાણું’. પદોમાં ગુરુભાવનાની વિલક્ષણતા બતાવાઈ છે.

સમૃદ્ધ દૃષ્ટાંતકલા ઉપરાંત એમાંનાં ઉપદેશવચનો ‘જીવ ખોઈને જીવવું’, ‘હુંએ હુંને ખોળી કાઢ્યો ભાઈ હુંએ હુંને ખોળી કાઢ્યો’ જેવા નિર્મળ ઉદ્દગારો અને કવિત્વનો સુખદ સ્પર્શ પદો દ્વારા થાય છે. રૂપકાત્મક રીતે એમાં વિવિધ શૈલીભેદનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

સામાન્ય રીતે દુર્બોધતાથી મુક્ત અને તળપદી બાનીમાં ચાલતાં આ પદો અખાના સાહિત્યસર્જનનો નોંધપાત્ર ગુણવત્તાવાળો વિભાગ છે.

2.3.4 પ્રીતમ

ગુજરાતી અને હિંદીમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તથા કૃષ્ણ ભક્તિનાં ઘણાં પદો કવિએ રચ્યાં છે. જેમાંથી આશરે 515 જેટલાં મુદ્રિત સ્વરૂપે મળે છે. થાળ, આરતી, ગરબી, ગરબા વગેરે સ્વરૂપે આ પદો મળ્યાં છે. એમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદોની સંખ્યા વધારે છે.

જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં ઘણાં પદોમાં સંસારની માયાથી મુક્ત થવાનો સદ્ગુરુના ચરણ સેવવાનો, સંતસમાગમ કરવાનો અને ઈશ્વરાભિમુખ બનવાનો બોધ કવિ આપે છે. કવિએ લોકગમ્ય દૃષ્ટાંતો અને રૂપકી પ્રયોજનાં છે.

પદોમાં વ્યક્ત થતા દીનતા, આર્જવ, આકોશ જેવા ભાવો આકર્ષક બની રહે છે.

કવિના ‘ભક્તિ એવી રે ભાઈ એવી તરસ્યાંને પાણી જેવી’, ‘આનંદમંગળ કરું આરતી હરિ-ગુરુ-સંતની સેવા’, ‘હરિનો મારગ છે શૂરાનો’, ‘જીભલડી તુને હરિગુણ ગાતાં આવડું આળસ ક્યાંથી રે’ વગેરે જેવાં પદો ખૂબ લોકપ્રિય છે.

કૃષ્ણલીલાનું ગાન કરતાં પદોમાં કૃષ્ણજન્મ, જન્મની વધાઈ, બાળલીલા, દાણલીલા, રાધાકૃષ્ણવિવાહ એમ દરેક વિષય પર રચાયેલાં પદો મળે છે. તેમાં દાણલીલાનાં પદો આકર્ષક છે. દુષ્કાળને વિષય બનાવી કવિએ 'સુડતાલાકાળ' વિશેનાં જ પદ રચ્યાં છે. પદોમાં ભક્તિ કેન્દ્રમાં હોય અને પોતાની આસપાસના સામાજિક જીવનની ઘટનાઓ પણ તેમાં ગૂંથાતી આવે એ કવિની લાક્ષણિક પદ્ધતિ છે.

2.3.5 નિરાંત

કવિએ 200 જેટલાં પદોની રચના કરી છે. આ બધાં પદો મુદ્રિત મળે છે. એમાંનાં કેટલાંક હિંદીમાં છે તો કેટલાંક હિન્દીમિશ્ર ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે. આ પદો તિથિ, મહિના, ડુંડળિયા, સાખીઓ, કાફી, ગૂલશા વગેરે નામભેદો ધરાવે છે. કેટલાંક પદોમાં ગોકુળ, વલ્લભકુળ, વિક્કલજીના નિર્દેશો મળે છે. કવિના મોટા ભાગનાં પદો શુદ્ધ જ્ઞાન વિચારનાં છે. તેમાં તેમની ભૂમિકા અદ્વૈત વેદાંતની હોવાનું જણાય છે. નિર્ગુણોપાસનાના અને જ્ઞાનનાં તથા ઉપદેશનાં પદોની સંખ્યા મોટી છે. આત્મજ્ઞાન, સંતલક્ષણ, સત્સંગમહિમા, જન્મથી મૃત્યુ સુધીની જીવની આયુલીલા અને વૈરાગ્યબોધ પદોના વિષય છે. પદોની ભાષા સાદી, સરળ અને તળપદી છે.

2.3.6 ધીરાભગત

કવિની કૃતિઓ બહુધા 'કાફી' નામે ઓળખાયેલાં છૂટક પદો રૂપે કે પદોના સમુચ્ચય રૂપે રચાયેલી છે. કાફી રાગમાં ગવાતાં હોવાથી કવિનાં પદો 'કાફી' નામાભિધાન પામ્યાં જણાય છે. કવિ ધીરાની એમાં અસાધારણ ફાવટ છે તેથી કાફી તો ધીરાની એમ કહેવાયું છે. કવિનાં પદોનો વિષય બહુધા તત્ત્વવિચાર, અધ્યાત્મવિષયક અનુભવ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને ધર્મનો ઉપદેશ છે. 217 કાફીઓમાં રચાયેલી કવિની કૃતિ 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા' તેની સરળ, લોકભોગ્ય અને જીવંત રજૂઆતને કારણે નોંધપાત્ર છે. આ રચના મુદ્રિત મળે છે. 'સ્વરૂપની કાફીઓ' 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા'થી ચડિયાતી કૃતિ છે. ગુરુ, માયા, મન, તૃષ્ણા, લક્ષ્મી, યૌવન અને કાયા-એ સાત પદાર્થોનું 30-30 કાફીઓમાં સ્વરૂપવર્ણન કરતો આ 210 કાફીઓનો સમુચ્ચય છે. એમાં વસ્તુની રજૂઆત દૃષ્ટાંતચિત્રોથી થઈ છે. આ પદોની શૈલી આત્મકથન અને ઉદ્બોધનની છે. પદોમાં ચોટદાર ઉક્તિઓ આવે છે જેનાથી કૃતિ રસાવહ બની છે. આ કૃતિ પણ મુદ્રિત મળે છે.

જ્ઞાનબગીચી અને અન્ય પ્રકીર્ણ કૃતિઓમાં બ્રહ્માનુભવ, વૈરાગ્યભક્તિબોધ, ઉપરાંત મિથ્યાચાર પરના પ્રવાહોનું બળકટવાણીમાં આલેખન થયું છે. એમાં અવળવાણીના સમર્થ વિનિયોગથી થયેલું એ અનુભવનું પ્રત્યક્ષીકરણ તથા અખાના જેવી ચિકિત્સાવૃત્તિ સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ઉપરાંત 11 પદની 'અધ્યાત્માવિશે પદો', 27 પદની 'મતવાદી', 11 પદની 'સુરતીબાઈનો વિવાહ', 27 પદની 'અધ્યાત્મબોધ' - આ બધી મુદ્રિત રચનાઓ મળે છે. વળી ધોળ, ગરબી, વસંત, ખ્યાલ, વાર, બારમાસી આદિ પ્રકારો ધરાવતાં અન્ય પદો મળે છે. આ પદો અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યવિષયક છે. તે ઉપરાંત એમાં કૃષ્ણવિષયક શૃંગારલીલા, રાસલીલા ને ગોપીભાવનાં પણ ઘણાં પદો છે.

'જેને રામ રાખે રે તેને કુણ ચાખી શકે', 'તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં', 'ખબરદાર મન સુબાજી ખાંડાની ધારે ચડવું છે', 'મન તુંહી-તુંહી બોલે રે, આ સુપના જેવું તન તારું' વગેરે કવિની જાણીતી પદરચનાઓ છે.

2.3.7 ભોજો

ભોજાભગતનાં 175 જેટલાં પદો મળે છે. આ પદો ચાબખા, પ્રભાતિયાં, કીર્તન, ધોળ, કાફી, આરતી, મહિના, વાર, તિથિ વગેરે પ્રકાર ભેદોમાં મુદ્રિતરૂપે મળે છે. આ પદોમાં કેટલાંક સાધુશાઈ હિંદીમાં છે ને કેટલાંક પર વ્રજભાષાની અસર છે.

કવિના 40-45 જેટલા ચાબખા જનસમાજમાં લોકપ્રિય છે. તેની શૈલી ઉદ્બોધનની છે. તેમાં સંસારીસુખનું મિથ્યાત્વ બતાવાયું છે. મિથ્યા સુખમાંથી મુક્ત થઈ માણસને વૈરાગ્ય તરફ દોરવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે. કેટલાક ચાબખામાં ધર્મને નામે પાખંડ ચલાવતા ઢોંગી સાધુઓ પર પ્રહારો છે. જેમકે, સંસારી સુખમાં ડૂબેલ મનુષ્યને કવિ ઈન્દ્રિયસ્વાદથી લલચાઈ ખાટકીવાસમાં જતા ને પછી ઊંધે મસ્તકે ટીંગાતા ઘેટા સાથે સરખાવે છે. પાખંડી સાધુને 'રાખો ચોળી પણ રાંડોના રસિયા' કહી એમના ઢોંગીપણાને ખુલ્લું પાડે છે.

ચાબખાની વાણી જોરદાર અને સૌસરવી ઊતરી જાય એવી બની છે. ‘પ્રાણિયા ! ભજી લેને કિરતાર આ તો સપનું છે સંસાર’ કે ‘જીવને શ્વાસતણી સગાઈ’ વગેરે એમના ઉત્તમ ચાબખા છે. ‘કાચબા-કચ્છીનું ભક્તિનો મહિમા કરતું એક ઉત્તમ પદ એમણે રચ્યું છે. કવિએ કૃષ્ણભક્તિનાં પણ કેટલાંક પદો રચ્યાં છે. જેમાં કૃષ્ણજન્મ, એનો આનંદ, કૃષ્ણ-ગોપીની શૃંગારકેલિ વગેરે નિરૂપાયાં છે.

2.3.8 બાપુસાહેબ ગાયકવાડ

કવિના 150 જેટલાં મુદ્રિત પદો મળે છે. આ પદો ગુજરાતી તેમ જ સાધુશાઈ હિન્દીમાં રચાયેલાં છે. પદોનો વિષય વૈરાગ્યબોધ છે. કવિનાં 70 જેટલાં પદો જ્ઞાનોપદેશ, ધર્મવેશ, બ્રાહ્મણશુદ્રભેદ અને બ્રહ્મજ્ઞાન આ ચાર શીર્ષકોમાં વહેંચાયેલાં છે. પદોમાં આત્મજ્ઞાન, સાચી સમજણ અને સદ્ગુરુનો મહિમા થયો છે.

કવિએ લોકજીવનમાંથી દૈનંદિન ઉપાડ્યાં છે અને કટાક્ષનો આશ્રય લઈને ધર્મને નામે પાખંડ ચલાવતા પંડિતો, બ્રાહ્મણ, મુલ્લા, ગુરુ પર પ્રહાર કર્યા છે. જેમકે, સંસારમાં પૂરેપૂરા આસક્ત છતાં વૈરાગ્યનો ઢોંગ કરનારા મનુષ્યોની ઉપદેશવાણીને કવિ કોરુંકટ માટલું ઝમવા જેવી વાત સાથે સરખાવે છે. કવિએ 40 જેટલી ગરબીઓની રચના કરી છે. તેમાં માણસને માયામાં જકડી રાખનાર સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, દેહ વગેરેની આસક્તિમાંથી મુક્ત થવાનો બોધ છે. ‘ખડ્ગરિપુના રાજિયા’ કવિએ પત્ની, માતા, દીકરી, બહેન, સાસુ વગેરેના મૃતપુરુષોને સંબોધીને રચ્યા છે. તેમાં માયાના બંધનમાં અટવાયેલા ને આત્મજ્ઞાનને વીસરી ગયેલા સાંસારિક મનુષ્યની કથની વારંવાર કટાક્ષથી આલેખાઈ છે.

‘મહિના’માં બ્રહ્માનુભવનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. ‘શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહીએ’ જેવી આકર્ષક ઉપાડવાળી પંક્તિઓવાળાં પદ તેમની પાસેથી મળ્યાં છે. તળપદી ભાષાનું જોમ અને દૈનંદિનમાંથી ઊપસતું તત્કાલીન લોકજીવન કવિની પદરચનાઓની વિશેષતા છે.

આ ઉપરાંત ‘ઓધવજીના મહિના’થી જાણીતા થયેલા કવિરત્નો, ‘શિવગીતા’ અને ‘ચંડીપાઠના ગરબા’ જેવી કૃતિઓ આપનાર રણછોડજી દીવાન, ભક્તિવૈરાગ્યનાં પદો તેમ જ બોડાણાની મૂછનાં પદોથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નરભેરામની ભક્તિશૃંગારની ગરબીઓ અને પદો રચનાર તથા ‘રામાયણ’થી ખ્યાતનામ બનેલા કવિ ગિરધર વગેરે કવિઓએ પોતાની પદરચનાઓ દ્વારા મધ્યકાલીન પદસ્વરૂપની કવિતાને તાજી રાખી છે.

આમ સતત વહેતી રહેતી આ પદકવિતાને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, કબીરપંથી લોકસંતો તથા સ્ત્રીકવિઓએ પણ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓમાં નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ અને બ્રહ્માનંદની પદરચનાઓ ધ્યાનાર્હ છે.

2.3.9 નિષ્કુળાનંદ

કવિનાં 3000 જેટલાં પદો મુદ્રિત હોવાનું કહેવાય છે. ગુજરાતી ઉપરાંત કેટલાંક હિન્દીમાં ને કવચિત્ કચ્છીમાં પણ તેમનાં કેટલાંક પદો મળે છે. આ પદોમાં વિવિધ રાગોનો નિર્દેશ થયેલો છે. વળી, આ પદોમાં બારમાસી, તિથિ, ગરબી, થાળ, વસંત, ધોળ, રેખતા, પરાજિયાં સાખી વગેરે પ્રકારભેદો પણ જોવા મળે છે. પદોમાં વિષયવૈવિધ્ય ઘણું છે. જેમકે, એમાં સહજાનંદ સ્વામીનાં સ્વરૂપવર્ણનનાં ને વિરહનાં, પંચેન્દ્રિયોનાં ભોગનાં, પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં, જ્ઞાનનાં, વૈરાગ્યબોધનાં વગેરે વિષયક પદો છે.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં પદોમાં કૃષ્ણરૂપનાં વર્ણનો અને એમને માટેનો મુગ્ધ પ્રીતિભાવ ને વિરહભાવ વ્યક્ત થયો છે. કવિની વૈરાગ્યભાવની પદરચનાઓ વધુ સ્મરણીય છે. કવિનાં પદોમાં ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના કરીએ કોટિ ઉપાયજી’, ‘જંગલ વસાવ્યું જોગીએ તજી તનડાની આશજી’ જેવાં પદો બહુ લોકપ્રિય બન્યાં છે. કથનને સચોટ દૈનંદિનથી પુષ્ટ કરવાની કવિને સારી ફાવટ છે. કવિની ભાષા સચોટ પણ વેગીલી છે.

2.3.10 પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ

હિન્દી તેમ જ ગુજરાતીમાં કવિએ પદોની રચના કરી છે. કવિના ત્રણ હજાર જેટલાં પદો મુદ્રિત મળે છે. આ પદો તિથિ, વાર, રાશિ, માસ, ગરબો, ગરબી, વગેરે સ્વરૂપભેદોમાં ઉપલબ્ધ છે. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ આ કવિ માટે કહ્યું છે તેમ, “ભક્તિસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વામીનારાયણપંથમાં મોટા કવિ છે, એટલું જ નહીં પણ નરસિંહ મહેતાના પછી મધ્યકાલીન

સાહિત્યમાં જો કોઈનાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ ભક્તિની આંચ દેખાતી હોય તો આ પ્રેમાનંદમાં છે.” તેમણે પોતાની જાતને નરસિંહ મહેતાની માફક ગોપી કલ્પી છે અને પ્રેમભક્તિમય ભાવોર્મિ ગાઈ છે. કવિના કૃષ્ણભક્તિનાં પદોમાં ગુજરાતી અને હિંદીમાં વિકસેલી પ્રેમલક્ષણાભક્તિની કવિતાનું અનુસંધાન છે. કૃષ્ણની ગોકુળલીલાની વિવિધ સ્થિતિઓ આલંબન તરીકે લઈ કવિએ વિવિધ ભાવવાળાં પદો રચ્યાં છે. એમાં પ્રભાતનાં પદો, બાળલીલા ને દાણલીલાનાં પદો, શૃંગારપ્રીતિનાં પદો અને રાસનાં પદો પણ છે. કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ વિરહનાં પદો આસ્વાદ્ય છે.

કવિ સહજાનંદ સ્વામીને કૃષ્ણરૂપ ગણે છે તેથી તેમના સહજાનંદભક્તિનાં પદો ‘પ્રેમાનંદકાવ્ય’ (ભા. 1-2)નાં કૃષ્ણભક્તિનાં પદો સાથે ભળી ગયાં છે. કવિનાં ઉત્તમ પદો સહજાનંદવિરહનાં છે. સહજાનંદસ્વામીને પ્રવાસગમન કરવું પડતું ત્યારે સહજાનંદના વિયોગમાંથી ઘણાં વિરહભાવનાં પદો રચાયાં છે. એમાં પણ સહજાનંદના મૃત્યુ પછી રચાયેલાં વિરહનાં પદો, એમાંથી પ્રગટતી ઉત્કટ વેદનાથી વધુ ધ્યાનાર્હ છે.

પ્રેમાનંદ સ્વામી પોતે ગવૈયા હતા તેથી તેમનાં પદોમાં તેમણે રાગરાગિણીઓનો સુંદર ઉપયોગ કરીને પદોને સુગેય અને કર્ણમધુર બનાવ્યાં છે. કવિની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ માધુર્ય છે. કવિની ભાષા ક્યારેક હિન્દી મિશ્રિત બની ગઈ છે.

2.3.11 બ્રહ્માનંદ

કવિએ 8000 જેટલાં પદો રચ્યાં હોવાનું મનાય છે. પરંતુ તેમાંથી અત્યારે 2600 જેટલાં પદ મુદ્રિત સ્વરૂપે મળે છે. ગુજરાતી, હિન્દી, કચ્છી, ચારણી જેવી ભાષામાં તેમણે પદો રચ્યાં છે. ગરબી, થાળ, આરતી, ભજન સ્વરૂપે કવિનાં પદો મળે છે. જૂલણા, હરિગીત, કુંડળિયા, રેણકી વગેરે છંદોની દેશીઓમાં આ પદો રચાયાં છે. પદોમાં સંગીતના અનેક રાગોનો નિર્દેશ થયેલો જોવા મળે છે.

વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ છે જેમકે, સાંપ્રદાયિક અસરને વિષેશરૂપે ઝીલી કવિએ મંગળા, રાજભોગ, શયન વગેરે જુદે જુદે સમયે મંદિરોમાં થતાં દર્શન અને દિવાળી, અન્નકૂટ, શરદપૂર્ણિમા, એકાદશી, હોળી વગેરે ધાર્મિક ઉત્સવોને વિષય બનાવી ઘણાં પદો રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણજન્મ ઉત્સવ, બાળલીલાવિષયક, વાત્સલ્યપ્રીતિનાં અને દાણલીલા, રાસ, ગોપીવિરહ, ઉદ્ધવસંદેશ વગેરેનાં પદો પણ તેમણે રચ્યાં છે. સહજાનંદસ્તુતિનાં પણ અનેક પદો કવિ પાસેથી મળ્યાં છે.

‘આ તન રંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગેજી’, જેવાં ભક્તિનાં પદો ‘લટકાળા હો લાલ મન મારું લીધું રે હરી લટકે તારે’, ‘છેલા તારું છોગું ભાળી મોહી છું વનમાળી રે’ જેવાં રસભીનાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં પદો અને ‘રે લગની તો હરિવરની લાગી, મેં તન ધનની આશા ત્યાગી’ તથા ‘રે શિર સાટે નટવરને વરીએ, પાછાં પગલાં નવ ભરીએ’ જેવાં નિશ્ચયનાં સંખ્યાબંધ પદો સ્મરણીય છે.

જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં તેમ જ ગોપીભક્તિનાં પદોમાં કવિનું પદ્યકૌશલ, ભાષાપ્રભુત્વ અને કવિત્વ કવિને તેમના સંપ્રદાયના એક મોટાં કવિ ઠરાવે છે.

આ સાથે એક બીજી સંતવાણી તે ભાણસાહેબ, ખીમસાહેબ, રવિસાહેબ, જીવણદાસ સુધીના સંતોની ભજનવાણી હતી. આ સર્વ સંતોના નામને અંતે ‘સાહેબ’ લગાડાય છે જે બતાવે છે કે તેઓ કબીરપંથી હતા. અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ખાસ કરીને બિનઉજળિયાત વર્ગના ભાવિક લોકોને આ સંતોની વાણીએ ભીંજવ્યા હતા. આ પંથના સંતોમાંના ઘણા ઘરબારી છતાં અંતરથી પૂરા વિરક્ત હતા. આધ્યાત્મિક અનુભવ તેમ જ અંતર્યામીની પ્રેરણાથી તેમની કવિતા રચાઈ છે. તેમની કવિતામાં અકૃત્રિમતા, વેધકતા અને બળ છે. કવિતાની વાણી તળપદી છે. એમનાં પદોનો કવનવિષય વૈરાગ્યબોધ, ગુરુમહિમા, પ્રભુમિલન, પ્રભુવિરહ, અવળવાણી અને આત્માનુભવ છે.

2.3.12 સ્ત્રીકવિઓ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પદકવિતામાં સ્ત્રીકવિઓનું સર્જન પણ નોંધપાત્ર છે. આ સ્ત્રીકવિઓમાં જ્ઞાનદેવ અને કવિત્વશક્તિની બાબતમાં ગૌરીબાઈ બીજા કરતાં ઝડિયાંતાં છે. એમનાં પદોમાં વૈરાગ્યોપદેશ, પ્રાર્થનાઓ, વેદાંત, શિવસ્તુતિ, કૃષ્ણબાળલીલા વગેરે વિષયો જોવા મળે છે. એમની ભાષા સરળ અને શિષ્ટ છે. દિવાળીબાઈએ રામજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ અને રામરાજ્યાભિષેકની ગરબીને ધોળ ઉપરાંત ‘મહિના’ અને બ્રહ્મજ્ઞાનનાં પદ લખ્યાં કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત કૃષ્ણભાઈ, પૂરીભાઈ, રાધાભાઈ, નાનીભાઈ, રતનભાઈ, કેટલીક જૈન કવયિત્રીઓએ પણ પદોની રચના કરી છે.

2.4 સારાંશ

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે દયારામ પૂર્વેના પદસાહિત્યથી પરિચિત થયા. પદસાહિત્યની નરસિંહથી શરૂ થયેલી પરંપરાને તાજી રાખવામાં અને સમૃદ્ધ કરવામાં દયારામ પૂર્વેના કવિનો કેવો ફાળો છે તે તમે જોયું.

આ ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી વધુ ખેડાયેલા ‘પદ’ સ્વરૂપનો તમને પરિચય થયો. વળી, પ્રત્યેક પદકવિની રજૂઆતની આગવી રીત અને વિષયપસંદગી વિશે તમને માહિતી પ્રાપ્ત થઈ. રજૂઆતની પ્રકૃતિ અલગ અલગ છે પણ મોટા ભાગનું સર્જન સત્ત્વશીલ છે એ તમે અનુભવ્યું હશે.

કવિતા ગૌણ ને ભક્તિગાન પ્રહેલાં એ હેતું દરેક કવિને છે એ તમે નોંધ્યું હશે. આ ભાષા જ કવિની ભાષા સરળ છે. વળી, ઘણા કવિઓની અનેક પંક્તિઓ લોકજીભે રમતી તમે અનુભવી હશે. એ રીતે આ કવિઓ અત્યંત લોકપ્રિય છે તે તમને અનુભવાયું હશે. તમને નોંધપાત્ર રહ્યો છે. તમે એ પણ નોંધ લીધી હશે કે આ પરંપરામાં સ્ત્રી કવિઓનો ફાળો પણ અત્યંત નોંધપાત્ર રહ્યો છે.

2.5 શાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

પ્રતીતિ	- ભરોસો, ખાતરી
અધમોદારક	- પાપીનો ઉદ્ધાર કરનાર
તલસાટ	- આતુરતા
કરામત	- યુક્તિ, ચાતુરી
દુર્બોધ	- સમજવું મુશ્કેલ
બાની	- બોલવા-લખવાની છટા
ચિકિત્સાવૃત્તિ	- ગુણદોષ પારખવાની વૃત્તિ
ધ્યાનાર્હ	- ધ્યાન ખેંચે તેવું

2.6 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો-જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો -1

પદસ્વરૂપનો ટૂંકો પરિચય આપો.

દયારામ પૂર્વેના અને તેમના સમકાલીન પદકવિઓનાં નામ આપો.

ભાલણ અને મીરાંની પદકવિતા વિશે ટૂંકનોંધ લખો.

નિરાંત અને ધીરાભગતનાં સર્જનનો પરિચય આપો.

ભોજાભગત અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડની કૃતિઓ વિશે નોંધ લખો.

અખા-પ્રીતમની પદકવિતાનો પરિચય કરાવો.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ અને તેમનાં સર્જન વિશે જણાવો.

પદસ્વરૂપમાં ફાળો આપનારી સ્ત્રીકવિઓનાં નામો આપી તેમનાં સર્જન વિશે નોંધ લખો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો -1

(1) 2.2

(2) 2.3

(3) 2.3.1, 2

(4) 2.3.5, 6

(5) 2.3.7, 8

(6) 2.3.3, 4

(7) 2.3.9, 10, 11

(8) 2.3.12

એકમ ૩ દયારામ

રૂપરેખા

૩.૦ ઉદ્દેશો

૩.૧ પ્રસ્તાવના

૩.૨ પૂર્વભૂમિકા

૩.૩ દયારામ : સમય અને જીવનરેખા

૩.૩.૧

૩.૩.૨

૩.૩.૩ દયારામ

૩.૪ દયારામની સાહિત્યસેવા

૩.૪.૧ ન્દીર્ઘકૃતિઓ

૩.૪.૨ શ્લોકાત્મક કૃતિઓ

૩.૪.૩ નામસંકીર્તનાત્મક કૃતિઓ

૩.૪.૪ કડવાબંધ પ્રયોજાયેલી કૃતિઓ

૩.૪.૫ કથાત્મક રચનાઓ

૩.૪.૬ પ્રસંગવર્ણનાત્મક કૃતિઓ

૩.૪.૭ પદમાળા રૂપે વિકાસ પામેલી કૃતિઓ

૩.૪.૮ મધ્યકાલીન કાવ્યરૂપો

૩.૪.૯ ગરબીઓ

૩.૪.૧૦ પ્રાર્થનાઓ અને બોધકપદો

૩.૪.૧૧ ગદ્યરચનાઓ

૩.૪.૧૨ અન્ય ભાષાઓમાં મળતી રચનાઓ

૩.૪.૧૩ પ્રકીર્ણ રચનાઓ

૩.૫ સારાંશ

૩.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો

૩.૭ 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના સવાલો - જવાબો

૩.૦ ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગનો ત્રીજો એકમ છે. આ એકમના અભ્યાસથી -

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા પ્રતિનિધિ કવિ દયારામથી તમે પરિચિત થશો.
- દયારામની નોંધપાત્ર રચનાઓ વિશે તમને માહિતી મળશે.
- અત્યંત લોકપ્રિય બનેલી કવિ દયારામની ગરબીઓની ઘણી પંક્તિઓના તમે સીધા પરિચયમાં મુકાશો.
- 'દયારામ કવિ કે પ્રજાથી' જેવા મધ્યકાળમાં ચર્ચાસ્પદ બનેલા પ્રશ્ન વિશે તમને માહિતી મળશે.

૩.૧ પ્રસ્તાવના

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદગરબી અત્યંત લોકપ્રિય સ્વરૂપો છે. નરસિંહથી માંડી છેક દયારામ અને તે પછી પણ પદસ્વરૂપની રચના થતી રહી છે. નરસિંહ, મીરાં, પ્રીતમ જેવા કેટલાક કવિઓના પદો અત્યંત લોકપ્રિય બન્યાં છે. એ સિવાય પણ અનેક કવિઓએ આ ક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું છે. સામાન્ય રીતે પદકવિઓની કૃતિઓમાં કૃષ્ણભક્તિ વિષય બની છે. દયારામ વહેતી આવેલી પરંપરાને આગળ વધારે છે. દયારામે આમતો વિપુલ સાહિત્ય સર્જ્યું છે. 'રસિકવલ્લભ' જેવી કૃતિ જેમાં કેવલદ્વૈત સિદ્ધાંતનું ખંડન અને શુદ્ધદ્વૈત સિદ્ધાંતનું મંડન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત બોધાત્મક, નામસંકીર્ણાત્મક, આખ્યાનાત્મક એમ અનેક પ્રકારની

રચનાઓ કવિ પાસેથી મળી છે પરંતુ કવિની કીર્તિદા કૃતિઓ તો ગરબીઓ છે. આ ગરબીઓની રજૂઆતની પદ્ધતિ પણ અલગ અલગ અને આકર્ષક છે. આ ગરબીઓના પરિચયથી દયારામના કવિત્વનો સાચો પરિચય થશે.

3.2 પૂર્વભૂમિકા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સઘળા કવિઓ પહેલા ભક્તો છે પછી સર્જકો-કવિઓ છે. કાવ્યરચના સાધ્ય નથી પણ પ્રભુ પાસે પહોંચવા માટેનું સ્થૂળ સાધન છે.

દયારામ પણ ભક્તકવિ છે. એમણે તેમનું જીવન પુષ્ટિસંપ્રદાયના મરજદી વૈષ્ણવ તરીકે વિતાવ્યું હતું. કૃષ્ણ એમનો આરાધ્યદેવ હતો. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ એની સ્મૃતિમાં ગુજરે એવી ખેવના આ કવિની રહી છે.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું હૃદય વધુ કોમળ હોય છે. સમર્પિત જીવન જીવવું એને ગમે છે. રિસામણાં-મનામણાં એ એની સ્વભાવસહજતા છે. તેથી દયારામે કવિ બનતા પહેલાં સ્ત્રીભાવ પોતાનામાં આરોપ્યો છે. પોતે ગોપી-રાધા અને કૃષ્ણ પોતાનો પ્રિયતમ એ રીતે એમણે પ્રભુભક્તિ કરી છે. આ ભાવ મુખ્યત્વે ગરબીઓમાં વ્યક્ત થયો છે. એમાં શૈલી અત્યંત સરળ છે એની અભિવ્યક્તિ અત્યંત આકર્ષક અને વૈવિધ્યસભર છે. એમાં ભગવાન કૃષ્ણ સાથેનાં રિસામણાં-મનામણાં અત્યંત સાહજિક છે.

કવિની અન્ય કૃતિઓનું આકર્ષણ તો ભાવકને રહે છે પરંતુ જીવનની સહજ લાગણીઓને ગૂંથી લેતી ગરબીઓ કવિની લોકપ્રિય રચનાઓ બની રહી છે.

3.3 દયારામ : સમય અને જીવનરેખા

3.3.1

દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના છેલ્લા તેજસ્વી પ્રતિનિધિ છે. તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૭૭૭/સં. ૧૮૩૩, ભાદરવા સુદ ૧૧ ઉપર ૧૨, શનિવારે થયો હતો. તેમનું અવસાન ઈ.સ. ૧૮૫૩/સં. ૧૮૦૮ મહાવદ પને સોમવારે થયું હતું. કવિનો જન્મ કાં તો ચાણોદ કે મોસાળ ડભોઈ થયો હશે. તેઓ જ્ઞાતિએ સાકોદરા નાગર હતા. તેમના ઈષ્ટદેવ હાટકેશ્વર પણ પિતાના સમયથી તેમનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગ હતો. કિશોરવયમાં તેમના માતાપિતાનું અવસાન થયેલું. કવિને તેમણે કરેલી યાત્રાઓનો સમય બાદ કરતાં, મોટા ભાગનો સમય ચાણોદ અને મોસાળ ડભોઈમાં રહેવાનું થયું હતું.

3.3.2

બાળપણમાં કવિનું સગપણ થયું હતું એવી માહિતી મળે છે. પરંતુ કવિએ લગ્ન કર્યા ન હતાં અને પોતાનું જીવન કૃષ્ણસેવામાં સમર્પણ કરી પુષ્ટિમાર્ગના મરજદી વૈષ્ણવ તરીકે વિતાવ્યું હતું. એમણે વલ્લભલાલજી મહારાજ પાસે બ્રહ્મસંબંધ લીધો હતો અને ત્રણ વાર ભારતયાત્રા તથા સાત વાર શ્રીનાથજીની યાત્રા કરેલી એમ કહેવાય છે. યાત્રાની પ્રેરણા કવિને ડાકોરનિવાસી વિદ્વાન ઈચ્છારામ ભટ્ટ પાસેથી મળેલી. દયારામને ઈચ્છારામ સાથે સંપર્ક કદાચ નાનપણમાં જ થયેલો. કવિએ ઔપચારિક શિક્ષણ ઝાઝું લીધું હોય એમ દેખાતું નથી. પરંતુ એમણે ભાગવત વગેરે પુરાણો, ગીતા વગેરે ધર્મગ્રંથો, સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય અને ભક્તિસાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હશે એમ તેમના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે.

3.3.3 દયારામ

દયારામના જીવન વિશે એવી પણ માહિતી મળે છે કે તેઓ જીવનભર અપરણીત હતા. પુષ્ટિસંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ૧૪ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મસંબંધ લીધો હતો અને ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પાકી મરજદ લીધી હતી. દયારામના શિષ્ય-સેવકોમાં રતનબાઈ સોનારણ સાથેનો એમનો સંબંધ ચર્ચાસ્પદ બન્યો હતો. એ બાળવિધવાએ દયારામની પ્રભુસેવામાં સહાય કરી હતી અને તેમની માંદગીમાં પરિચર્યા કરી હતી. દયારામનો સ્વભાવ રંગીલો અને શોખીન હતો. તેમની ગરબીઓમાં શૃંગારનું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે અને તેમને રતનબાઈનો સંપર્ક હતો. આ બધાંને કારણે દયારામ ભક્ત નહીં પણ પ્રણયી છે એવો આક્ષેપ થયો છે. પરંતુ આ આક્ષેપ યથાર્થ નથી. કવિની ગરબીઓમાં દેખાતો શૃંગાર તો પરંપરાનો વારસો છે. દયારામ કવિ હતા તેથી એ રસિકતાથી

અને કલ્પનાથી વધુ પ્રગલ્ભ બની ગઈ તદ્દક્ષિણા મિલન-વિરહનું આલેખન કર્યું છે. આમ કરવામાં પોતે પોતાના સ્વામીની-‘દયાપ્રીતમ’ની લીલા જ ભક્તિભાવે ગાઈ છે. ગરબી સિવાયના અન્ય સાહિત્યથી બીજું કોઈ અનુમાન થઈ શકે તેમ નથી. અનંતરાય રાવળ નોંધે છે, “બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે દયારામ ગરબીઓમાં પોતાના રસરુચિની મર્યાદાઓ સાથે ગુજરાતનો જયદેવ બન્યો છે.” દયારામનાં ભક્તિવૈરાગ્યનાં પદો તથા આરતભરી પ્રાર્થનાઓ એનું ભક્તકવિ તરીકેનું સ્વરૂપ છતું કરે છે.

3.4 દયારામની સાહિત્યસેવા

કવિની કૃતિઓ ગુજરાતી અને વ્રજ હિંદીમાં ને કવચિત્ મરાઠી ને સંસ્કૃતમાં મળે છે. કવિની કૃતિઓનો એક મોટો ભાગ તો પદ-ગરબી પ્રકારની લઘુરચનાઓ છે જે ૬૦૦ જેટલી થાય છે. અન્ય નાનીમોટી કૃતિઓ પણ ૩૦૦ સંખ્યામાં જેટલી મળે છે જેમાંની ઘણી સાંપ્રદાયિક છે.

3.4.1 દીર્ઘ કૃતિઓ

કવિની દીર્ઘ કૃતિઓમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર રસિકવલ્લભ (ર.ઈ.૧૮૨૮/સં.૧૮૮૪, શ્રાવણ સુદ ૧૧, ગુરુવાર) છે. કૃતિ મુદ્રિત મળે છે. અને ૧૦૮ કડવાંમાં વિભાજિત છે. આ કડવાં પદ નામે ઓળખાવાયાં છે. કૃતિમાં કવિનો હેતુ કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું ખંડન અને શુદ્ધાદ્વૈત-સિદ્ધાંતનું મંડન કરવાનો છે. ગુરુશિષ્યસંવાદ રૂપે રચાયેલી આ કૃતિમાં કવિના સાંપ્રદાયિક તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ અને સંપ્રદાયનિષ્ઠા સબળ રૂપે વ્યક્ત થયાં છે. કાવ્યમાં કવિએ પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો તથા ઉપમા વગેરે અલંકારોનો વિનિયોગ કર્યો છે જેથી કાવ્ય લોકભોગ્ય બન્યું છે.

કવિએ કૃતિમાં માયાવાદનું ખંડન કર્યું છે. વળી, જીવ પરબ્રહ્મનો અંશ છે અને સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મને મુકાબલે અલ્પશક્તિમાન છે એમ કહીને એ બેની એકતાને નિષેધે છે. ભક્તિને કવિ જ્ઞાન કરતાં ચઢિયાતી ઠરાવે છે. કવિએ પુષ્ટિભક્તિ, સત્સંગ, ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણો તેમ જ યમુના, તુલસી, ગોપીચંદન, તિલક વગેરેનો મહિમા કવિએ ગાયો છે. અનંતરાય રાવળના મત પ્રમાણે “આ કૃતિ રસદષ્ટિએ ભાગ્યે જ ઊંચી ગણાય. ખંડનમંડનાત્મક દલીલબાજી અને સ્વમતાગ્રહના તાનમાં કાવ્યના રસતત્ત્વ પર કવિથી લક્ષ અપાયું નથી.”

૧૮૧/૧૮૨ કડીની મુદ્રિત કૃતિ ‘પુષ્ટિપથરહસ્ય’ માં વલ્લભાચાર્ય અને તેમના કુળ સમગ્રની સેવાપૂજાનું મહિમાગાન કવિએ કર્યું છે. એમાં પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો તથા શબ્દચાતુર્યનો વિનિયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

‘ભક્તિપોષણ’ ચંદ્રાવળામાં રચાયેલી ૧૦૧ કડીની કૃતિ છે. કૃતિ મુદ્રિત મળે છે. કૃતિનું આકર્ષણ એમાંનું લોકભોગ્ય દૃષ્ટાંત નિયોજન છે. બ્રાહ્મણભક્ત સંવાદમાં બે બ્રાહ્મણ બંધુઓનો સરળ રોચક સંવાદ છે. ૭૦ કડીની આ મુદ્રિત કૃતિમાં બે-બે બ્રાહ્મણ બંધુઓનો સરળ રોચક સંવાદ છે. કવિએ કૃતિમાં વેદવિહિત કર્મમાર્ગ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ સેવાભક્તિમાર્ગ ચડિયાતો છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

3.4.2 બોધાત્મક કૃતિઓ

બોધાત્મક કૃતિઓમાં પર કુંડળિયાની મુદ્રિત મળતી ‘પ્રબોધબાવની’ (ર.ઈ.૧૮૧૪/સં.૧૮૭૦, ફાગણ વદ ૩) સૌથી વધુ નોંધપાત્ર છે. કૃતિમાં કવિએ રસપ્રદ લોકોક્તિઓને આધારે સચોટ રીતે બોધ આપ્યો છે એમાં કવિનું કૌશલ પ્રગટ થાય છે. ૬૧ કડીની મુદ્રિત મળતી ‘ચિંતનચૂષિકા’ માં કવિએ માણસને પજવતી સર્વ ચિંતાઓમાંથી મુક્ત થવા માટેનો માર્ગ સૂચવ્યો છે. શ્રી વલ્લભકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુરુનું શરણ વગેરે કેટલાક ઉપાયો ચિંતામાંથી મુક્તિ અપાવે છે. ૩૩ કડીની ‘મનમતિસંવાદ’માં મનને ભગવદ્ભક્તિ તરફ વાળવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત બંને કૃતિઓમાં લોકભોગ્ય દૃષ્ટાંતો અને લોકોક્તિઓનો ઉપયોગ નોંધપાત્ર બને છે.

૧૦૧ કડીની શ્રી કૃષ્ણનામ ‘માહાત્મ્યમાધુરી’ (મુ.), ૭૧ કડીની ‘શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્ય-મંજરી’ (મુ.) ૪૫૪ કડીની ‘હરિદાસ ચંદ્રિકા/હરિભક્તિ ચંદ્રિકા’ (મુ.), ૬૪ કડીની ‘શિક્ષાભક્તિવિનવણી’, ‘વિનય-બત્રીસી’ (મુ.), ૫૨ કડીની ‘ભક્તિવેલ’ (મુ.), ૨૫ કડીની ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્તવનમંજરી’, ૫૨ કડીની ‘કાળજ્ઞાનસારાંશ’, ૧૩૧ કડીની ‘શિક્ષા-પરીક્ષાપ્રદીપ’ (મુ.), ૬૦ કડીની ‘વ્યવહારચાતુરીનો ગરબો’ (મુ.). આ બધી કૃતિઓમાં ભગવાનના નામસ્મરણથી નીપજતા પ્રભાવો, ભક્તના લક્ષણો અને ભક્તનું મહિમાગાન, ભગવાન પાસે કરેલી ભક્તિમય

જીવનની યાચના, ઈશ્વરી કૃપાના દર્શાવો, પુરાણકથિત મૃત્યુચિહ્નો વગેરે ભક્તિનો મહિમા અને બોધ કરતાં વિવિધ વિષયો કૃતિઓમાં છે.

3.4.3 નામસંકીર્તનાત્મક કૃતિઓ

નામસંકીર્તનાત્મક ૧૯ જેટલી કૃતિઓ મુદ્રિત મળે છે. આ પ્રકારની કૃતિઓ ૬-૭ થી ૬૬ જેટલી કડીઓમાં વિસ્તરે છે. એમાં 'શ્રીકૃષ્ણ અષ્ટોત્તરનામચિંતામણિ' વગેરે શ્રીકૃષ્ણનામ માળાઓની બહુલતા છે. ઉપરાંત ગુરુનામ, ભક્તનામ વગેરેનું પણ એમાં સંકીર્તન છે. 'પુરુષોત્તમ-પંચાગ' ને નામે ઓળખાવાયેલી કૃતિમાં 'શ્રીવલ્લભઅષ્ટોત્તરનામ', 'શ્રી વિકલ અષ્ટોત્તરશતનામ', 'શ્રીપુરુષોત્તમઅષ્ટોત્તરશતનામ', 'શ્રી રાધાઅષ્ટોત્તરશતનામ' અને 'શ્રી વ્રજભક્તઅષ્ટોત્તરશતનામ' નો સમાવેશ થયો છે.

નામસંકીર્તનાત્મક કૃતિઓમાં વિષયો : ૮૪ અવતાર, ૮૪ કે ૨૫૨ વૈષ્ણવ, મહાપ્રભુની ૮૪ બેઠકો, વલ્લભના પિરવારની નામયાદી વગેરે હોય છે.

આ કૃતિઓમાં ભુજંગપ્રયાત, દુવૈયા, નારાય, સવૈયા જેવા છંદોનો ઉપયોગ થયો હોય છે.

ભક્ત હૃદયની સાથે સાથે કવિના સંગીતજ્ઞ-વ્યક્તિત્વનો પણ ભાવકને પિરયથ થાય છે.

3.4.4 કડવાબંધ પ્રયોજાયેલી કૃતિઓ

કવિની પૌરાણિક કે ભક્તચરિત્ર વિષયક વૃત્તાંતોને વણી લેતી કેટલીક આખ્યાત્મક કૃતિઓ પણ મળે છે. 'કડવા' માટે કેટલીકવાર 'મીઠાં' નામ પ્રયોજાય છે. કવિના મોટા ભાગનાં આખ્યાનો ભાગવત આધારિત છે. કવિની કૃતિઓ ૫ મીઠાંનું 'નાગ્નજિતીવિવાહ' (મું.), ૮ કડવાનું 'અજ્ઞમિલાખ્યાન' (ર.ઈ.૧૮૦૭/સં.૧૮૬૩, ભાદરવા સુદ ૧૫, બુધવાર (મું.), ૮ કડવાની 'સત્યભામાવિવાહ' (મું.), ૧૯ કડવાએ અધૂરું રહેલું 'વૃત્રાસુરનું આખ્યાન' (મું.), ૩ મીઠાંનું 'રુકિમણીવિવાહ/હરણ' (મું.), ૩ કડવાનું 'રુકિમણીસીમંત' (મું.), ૩૭ કડીનું મીરાં-ચરિત્ર' (મું.) અને ૨૩ કડીનું 'કુંવરબાઈનું મામેરું'.

કલાદૃષ્ટિએ કવિએ કોઈ વિશિષ્ટ સિદ્ધિ આ રચનાઓમાં દાખવી નથી. કૃતિઓમાંનું ભાષારૂપ તળપદું છે. લોકબોલીના શબ્દો, કહેવતો, ઉપમા વગેરે અલંકારો ને શબ્દાલંકારો કૃતિઓમાં જોવા મળે છે.

3.4.5 કથાત્મક રચનાઓ

કવિની કેટલીક વિશિષ્ટ કથાત્મક રચનાઓ પણ મળે છે. 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાહાત્મ્ય' (ર.ઈ.૧૮૨૩/સં.૧૮૭૮, શ્રાવણ વદ ૮, મંગળવાર: (મું.), ૧૩૧ કડીની 'દશમસ્કંધલીલાનું કમણિકા' (મું.), 'શ્રીકૃષ્ણ ઉપલીત/જનોઈ' (મું.), ૫૬ કડીનો 'શ્રીકૃષ્ણપ્રાગટ્ય/જન્મખંડનો ગરબો' (મું.), ૩૪ કડીનો 'મોહિની સ્વરૂપનો ગરબો' (મું.), ૧૪ કડીનો 'અદલબદલનો શુંગારનો ગરબો' (મું.), 'માનલીલાનો ગરબો' (મું.), ૩૩ કડીનો 'રાસલીલાનો ગરબો' (મું.), ૨૦૨ કડીનો 'રાસપંચાધ્યાયીનો ગરબો', ૫૭ કડીનો 'વિરુદ્ધર્માશ્રય અને અકળ ચરિત્રનો ગરબો' (મું.).

3.4.6 પ્રસંગવર્ણનાત્મક કૃતિઓ

આ પ્રકારની રચનાઓમાં ૧૯૮ કડીએ અપૂર્ણ 'શ્રીકૃષ્ણસ્તવન માધુરી' નો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપવર્ણન, વૃંદાવનવર્ણન અને રાસલીલાવર્ણનનો સમાવેશ થાય છે. ૪૧ કડીની 'હનુમાન ગરુડસંવાદ' પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની વૃત્તાન્તગર્ભિત રચના છે. એમાં હનુમાન અને ગરુડ એકબીજના સ્વામીઓ રામ અને કૃષ્ણના જીવનની પુરાણપ્રસિદ્ધ હકીકતનો આધાર લઈ એમની નિંદા કરે છે.

3.4.7 પદમાળા રૂપે વિકાસ પામેલી કૃતિઓ

૨૧ પદની 'પ્રેમરસગીતા' (મું.) પદમાળા રૂપે વિકાસ પામેલી કૃતિ છે. એમાં ભાગવત દશમસ્કંધ આધારિત ઉદ્ધવસંદેશનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. કૃતિમાં વત્સલ, વિપ્રલંભ, અને કરુણનું અસરકારક આલેખન થયું છે. તળપદી વાગ્બંધીઓ અને દંષ્ટાંકતોની મર્મવેધકતાથી કૃતિ અસરકારક બની છે.

3.4.8 મધ્યકાલીન કાવ્યરૂપો

ઋતુવર્ણન, મહિના, તિથિ, વાર, કક્કો જેવાં કેટલાંક મધ્યકાલીન કાવ્યરૂપોની રચના પણ કવિએ કરી છે. ‘ષડ્ઋતુવર્ણન’ મુદ્રિત મળે છે. ૧૨ કડી ઉપરાંત ૧-૧ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ઋતુનો સંદર્ભ ચિત્રાત્મક રીતે વર્ણવાયો છે. એમાં રાધાની વિરહવ્યથા ઉત્તરોત્તર ઉત્કટતા પામતી જાય છે તે દર્શાવાયું છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં શ્રીકૃષ્ણનાં ભાવાત્મક દર્શન કરીને રાધા વિરહમાંથી મુક્ત થાય છે એવો વિકાસક્રમ આલેખાયો છે.

મહિના-વિષયક દયારામની ૪ રચનાઓ મુદ્રિત મળે છે. તેમાં ૬૧ કડીની ‘રસિયાજીના મહિના’ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર કૃતિ છે. એમાં પ્રકૃતિ અને નાયિકાની સ્થિતિના વિરોધનાં માર્મિક ચિત્રો ઉપસાવાયાં છે. બીજી કૃતિ પુરષોત્તમમાસ સાથે ૧૩ માસ અને ૧૩ માસના વિરહભાવનું હૃદયંગમ વર્ણન કરતી ‘કૃષ્ણવિરહ/રાધિકાવિરહના દ્વાદસમાસ’ છે. બીજી મહિના વિષયક કૃતિઓમાં ૧૫ કડીના ‘તેરમાસ’ તથા ૧૨ કડીના ‘વહાલમજીના મહિના’ છે.

કવિની તિથિપ્રકારની બે રચનાઓ મુદ્રિત મળે છે. ‘પંદરતિથિનો ગરબો’ અને ‘સોળ તિથિનો હીરાવેધ.’ એમાં ગોપીના વિરહભાવ અને કૃષ્ણપ્રેમના અનુભવનું આલેખન થયું છે.

૩૧ કડીનો ‘મનપ્રબોધનો કક્કો’ (મું.) બોધાત્મક કૃતિ છે.

3.4.9 ગરબીઓ

દયારામના કૃષ્ણકીર્તનાત્મક સાહિત્યમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ સૌથી આકર્ષક એમની ગરબીઓને નામે ઓળખાતાં પદ છે. કવિના સમગ્ર સાહિત્યસર્જનમાં ગરબીઓ એક નાનકડા ભાગ જેટલી છે. પણ કવિ તરીકે એમની કીર્તિદા એ જ બની છે. અનંતરાય રાવળ કહે છે કે “ગરબીઓ જેવાં પદો આમ તો નરસિંહ - ભાલજીના સમયથી રચાતાં આવ્યાં છે, પણ દયારામે તેમાં જુદા જુદા રાગરાગણીઓ પ્રયોજી તેને જે રીતે લડાવ્યાં-સોહાવ્યાં છે તે એની એ કાવ્યપ્રકારની મોટી સેવા છે.”

ગરબો-ગરબી, ધોળ આદિ પ્રકારની પદરચનાઓની સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ જેટલી છે જેમાંથી ઘણી મુદ્રિત મળે છે. આ ગરબીઓનો વિષય રાધા અને ગોપીઓની ઉત્કટ શ્રીકૃષ્ણભક્તિ અને શ્રીકૃષ્ણની એમની સાથેની લીલા છે. એમાં દયારામે ‘ભાગવતનું વ્રજ’ ખડું કરી દીધું છે. કવિએ પોતે ગોપી જોડે તાદાત્મ્યભાવ અનુભવ્યો છે ને કૃષ્ણ સાથેનો સ્નેહ વિવિધ ભાવથી ગાયો છે. ઘણી ગરબીઓ ગોપીઓના ઉદ્દગાર રૂપે ગવાતી હોય એ રીતે રજૂ થઈ છે. જેમકે, ગોપી કૃષ્ણના રૂપને જુવે છે ને ગાય છે :

‘શોભા સલુણા શ્યામની, તું જોને સખી

શોભા સલુણા શ્યામની’

‘કામણ દીસે છે એલબેલા તારી આંખમાં રે.’

‘કિયે ઠામ મોહીની ન જાણી રે, મોહનજીમાં કિયે ઠામ’

કેટલીક ગરબીઓમાં ગોપીઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો હૃદયભાવ વાચા પામ્યો છે.

‘સુણો શામળા, હું તમ માટે ઘેલી થઈ જો’

‘અલબેલાજી પ્રાણધાર રે, તમ પર વારી રે’

‘વાંકુંમા જોશો વરણાગિયા,

જોતાં કાળજડામાં કાંઈ કાંઈ થાય છે.’

કેટલીક એવી ગરબીઓ છે જેમાં ગોપી તેની સખીને કહેતી હોય સંભળાવતી હોય

‘વ્રજ વહાલું રે, વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું.’

કેટલીક ગરબીઓમાં ગોપીઓની કૃષ્ણઅંખના રસોત્કટ વાણીમાં પ્રગટ થઈ છે.

‘કહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ’

‘સામું જો નંદના છોગાળા, મારું ચિત્ત ચોરણવાળા.’

‘ઘેલી મુને કીધી શ્રીનંદજીના નંદે.’

‘ઓરો આવને સલુણા હરિ શામળા જો.’

ગોપીને કૃષ્ણ ખૂબ વહાલો છે. કૃષ્ણના પનઘટ પરનાં કે રસ્તા વચ્ચેનાં અડપલાં, કૃષ્ણએ ગોપીને મળવા કરેલો સમયભંગ, એને માટેની ગોપીની ચીડ વગેરે વ્યક્ત કરતી ગરબીઓ પણ છે. કૃષ્ણાનુરાગી વ્રજની નારને વાંસલડી વેરણ ને શોક્ય જેવી લાગે છે. એ ભાવ નિરૂપતી ગરબીઓ પણ કવિએ રચી છે.

‘માનીતી તું છે મોહન તણી હો વાંસલડી!’

‘ઓ વાંસલડી, વેરણ થઈ લાગી રે વ્રજની નારને.’

વાંસળી ગોપીને ઉત્તર આપે છે એની પણ ગરબીઓ મળે છે.

ગોપી કૃષ્ણપ્રેમથી મળેલા સંતોષથી જે સુખદ અનુભવ કરે છે એ અનુભવને પણ કવિએ ગરબીમાં વાચા આપી છે. ‘હું શું જાણું વહાલે મુજમાં શું દીલું?’ ગોપીના પ્રિયતમ કૃષ્ણ સાથેના લાડ ને રિસામણાં પણ દયારામે ગાયાં છે.

‘શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું,

મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાઉં.’

‘હાવાં હું સખી. નહિ બોલું રે નંદકુંવરની સંગે,’

મુને શશિવદની કહી છે રે ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે. ? રાધા કૃષ્ણની સંવાદાત્મક ગરબીઓ પણ કવિએ રચી છે. જેમકે, રાધા બોલે છે ‘કહાનકુંવર કાળા છો, અડતાં હું કાળી થઈ જાઉં’ કૃષ્ણ જવાબ આપે છે,

‘તું મુજને અડતાં શ્યામ થઈશ તો હું કયમ નહિ થાઉં ગોરો?

ફરી મળતાં રંગ અદલાબદલી, મુજ મોરો તુજ તોરો’

કેટલીક ગરબીઓમાં દયારામે નટખટ અને ચુતર રસિકવર તરીકે કૃષ્ણને આલેખ્યા છે. આ બધી ગરબીઓમાં કૃષ્ણવિરહ જેમાં ગોપીઓએ ગાયો છે તે વિશેષ આકર્ષક છે.

‘મુને અંગ અંગ લાગી લાલ્લા કાળજ કોઈ કાપે રે.’

‘પ્રેમની પીડા તે કોને કહીએ મધુકર, પ્રેમની પીડા.’

‘ઓ ઓદ્ધવજી, બાલે તો વિસરી અમને મેલ્યા ?

કેટલીક ગરબીઓ જેમાં રાધા-કૃષ્ણના ઉદ્ગમ રજૂ થયા છે તે પ્રાટ્યાત્મિક કે પાત્ર લક્ષી ઊર્મિકાવ્યોના પ્રકારની છે.

આ ગરબીઓમાં રાગો તથા ઢાળોનું વિપુલ વૈવિધ્ય છે. લાઘવથી પણ સઘન રીતે ગોપીઓનાં હૈયાની સુકુમાર અને રસભર ઊર્મિઓ ગરબીઓમાં દયારામે રજૂ કરી છે. ગોવર્ધનરામ દયારામની ગરબીઓ માટે સ્તુતિવચનો કહ્યાં છે -

“જગતભરના સાહિત્યમાં ગુજરાતની ગરબીઓનું... એ ગરબીઓના સંગ્રામે ગુજરાતજ્ઞના હૃદયરાજવી દયારામનુંય સ્થાન અદ્ભુત છે... એમની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામૂલું રસમોતી છે.”

3.4.10 પ્રાર્થનાઓ અને બોધકપદો

ગરબીઓ પરથી દયારામની છાપ કદાચ કોઈ રંગીલા કવિની ભાવકના મનમાં ઊપસે પણ દયારામ એક ભક્તકવિ પણ છે. તેમના હૃદયનો ખરો પોકાર સંભળાવતી કેટલીક પ્રાર્થનાઓ મળે છે.

‘જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કરુણાસિંધુ ગ્રહો કર મારો.’

‘હરિ હું શું કરું રે? મારો માયા ન મૂકે કેડો.’

‘કૃપાસિંધુ કહાણો રે, કૃપા મને કયમ ના કરો?’

‘મારો અંતસમય અલબેલા મુજને મુકશો મા.’

કવિનું જીવનલીલાની સંમાપ્તિની ઘડીની આગાહી થતાં રચાયેલું ‘મનજી મુસાફર રે ચાલો નિજ દેશ ભણી’ એ અને પોતાને ‘ઢણકતું ઢોર’ કહી વર્ણવતું એ બંને જાણીતાં પદ છે. ભક્તિનું અને ભક્તિરસે છલકતા ભક્તોનું કવિ ગૌરવ ગાય છે.

‘જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમઅંશ તેના ઉરમાં ઠરે’

‘લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો’

‘પ્રગટ મળ્યે સુખ થાય, શ્રી ગિરધર પ્રગટ મળ્યે સુખ થાય?’

અંતરથી ખરા વૈષ્ણવ ન બનેલા મિથ્યાચારીઓને ઠપકારતા કવિનાં કેટલાંક પદો પણ મળે છે.

જેમકે,

‘હરિ તુંને પ્રસન્ન તે કેમ થાય ? તારા મનનું કપટ ન જાયે.’

‘વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે, હરિજન નથી થયો તું રે, શીદ ગુમાનમાં ધૂમે ?’

આમ, પ્રાર્થના ના અને અન્ય બોધક પદો પણ ધ્યાનાર્હ-રસપ્રદ છે.

3.4.11 ગદ્યરચનાઓ

દયારામે કેટલીક ગદ્યકૃતિઓ પણ આપી છે. જેમકે, ‘મનપ્રબોધ’, ‘પ્રત્યક્ષાનુભવ’ આ બંને મુદ્રિત ગદ્ય રચનાઓ છે. આ કૃતિઓમાં કવિનો અધ્યાત્મ અનુભવ અને તેમના અંતસ્તાપના નિવેદનો છે. એ રીતે એ નોંધપાત્ર છે. ‘પ્રશ્નોત્તરમાલિકા’ માં ૧૫ પ્રકરણ છે. કૃતિ મુદ્રિત મળે છે. તેમાં ૧૫ પ્રશ્નોત્તરમાં ૪ વૈષ્ણવ મતો અને શાંકરવેદાંતના સિદ્ધાંતો કવિએ રજૂ કર્યા છે અને શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત અને પુષ્તિભક્તિ રીતિભાવનાનું સમર્થન કર્યું છે. ‘પ્રશ્નોત્તરમાળા’ પણ મુદ્રિત મળે છે તેમાં ધર્મબોધ અને વ્યવહારબોધના ૧૦૮ ટૂંકા પ્રશ્નોત્તર છે. કવિએ ‘સતસૈયા’ની ગદ્યટીકા આપી છે. અને ‘શ્રીમદ્ભાગવતગીતા’ ગુજરાતી-ગદ્યમાં ઉતારેલ છે. ભાગવતસાર પણ કવિએ આપેલ છે. કવિનું ગદ્ય કથાકાર કે પુરાણીની જેમ વ્યાખ્યાન-શૈલીનું છે. ગદ્ય કૃતિઓ શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત અને પુષ્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંતોની જ સમજ આપે છે.

3.4.12 અન્ય ભાષાઓમાં મળતી રચનાઓ

વ્રજ અને હિંદી ભાષામાં દયારામે વિપુલ અને નોંધપાત્ર રચનાઓ કરી છે. ‘રસિકરંજન’, ‘સંપ્રદાયસાર’, ‘પુષ્તિપથસારમણિદામ’, ‘સિદ્ધાંતસાર’ આ બધી રચનાઓ મુદ્રિત મળે છે જે મુખ્યત્વે તત્ત્વવિચારાત્મક છે. ‘ક્લેશકુઠાર’ અને ‘કૌતુકરત્નાવલી’ બંને મુદ્રિત રચનાઓ બોધાત્મક છે. કવિએ ‘પુષ્તિભક્તરૂપમાલિકા’ જેવી નામમાલાઓ પણ રચી છે. ‘વિષ્ણુસ્વામીની પરચરી’, ‘અલકચંદ્રચંદ્રિકા’ ‘શ્રીમદ્ભાગવતાનુક્રમણિકા’ આ કૃતિઓ ચરિત્રવર્ણનાત્મક અને પ્રસંગ વર્ણનાત્મક છે.

‘પ્રમેયપચાવ’, ‘સ્વાંતઃકરણસમાધાન’ બંને મુદ્રિત કૃતિઓ આત્મકથનાત્મક અને આત્મનિવેદનાત્મક છે. મુદ્રિત રચના ‘વૃન્દાવનવિલાસ’ વર્ણનાત્મક છે

મરાઠીમાં ‘નરિસંહ મહેતાની હૂંડી’ મુદ્રિત અને સંસ્કૃતમાં સ્તોત્રાદિ પ્રકારની કવિની રચનાઓ મળે છે.

3.4.13 પ્રકીર્ણ રચનાઓ

પ્રકીર્ણ કૃતિઓમાં મુદ્રિત મળતી ‘ચાતુરચિત્તવિલાસ’ અને ‘અલૌકિક નાયકનાયિકાલક્ષણ ગ્રંથ’ નોંધપાત્ર છે. ‘ચાતુરચિત્તવિલાસ’ ગુજરાતી અને હિંદી બંનેમાં ચાલે છે. એની કાવ્યશૈલી કૂટ છે. તેમાં સમસ્યા તથા અવળવાણી પ્રયોજાઈ છે. એમાં પુરાણકથાઓ, વ્યવહારચરિત્ર અને કૃષ્ણમહિમા નિરૂપાયો છે. ‘અલૌકિક નાયકનાયિકાલક્ષણ ગ્રંથ’માં ૫૦૦ ઉપરાંત કડીઓ છે. કવિનો આકૃતિમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ મુખ્ય સ્વામિની રાધાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરવાનો છે તે માટે તેમણે શૃંગારસના આલંબનરૂપે નાયિકાભેદનું વિવરણ કર્યું છે. ૧૦૮ સુધીની સંખ્યા ધરાવતી વસ્તુઓની સુચિ કરતી મુદ્રિત કૃતિ ‘વસ્તુદીપિકા’ અને ‘પિંગળસાર’ કવિની બહુશ્રુતતાનો પરિચય કરાવે છે. લાવણી, રેખતો વગેરે અનેક પદ્યબંધોમાં ચાલતા ઘણાં પદો પણ કવિએ રચ્યાં છે.

દયારામનું લેખન આમ જથ્થા દૃષ્ટિએ વિપુલ છે પરંતુ તેમનો ખરો ઉન્મેષ તો તેમની ગરબીઓમાં જ પ્રગટ્યો છે. ગરબીઓથી તેઓ આપણામાં લોકપ્રિય બન્યા છે.

3.5 સારાંશ

આ એકમના અભ્યાસથી તમે કવિ દયારામના સમગ્ર સર્જનથી પિરચિત થયા. પદસ્વરૂપને એની ટોચે પહોંચાડવામાં દયારામનો ફાળો કેટલો નોંધપાત્ર રહ્યો છે તે તમે અનુભવ્યું હશે.

આ ઉપરાંત દયારામના જીવન વિશેની તમને કેટલીક માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ હશે.

કવિના તીવ્ર ગોપીભાવનો તમને અનુભવ થયો હશે. કવિની દીર્ઘકૃતિઓ, બોધાત્મક કૃતિઓ, આખ્યાનસ્વરૂપ કૃતિઓ, નામસંકીર્તનાત્મક કૃતિઓ, કથાત્મક અને પ્રસંગ વર્ણનાત્મક કૃતિઓ તથા તેમણે ખેડેલા કેટલાક મધ્યકાલીન સ્વ-સ્વરૂપો - મહિના, તિથિ, વાર, કક્કો - જેવાનો

તમને પરિચય થયો હશે.

ગરબીઓના પરિચયથી તમે એક પુરુષ ભક્ત કવિના હૃદયની ઋજુતાની ઓળખ થઈ હશે. ભક્તિમાં પ્રેમભાવ કેટલો મહત્વનો છે તે તમે નોંધ્યું હશે. આ પ્રેમભાવની તીવ્રતા કવિને તે ભક્ત કે પ્રણયી ? એવા વિવાદ સુધી પહોંચાડે છે તે તમે નોંધ્યું હશે અને વિવાદનું સમાધાન પણ મેળવ્યું હશે.

3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

બ્રહ્મસંબંધ	-	બ્રહ્મની સાથે સંબંધ
પરિચર્યા	-	સેવા, ચાકરી
રંગીલો	-	આનંદી, મોજી, રસિયો
પ્રગલ્ભ	-	પ્રૌઢ, ગંભીર
આરત	-	આતુર, પીડિત
ઉન્મેષ	-	સ્ફુરણ
બહુશ્રુત	-	વિદ્વાન
સંકીર્તન	-	સ્તુતિ
વિપ્રલંભ	-	વિરહ, વિયોગ
અંતસ્તાપ	-	મનમાં થતી બળતરા
ફૂટ	-	અઘરું

3.7 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો-જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો

- (1) દયારામનો સમય જણાવો.
- (2) દયારામના જીવન વિશે માહિતી આપો.
- (3) દયારામના જીવનમાં બનેલા વિવાદ વિશે જણાવો.
- (4) દયારામની દીર્ઘ કૃતિઓનાં નામ આપો અને ‘રસિકવલ્લભ’ વિશે નોંધ લખો.
- (5) કવિની બોધાત્મક અને નામસંકીર્તનાત્મક કૃતિઓ જણાવો.
- (6) કડવાબદ્ધ આખ્યાન કૃતિઓ અને કથનાત્મક કૃતિઓનાં નામ નોંધો.
- (7) દયારામની મુદ્રિત કૃતિઓનાં ૨૦ નામ આપો.
- (8) દયારામે પ્રયોજેલાં મધ્યકાલીન કાવ્યરૂપો વિશે નોંધ કરો.
- (9) કવિની ગરબીઓ વિશે નોંધ લખો.
- (10) દયારામની ગદ્યરચનાઓનાં નામ લખો.
- (11) દયારામે અન્ય ભાષામાં કૃતિઓ કરી છે ? નામ નોંધો.
- (12) કવિની પ્રકીર્ણ રચનાઓ જણાવો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

- (1) ૩ . ૩
- (2) ૩ . ૩, ૨ - ૩
- (3) ૩ . ૩ . ૩
- (4) ૩ . ૪ . ૧
- (5) ૩ . ૪ . ૨, ૩
- (6) ૩ . ૪ . ૪, ૫
- (7) ૩ . ૩, ૩ . ૪
- (8) ૩ . ૪ . ૮
- (9) ૩ . ૪ . ૯
- (10) ૩ . ૪ . ૧૧
- (11) ૩ . ૪ . ૧૨
- (12) ૩ . ૪ . ૧૩

એકમ 4 અન્ય પદસાહિત્ય પરિચય

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 પૂર્વભૂમિકા
- 4.3 વિવિધ પદકારો અને તેમની કવિતા
 - 4.3.1 કૃષ્ણારામ (મહારાજ)
 - 4.3.2 રણછોડજી દીવાન
 - 4.3.3 નરભેરામ
 - 4.3.4 રેવાશંકર
 - 4.3.5 હરદાસ
 - 4.3.6 મનોહર સ્વામી / સચ્ચિદાનંદ
 - 4.3.7 ગિરધર
 - 4.3.8 રાજે
- 4.4 સારાંશ
- 4.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.6 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના સવાલો-જવાબો

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગનો ચોથો એકમ છે. આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા -

- દયારામની સાથે જેમનો ઉલ્લેખ કરવો પડે તેવા અન્ય પદકવિઓનો પરિચય મેળવશો.
- આ પદકવિઓનો સમય અને તેમની રચનાઓનાં નામ તમને જાણવા મળશે.

4.1 પ્રસ્તાવના

એકમ - ૩માં દયારામની પદ-ગરબીઓ અને તેમની અન્ય મહત્વની રચનાઓનો અભ્યાસ તમે કર્યો. તમે નોંધ્યું હશે કે દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પદ-ગરબી કવિતા રચનાર શ્રેષ્ઠ કવિ છે. તેમની પૂર્વે અને સમાંતર થયેલા કમશ: સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ કબીરપંથી લોકસંતો અને સ્ત્રી કવિઓએ પદ સ્વરૂપને સતત વહેતું અને તાજું રાખ્યું છે. દરેક કવિનો વિષય, એમની અભિવ્યક્તિની તરાહ વગેરે અલગ અલગ છે પરંતુ સૌ નોંધપાત્ર રહ્યા છે.

4.2 પૂર્વભૂમિકા

પદ રચનાર દરેક સર્જકો પહેલાં ભક્તો છે ને પછી કવિઓ છે. ઈશ્વરસ્મરણ-ભક્તિ તેમના કેન્દ્રમાં છે. સંસાર તેમને અસાર-મિથ્યા લાગ્યો છે. આ દરેક ભક્ત કવિઓનો ભગવાન જુદો છે કોઈને - મીરાં જેવાને કૃષ્ણ છે, કોઈ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને સહજાનંદ છે, કોઈ અખાને કેવલ્ય બ્રહ્મ છે - પરંતુ મજાની અને આનંદ આપનારી વાત તો એ છે કે સર્વનું ગંતવ્યસ્થાન એક જ છે. અને તે ઈશ્વર-પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવું છે ને મિથ્યા સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવી છે.

દયારામ પછી અને તેમની સાથે - સમકાલીન - સાથે વિવિધ કવિઓ - ગિરધર, રત્નો, રાજે, મનોહરસ્વામી કૃષ્ણારામ, રણછોડજી દીવાન - વગેરેએ પદકવિતા ક્ષેત્રે કેટલુંક મહત્વનું પદાર્પણ કર્યું છે.

4.3 વિવિધ પદકારો અને તેમની કવિતા

4.3.1 કૃષ્ણારામ (મહારાજ)

આ કવિનો જન્મ ઈ. ૧૭૬૮માં થયો હતો અને અવસાન ઈ. ૧૮૪૮માં. ૧૮૮૬ ભાદરવા સુદ ૬

ને દિવસે થયું હતું. 'કાવ્યસંચય' નામે મુદ્રિત મળતા કવિના સંગ્રહમાં ગરબા, ગઝલ, કવિત્ત, લાવણી, અભંગ, વગેરે વિવિધ રચનાબંધો તથા આખ્યાન, કક્કા, તિથિ, સલોકા, આરતી, થાળ વગેરે અનેક કાવ્યપ્રકારો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત 'રુક્મિણી સ્વયંવર આખ્યાન', 'રામાયણનો સાર' સલોકા વગેરે કૃતિઓ પણ મળે છે.

4.3.2 રણછોડજી દીવાન

કવિનો જન્મ ઈ.સ. ૧૦-૧૦-૧૭૬૮/સં. ૧૮૨૪ આસો સુદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો અને મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૮૪૧/સં. ૧૮૯૭ મહા-ફાગણ વદ ૬ના દિવસે થયું હતું. કવિએ ગરબાની રચના કરી છે. તેમની પાસેથી 'ચંડીપાઠ', 'શિવગીતા' અને 'રામાયણના રામાવળી' જેવી ગુજરાતી પદ્યરચનાઓ પણ મળે છે.

4.3.3 નરભેરામ

કવિનો સમય : ઈ.સ.ની ૧૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ અને અવસાન ૧૮૫૨માં થયું હતું. હસતા કવિ તરીકે ઓળખાવાયેલા આ કવિનું સર્જન મુખ્યત્વે પદોમાં થયું છે. ૫ પદની 'કૃષ્ણચરિત્ર-બાળલીલા' કવિની આકર્ષક પદમાળા છે. સત્યભામા નારદને કૃષ્ણ વેચે છે એ રમૂજ પ્રસંગને આલેખતી ૭ પદની કૃષ્ણવિનોદ (મુ.), ૧૪ પદની 'નાગદમણ' (મુ.), ૩૦ પદની રાતમાળા (મુ.), ૧૮ પદની 'વામનાખ્યાન' (મુ.), ૫, પદની સત્યભામાનું રૂસણું, ૧૪ પદની અંબરીષનાં પદો વગેરેમાં નીતિ અને ભક્તિનો બોધ થયો છે. 'બોડાણાચરિત્ર' (મુ.) 'બોડાણાની મૂછનાં પદ' (મુ.), એ સિવાય મુદ્રિત મળતાં બીજાં અનેક પ્રકીર્ણ પદોની રચના કવિએ કરી છે તેમાં કવિની ઉત્કટ રણછોડભક્તિની પ્રતીતિ થાય છે.

4.3.4 રેવાશંકર

કવિનો સમય ૧૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ.સ.ની ૧૮મી સદી પૂર્વાર્ધ છે. કવિ પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ છે. કવિની 'કૃષ્ણલીલા', 'શ્રીકૃષ્ણજન્મચરિત્ર', 'ડાકોરલીલા', 'રાસલીલા', 'રણછોડનું કાવ્ય' આ બધી કૃતિઓ મુદ્રિત મળે છે. ઉપરાંત કવિનાં કેટલાંક પ્રકીર્ણ પદો પણ મળે છે.

4.3.5 હિરદાસ

કવિનો સમય ૧૮મી સદી ઉત્તરાર્ધ - ઈ.સ.ની ૧૮મી સદી પૂર્વાર્ધ છે. ધોળ, ગરબી, તિથિ, મહિના, ચાબખા વગેરે પ્રકારના કવિનાં ૫૦ જેટલાં પદો મુદ્રિત મળે છે. આ ઉપરાંત ૧૩ કડવાંને ૨૩૫ કડીની 'શિવવિવાહ' (૨.ઈ. ૧૮૧૫), વિવિધ રાગનિર્દેશવાળું ૮૧ કડીનું 'દ્રોપદી ચીરહરણ આખ્યાન' મુદ્રિત મળે છે. કવિનાં પદોનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માતાની ભક્તિ રહ્યો છે. કેટલાંક પદો હિન્દી અને પંજાબીમાં પણ મળે છે.

4.3.6 મનોહર સ્વામી / સચ્ચિદાનંદ

કવિનો જન્મ ઈ. ૧૭૮૮માં અને અવસાન ઈ. ૧૮૪૫/સં. ૧૮૦૧, વૈશાખ સુદ ૧૪ના રોજ થયું હતું. કવિએ કેટલીક આખ્યાન કૃતિઓની રચના કરી છે. ઉપરાંત તેમનાં ૨૨૫ જેટલાં ગુજરાતી અને હિંદી પદો મુદ્રિત મળે છે. એમાં અખા જેવી પ્રહારક વાણી છે. કવિએ મૂર્તિપૂજા, કર્મકાંડ, તપ-તીર્થ વગેરે સાધનો દ્વારા થતી લૌકિક ભક્તિ પર ચાબખા તાનોપદેશ અને વૈરાગ્યબોધની જીકર કરી છે.

4.3.7 ગિરધર

કવિનો જન્મ ઈ. ૧૭૮૭માં અને અવસાન ઈ. ૧૮૫૨/સં. ૧૮૦૮ ભાદરવા વદ ૨ ના રોજ થયું. કવિની રામાયણ કૃતિ મહત્વની છે. ગુજરાતી પ્રજામાં તેનો અસાધારણ પ્રચાર થયો છે. આ ઉપરાંત ૮૫૦૦ કડીની 'કૃષ્ણચરિત્ર', ૧૮૪૫ કડીની 'રાજસૂયયજ્ઞ', ૮૪૫ કડીની 'પ્રહલાદ આખ્યાન', ૨૬ નામક ૨૬ કડવાં અને ૩૭૦ કડીની 'તુલસીવિવાહ' મુદ્રિત જેવી આખ્યાન કૃતિઓ મળે છે. તેમ જ ગરબી, ધોળ વગેરે નામોથી ઓળખાવાયેલાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં તથા ઉપદેશાત્મક પદોને કુંડળિયા, જૂલણા, સવૈયા જેવી પ્રકીર્ણ પ્રકારની રચનાઓ પણ મળે છે.

પદો તેમ જ પ્રકીર્ણ રચનાઓનો મોટો ભાગ હિંદીમાં છે. એમાં વસંતનાં, હિંડોળાનાં, હોળીનાં, રામજન્મસમયનાં એમ વિવિધ પદો મળે છે.

4.3.8 રાજે

કવિનો સમય ૧૮મી સદી પૂર્વાર્ધ છે. કવિ દયારામના નજીકના પુરોગામી છે. તેમની પાસેથી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને જ્ઞાનબોધની મધુર તથા પ્રાસાદિક કવિતા મળે છે. કૃષ્ણના ગોકુળ જીવનના પ્રસંગો લઈને કવિએ ‘રાસપંચાધ્યાયી / કૃષ્ણનો રાસ’, ‘ગોકુળલીલા’, ‘ભારમાસ’ વગેરે રચનાઓ આપી છે. આ કૃતિઓ મુદ્રિત મળે છે.

કવિની ખરી કવિત્વશક્તિ તેમનાં પદોમાં પ્રગટ થાય છે. ૧૫૦ જેટલાં તેમનાં મુદ્રિત પદો મળે છે. આ પદો વિવિધ રાગ-ઢાળોમાં રચાયેલાં છે. પદોની રચનારીતિનું વૈવિધ્ય, ભાષાનું માધુર્ય, કલ્પનાની ચમત્કૃતિ અને ભાવની આદ્રતાથી કવિને સારા પદકવિઓમાં સ્થાન મળ્યું છે.

આ સિવાય અન્ય નાના કવિઓએ પણ કેટલીક કૃતિઓ આપી છે.

4.4 સારાંશ

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે દયારામ પછીની પદસાહિત્યની પરંપરાના પરિચયમાં આવ્યા હશો. પદસાહિત્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામ ટોચ પર છે પણ તેમના પછી પણ નાના નાના દીપકો આ સ્વરૂપમાં પ્રગટતા રહ્યા છે. અને પરંપરાને તાજી રાખતા રહ્યા છે એ તમે જોયું હશે.

દયારામ પછી અને તેમની સાથેના કવિઓની કૃતિઓનાં નામો અને તે મુદ્રિત છે કે નહીં એ વિશે તમને માહિતી મળી હશે. આ કવિઓમાં ગિરધર અને રાજેને તો આજે પણ પ્રજા જાણે છે એ તમને અનુભવાયું હશે. ગિરધરનું રામાયણ ઘણું લોકપ્રિય છે એ તમે જાણો છો.

ટૂંકમાં, આ એકમના અભ્યાસથી તમને દયારામ આસપાસના સઘળા પદકવિતા સાહિત્યના ઇતિહાસની જાણકારી ઉપલબ્ધ થઈ છે.

4.5 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

તરાહ - રીત
પ્રાસાદિક - પ્રસાદગુણવાળું

4.6 ‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો-જવાબો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના સવાલો

- (1) દયારામ પછીના પદ સાહિત્યકારોનાં નામ જણાવો.
- (2) દયારામ પછીના પદસાહિત્યકારોના જન્મ-અવસાનના સમય નોંધો.
- (3) ગિરધર અને રાજેનો પરિચય આપો.
- (4) નરભેરામની કૃતિઓનાં નામ જણાવો.
- (5) હરદાસ અને રેવાશંકરની કૃતિઓનાં નામ આપો.
- (6) કૃષ્ણરામ અને રણછોડજી દીવાનની સાહિત્યસેવા જણાવો.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ના જવાબો

- (1) 4.3
- (2) 4.3
- (3) 4.3.6, 7
- (4) 4.3.3
- (5) 4.3.4, 5
- (6) 4.3.1, 2.

એકમ 5 મધ્યકાળનું ગદ્યસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશો
- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 પૂર્વભૂમિકા
- 5.3 મધ્યકાળના ગદ્યસાહિત્યની પરંપરાનો પરિચય
 - 5.3.1
 - 5.3.2
 - 5.3.3
- 5.4 મધ્યકાળની કેટલીક ગદ્યકૃતિઓનો પરિચય
 - 5.4.1 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત'
 - 5.4.2 'ખડાવશ્યક બાલાવબોધ'
 - 5.4.3 બાલશિક્ષા
 - 5.4.4 'મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક'
- 5.5 લોકસાહિત્યનો પરિચય અને સાહિત્યપ્રકારો
 - 5.5.1
 - 5.5.2 લોકગીત
 - 5.5.3 લોકકથા
 - 5.5.4 લોકનાટ્ય-ભવાઈ
 - 5.5.5 કહેવતો, ઉખાણાં અને સમસ્યા
- 5.6 સારાંશ
- 5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

5.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા વિભાગનો પાંચમો એકમ છે. આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે -

- મધ્યકાળમાં રચાયેલા ગદ્યસાહિત્યની પરંપરાથી પરિચિત થશો.
- મધ્યકાળમાં રચાયેલા ગદ્યસાહિત્યની મહત્વની કૃતિઓથી પરિચિત થશો.
- લોકસાહિત્યનાં સૈદ્ધાંતિક પાસાંઓથી અને લોકસાહિત્યના ભિન્ન સાહિત્ય પ્રકારોથી પરિચિત થશો.

5.1 પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં મધ્યકાલીન ગદ્યસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનું મહત્વનાં અંગો-ઘટકો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય પદ્યમાં જ રચાયું છે એવું નથી. એ સમયે ગદ્યમાં પણ સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ હતી. આ ગદ્યસાહિત્યમાંની વિષયસામગ્રી પણ મહત્વની છે. એમાં કથા છે અને સમીક્ષા પણ છે. વ્યાકરણ પણ છે, બોધ-ઉપદેશ પણ છે. પ્રશ્નો અને ઉત્તરોરૂપે સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિમાં ગદ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

જેના રચયિતાનાઓના નિર્દેશો નથી અને કંઠસ્થ પરંપરામાં પ્રચલિત છે એવું લોકસાહિત્ય પણ મહત્વનું અંગ છે. એના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંપરિત રૂપનું આ લોકસાહિત્ય પણ મધ્યકાલીન સાહિત્યની પરંપરા સાથે જ અવલોકવું જોઈએ. આ બંને ધારાથી પરિચિત થયા હોઈએ તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રજા પરંપરાથી અનભિજ્ઞ રહ્યા કહેવાઈએ. એ રીતે અને એ કારણે પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના ગદ્યસાહિત્યથી અને પરંપરિત લોક સાહિત્યથી પરિચિત થવું આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે.

5.2 પૂર્વભૂમિકા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પદ સાહિત્યથી અને કથામૂલક સાહિત્યથી પરિચિત થયા છો. આ પદ સાહિત્ય અને કથામૂલક સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો જેવા કે આખ્યાન, રાસ, પદ્યવાર્તાથી પણ અભિજિત થયા છો. પદ કવિતાથી પણ પરિચિત થયા છો અને આ સાહિત્યના જુદા જુદા કર્તાઓથી પણ પરિચિત થયા છો. હવે અહીંથી તમે મધ્યકાલીન ગદ્યસાહિત્ય થી પરિચિત થશો. આ ગદ્યસાહિત્ય કૃતિઓમાંની ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની વિષય સામગ્રીથી પરિચિત થશો અને આ કૃતિઓની સમગ્ર પરંપરામાં આગવી મુદ્રાનો પરિચય પ્રાપ્ત થશે.

મધ્યકાળ દરમ્યાન પરંપરિત રૂપના લોકસાહિત્યનો પણ પ્રવાહ ગતિમાં હતો. આ લોકસાહિત્ય પણ અનેક પ્રકારોમાં રચાયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં કર્તાઓનું નામ નથી હોતું એટલે એ અજ્ઞાત કવિની કૃતિઓ તરીકે ન ઓળખાવાને બદલે એ કંઠસ્થ પરંપરામાં જીવંત રહેલું હોવાને કારણે મધ્યકાલીન અજ્ઞાત કૃતિને બદલે લોકસાહિત્ય પરંપરાની કૃતિ તરીકેના નામને/ઓળખને પ્રાપ્ત કરે છે. આ લોકસાહિત્યનો અને એના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોનો પરિચય મેળવવો પણ જરૂરી છે. એ જ રીતે મધ્યકાલીન સાહિત્યથી અલગ તરી આવે છે અને એના કેટલા પ્રકારો છે? એનો ટૂંકો પરિચય મેળવવાથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામાં ભળેલા એક પ્રવાહથી પરિચિત થવાનું બનશે અને એ રીતે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની પૂર્ણ રૂપની છબિનું દર્શન થશે.

5.3 મધ્યકાળના ગદ્યસાહિત્યની પરંપરાનો પરિચય

5.3.1

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય લગભગ પદ્યમાં જ લખાયું છે. ગદ્યનો હજુ પૂરો વિકાસ થયો ન હતો. જે કાંઈ ગદ્ય લખાતું એ પણ પદ્યના પાશવાળું જ રહેતું. આમ છતાં પદ્યના વિપુલ પ્રવાહની સાથે ગદ્યનું ખેડાણ પણ થયેલું જેવા મળે છે, જે બહુધા જૈન કવિઓને હાથે થયું છે. અને એમાં વિષયસામગ્રીનું વૈવિધ્ય પણ સારા એવા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

5.3.2

ઈ. સ.ની તેરમી શતાબ્દીમાં ‘આરાધના’ અને ‘બાલશિક્ષા’ ચૌદમી શતાબ્દીમાં તરુણપ્રભસૂરિનું ‘ખડાવશ્યક બાલાવબોધ’ અને ‘કુલમંડનગણિ’ કૃત ‘મુગ્ધાવ બાલાવબોધ ઔક્તિક’ ગદ્યગ્રંથો મુખ્ય છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં સોમસુંદરસૂરિના ‘ઉપદેશમાલા’, ‘યોગશાસ્ત્ર’, ‘ખડાવશ્યક’ આદિ બાલાવબોધો અને માણિક્યસુંદરસૂરિનું ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ ખાસ ઉલ્લેખનીય કહી શકાય એવી ગદ્યકૃતિઓ છે. સોળમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ‘પાંડવગીતા’, ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’, ‘વેતાળપચીસી’ તથા ‘સિંહાસનબત્રીશી’ ઉલ્લેખનીય ગદ્યકૃતિઓ છે. આ બધી ગદ્યકૃતિઓમાં પરંપરાનું અનુસંધાન છે અને કેટલીક કૃતિઓ નવી પરંપરા પણ રચે છે. સત્તરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા ભાગવત્ અને યોગવશિષ્ઠનાસાર તથા ચાણક્યનીતિના સારાનુવાદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ઉપરાંત પંચદંડ, શુકબહોંતેરી અને વેતાળપચીસી પણ ધ્યાનાર્હ ગદ્યગ્રંથો છે. આ ગાળા દરમ્યાન રચાયેલું સહજાનંદ સ્વામીકૃત ‘વચનામૃત’ ગદ્યસાહિત્યનો સુંદર નમૂનો છે. એમાં ધાર્મિક, સામાજિક, નૈતિક વિગતોને સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિમાં વણી લેવામાં આવી છે. એ રીતે ‘વચનામૃત’ ગદ્યસાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ છે. એમાંની બોલચાલની છટા, સરળ બોધાત્મક પદાવલીનું મહત્ત્વ ધણું છે.

5.3.3

‘આરાધના’ની ભાષા સંસ્કૃતપ્રચુર છે. એની પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી પાછળથી ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ માં પણ જળવાયેલી છે. સંગ્રામસિંહની ‘બાલશિક્ષા’ અને કુલમંડન ગણિકૃત ‘મુગ્ધાવબોધ’. ઔક્તિકનું ગદ્ય એના રચનાકાળ વખતે પ્રચલિત બન્યું હતું. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવતી આ બે ગદ્યકૃતિઓ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વની બની રહે છે. તરુણપ્રભ અને સોમસુંદર મુખ્યત્વે બાલાવબોધના લેખકો છે, અને કુલમંડનગણિ ઔક્તિક’ ના રચયિતાઓ છે. સોમસુંદરનું ગદ્ય સરળ અને પ્રવાહી છે. એમાં દૃષ્ટાંતો, ઉદાહરણો, અલંકારો પણ આસ્વાદ

5.4 મધ્યકાળની કેટલીક ગદ્યકૃતિઓનો પરિચય

5.4.1 ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યમાં મળી આવતી કૃતિઓમાં માણિક્યસુંદરસૂરિકૃત ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ અત્યંત મહત્વની કૃતિ છે. ઈ.સ. ૧૪૨૨માં લખાયેલી આ કૃતિ પાંચ ઉલ્લાસમાં વિભક્ત છે. અનેક ચમત્કારોથી ભરેલું અને પૂર્વભવને આ ભવ સાથે જોડતું એનું જિજ્ઞાસાપૂર્ણ અને રસપ્રદ કથાવસ્તુ, પ્રાસયુક્ત અને લયબદ્ધ ગદ્ય, તત્સમ શબ્દોના બનેલા દીર્ઘ સમાસની બાહુલતા વગેરેને કારણે આ કૃતિ રમણીય બની છે. સમકાલીન સમાજની માહિતીઓનું વિગતે નિરૂપણ પણ અત્રે છે, ઉપરાંત એનાં વર્ણનો પણ અહીં આપ્યાં છે.

બાણભટ્ટની ‘કાદંબરી’ બનવા મથતી આ કૃતિને તેના જૈન કર્તાના ધર્માભિનિવેશે પુણ્યનો પ્રભાવ દાખવતી એક ધર્મકથાના ઘેરા રંગથી રંગી દીધી હોવા છતાં રસપ્રદ કથાનકને કારણે એની મહત્તા વિશેષ છે.

5.4.2 ‘ષડાવશ્યક બાલાવબોધ’

તરુણપ્રભસૂરિની ૭૦૦૦ ગ્રંથાગ્રની ગદ્યકૃતિ ‘ષડાવશ્યક બાલાવબોધ’ અન્ય શાસ્ત્રાધારોને ગાથા-શ્લોકોને સમાવીને એના અંગે અપાયેલી વિસ્તૃત સમજૂતી, દૃષ્ટાંતરૂપે અનેક કથાઓ, શિષ્ટ, પ્રૌઢ, સંસ્કૃતાદ્ય ભાષા તથા પ્રવાહિતા-પ્રાસાદિકતાભરી સાહિત્યિક ગદ્યછટાને કારણે ઘણી નોંધપાત્ર બને છે. કવિએ કેટલાંક સ્રોત સ્તવનો સંસ્કૃતમાં પણ રચ્યાં છે. એમાંનાં પ્રસંગોચિત રીતે બે સ્તવનો ‘ષડાવશ્યક બાલાવબોધ’ વૃત્તિ માં પણ ગૂંથાયાં છે. આમ વિવિધ પ્રકારની માહિતીને અનુષંગે, કથાઓને આધારે, દૃષ્ટાંતોથી વિષયને સરળ રીતે સમજાવતી આ કૃતિ સમગ્ર પરંપરામાં અને બાલાવબોધ સાહિત્યપ્રકારમાં મહત્વની છે.

5.4.3 બાલશિક્ષા

સંગ્રામસિંહની ગદ્યકૃતિ બાલશિક્ષાને ગુજરાતીના હાલના ઉપલબ્ધ ઔક્તિકોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તે સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા ને ગુજરાતી દૃષ્ટાંતોની મદદથી વ્યાકરણની સમજૂતી આપતી કૃતિ છે. એના કર્તાનો આશય ભાષા શિક્ષણનો છે. ભાષાને શીખવવાની એક આગવી પદ્ધતિના પણ આ ગ્રંથમાં દર્શન થાય છે. અનેક ઉદાહરણરૂપ પંક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતોથી ગ્રંથ રસપ્રદ બન્યો છે.

5.4.4 ‘મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક’

કુલમંડનગણિનું ‘મુગ્ધાવબોધ-ઔક્તિક’ ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા સંસ્કૃત વ્યાકરણને રજૂ કરતી ગદ્યકૃતિ છે. છતાં પણ અહીં ગુજરાતી ભાષાપ્રયોગોની પણ નોંધ આપવામાં આવી છે. આથી એ સમયના ગુજરાતી વ્યાકરણથી પણ આપણે પરિચિત થઈ શકીએ છીએ. ૧૪મી સદીના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે આ કૃતિ મહત્વની બને છે. ઔક્તિક એટલે ઉક્તિ વિશેની રચના એટલે કે ભાષા વિશેની રચના હકીકતે વ્યાકરણ વિષયક ગદ્યગ્રંથો માટે રૂઢ થયેલ સંજ્ઞા તે ઔક્તિક છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

(1) નીચેના કર્તાઓ સાથે સામે દર્શાવેલી ઉચિત કૃતિ જોડો :

૧. તરુણપ્રભસૂરિ	૧. ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’
૨. માણિક્યસુંદરસૂરિ	૨. ‘મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક’
૩. સોમસુંદરસૂરિ	૩. ‘બાલશિક્ષા’

- (2) મધ્યકાલીન ગદ્યપરંપરાનો પરિચય કરાવો.
- (3) 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર'નો પરિચય કરાવો.
- (4) 'ખડાવશ્યક બાલાવબોધ' નો પરિચય કરાવો.
- (5) મહત્વની મધ્યકાલીન ગદ્યકૃતિઓનો પરિચય કરાવો.

5.5 લોકસાહિત્યનો પરિચય અને સાહિત્યપ્રકારો

5.5.1

મધ્યકાળનાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો અને વિવિધ સર્જકોની સાહિત્યરચનાઓની સમાંતરે જ લોકસમસ્તની મૂડી જેવું તળપદું સાહિત્ય વિકસ્યું ને કંઠોપકંઠ વિચર્યું તેની નોંધ પણ લેવી જ રહી. આ સાહિત્ય તે લોકસાહિત્ય.

લોકસાહિત્ય એટલે લોકોનું, લોકો માટેનું અને લોકો મારફતે રચાયેલું સાહિત્ય. પ્રજાજીવનની ઊર્મિઓને એની આદિમ ભાવનાઓને વાચા આપતું આ સાહિત્ય કોઈ એક વ્યક્તિનું નહીં પણ જનસમસ્તનું છે. એનું કર્તૃત્વ એક નહીં પણ અનેક ઊર્મિસભર હૈયાં દ્વારા સમૂહગત રીતે થયું હોય છે એ સંઘોર્મિનું ગાન છે. લોકસાહિત્યે માનવહૃદયના અનેક ભાવોને વાચા આપી છે. લોકસાહિત્ય એ તત્કાલીન સમાજજીવનને સમજવાની ચાવી છે. લોકસાહિત્યમાં જનસમુદાયના વિવિધ ભાવો કોઈ પણ આવરણ વિના એમાં અભિવ્યક્ત થયેલા હોય છે.

લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન થવા લાગ્યું એ પછી લોકગીતો, ગીતકથાઓ, લોકકથાઓ, લોકનાટ્ય, લોકસુભાષિતો, કહેવતો વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં, લોકગીતોના અનેક પ્રકારો છે : લગ્નગીતો, જનોઈગીત, પુત્રજન્મનાં ગીતો, ઋતુગીતો, રાંદલનાં ગીતો, શ્રમનાં ગીતો, હાલરડાં વગેરે. લોકસાહિત્યના વિકાસ અને સંવર્ધનમાં ગુજરાતના નારી સમાજનો મુખ્ય હિસ્સો છે. એમના બહુમૂલ્ય એવા યોગદાનથી જ લોકસાહિત્ય જીવંત પરંપરામાં ટકી રહ્યું એમ કહી શકાય. ગીતોમાં કોઈ કથા ગૂંથીને કહેવાઈ હોય એને ગીતકથા કહેવામાં આવે છે. આવી ગીતકથાઓ ઐતિહાસિક, કૌટુંબિક અને ઇતિહાસયુગ પૂર્વેની પણ હોય છે. લોકકથાઓનું પગેડું છેક વૈદિક કાળ સુધી પહોંચી જાય છે. ઉર્વશી - પુરુરવા, અગત્ય, લોપામુદ્રા, અવન, ભાગવ વગેરેની અનેક લોકકથાઓ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ જેવા કથાઉપદેશના ગ્રંથોમાં નીતિકથાઓ છે. જ્યારે 'બૃહત્કથા', 'વેતાળપંચવિંશતિકા', શુકસપ્તતિ વગેરે જેવી કથાઓ મનોરંજનાત્મક છે.

વહેતા લોકજીવનમાંથી સાહજિક રીતે પ્રગટ થતું, જનસમાજના વેદના અને ઉલ્લાસને ગાતું લોકકંઠથી આપોઆપ સરી પડતું અને સચવાઈ રહેતું લોકસાહિત્ય લોકસંસ્કૃતિની સઘળી સોડમ ધરાવે છે. સ્વયંભૂ, નિર્વ્યાજ સ્વાભાવિક અને પ્રજાજીવનના સામૂહિક ભાવોની અભિવ્યક્તિ એ લોકસાહિત્યની વિશેષતા છે. લોકસાહિત્ય એ અતિ પ્રાચીન સ્રોત છે, સમય જતાં એમાં સ્વરૂપ - વિકાસ પણ સધાયો છે. હાલને તબક્કે લોકોક્તિ, લોકગીત, લોકકથા, લોકગાથા અને લોકનાટ્ય જેવાં સ્વરૂપો મળે છે. આ સ્વરૂપો પણ ઉત્તરોત્તર વિદગ્ધ થઈ રહેલાં જણાય છે. આમ, ગુજરાતી ભાષાનું લોકસાહિત્ય એ આધુનિક સમયને મળેલો અમૂલ્ય વારસો છે.

લોકસાહિત્યના જે પ્રકારો વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા છે તેમાં લોકગીત, લોકવાર્તા, લોકનાટ્ય, લોક-કહેવતો અને ઉખાણાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારોનો પરિચય મેળવીએ.

5.5.2 લોકગીત

લોકગીતના ઉદ્ભવની પ્રક્રિયા ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. તે માનવજાતની સાથે વિકાસ પામ્યું છે. લોકસાહિત્યનો મોટો ભાગ લોકગીત સ્વરૂપે સચવાયેલો છે. રોજબરોજના જીવનભાવો સહજતાથી લોકગીતોમાં ગૂંથાયા હોય છે. લોકગીતના જે કંઈ પ્રકારો છે તે લોકસાહિત્યના વિભાગમાં સમાવિષ્ટ

થાય છે. તેમાં, હાલરડાં, ગોરમાનાં ગીતો, લગ્નગીતો, રાંદલનાં ગીતો, તુલસી વિવાહનાં ગીતો, ઉત્સવમેળાનાં ગીતો, મરસિયાં કે છાજિયાં વગેરેને ગણાવી શકાય.

બાળહાલરડાંઓ આપણી લોકસંસ્કૃતિનું અંગ છે. તેમાં વાત્સલ્ય ધબકે છે. લગ્નજીવનનો મહિમા ગાતાં લગ્નગીતો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે વણાયેલાં છે. ગોરમાનાં ગીતોમાં પ્રતોનો મહિમા છે. રાંદલનાં ગીતોમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો મહિમા છે, તેની પાછળ શુદ્ધ અને પવિત્ર ભાવના રહેલી છે. ઉત્સવમેળાનાં ગીતોમાં લોકજીવનના ઉલ્લાસને સ્થાન છે. સાથે સાથે મૃત્યુનો મહિમા પણ ઓછો નથી ગવાયો. ભક્તિ એ માનજીવનનો છેલ્લો તબક્કો ગણવામાં આવે છે. માટે ભજનો કે સંતવાણીનો સમાવેશ પણ લોકગીતના વિભાગમાં કરવામાં આવે છે.

વિદ્વાનોએ લોકગીતોનું વર્ગીકરણ પણ કર્યું. તેમાં અવસ્થા પ્રમાણેનાં લોકગીતોમાં શિશુ અવસ્થાનાં લોકગીતો, કુમાર અવસ્થાનાં લોકગીતો, યુવાવસ્થાનાં લોકગીતો તથા વૃદ્ધાવસ્થાનાં લોકગીતો, જ્ઞાતિ પ્રમાણેનાં લોકગીતોમાં અનેક નાનીમોટી જાતિઓ કે જ્ઞાતિઓમાં જાન-જાતનાં લોકગીતો ગવાતાં હોય છે. પુરુષવર્ગનાં લોકગીતો અને સ્ત્રીવર્ગનાં લોકગીતો પણ અલગ હોય છે. પ્રાસંગિક પ્રસંગ પ્રમાણે ગવાતાં લોકગીતો હોય છે. આ ઉપરાંત ઋતુ પ્રમાણે પણ જુદાં જુદાં લોકગીતો ગવાય છે. દરેક પ્રદેશને પોતાનાં વિશિષ્ટ લોકગીતો હોય છે. લોકગીતો રસ પ્રમાણે પણ ગવાતાં હોય છે. તેમાં લગ્નગીતોમાં શૃંગાર, મરસિયામાં કરુણ, ગરબા કે ગરબીમાં વીર, હાલરડાંમાં વાત્સલ્ય, ફટાણાંમાં બીભત્સ તથા હાસ્ય, ભજનો-કીર્તન, ધોળ વગેરેમાં શાંત રસ છે તો સરજૂ આરણ્યમાં ભયાનક રસ પણ જોવા મળે છે. લોકગીતમાં વિષયવૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમાં ઉલ્લાસ છે તો વિષાદ પણ છે, ક્યાંક હળવો વિનોદ છે, તો ક્યાંક સૂક્ષ્મ વેદના પણ છે.

5.5.3 લોકકથા

ગુજરાતીમાં રુસ્તમ ખુરશેદ ઈરાનીએ ઈ.સ. ૧૮૮૫માં લોકકથા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો. લોકકથા આપણી માનવસંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે વિકાસ પામી છે, લોકકથાનું સર્જન આદિકાળથી થતું આવ્યું છે. જ્યારે ચિત્ર કે લિપિનો જન્મ થયો ન હતો ત્યારે કંઠ દ્વારા, કુતૂહલ અને કૌતુકજનક વાતો કહેવાનું શરૂ થયું. આ સાથે લોકકથાનો જન્મ થયો. લોકકથાઓમાં કૌતુક રંગી વાતાવરણ હોય છે. પહાડ, વડલો, પવનપાવડી વગેરે ઊડી શકે છે. ઊડતા ધોડાની પણ વાત આવે છે. જેમાં માનવની આદિમ વૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. લોકકથામાં (MOTIF) કરામતનું તત્ત્વ જોવા મળે છે. આવી કરામતો દુનિયાની વાર્તાઓમાં પડેલી છે જેને ડૉ. સ્ટિથ થોમસને ઈન્ડેક્સમાં વહેંચી નંબર આપ્યા છે.

લોકકથાના બે મોટા પ્રકારો છે : ૧. પુરાકલ્પનકથા (MYTH), ૨. લોકકથા (TALE). એ રીતે કાં તો ધર્મ ઇતિહાસને અનુલક્ષતી અથવા તો દંતકથા કે કાલ્પનિક કથાનકને અનુલક્ષતી કથાઓ મળે છે. લોકકથામાં વ્રતકથાઓ એક વિશિષ્ટ ભાતની કથાઓ છે. બાળલોકકથાઓ પણ એવો જ મહત્ત્વનો પ્રકાર છે. લોકકથા બારોટ, ચારણ એમ વિવિધ કથકો દ્વારા પ્રાપ્ત કૌશલ્યથી રજૂ થતી હોય છે. એ રીતે લોકકથા એ પ્રસ્તુતીકરણની કળા છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે દુહાઓ પણ પ્રયોજાયેલ હોય છે. એનું ગદ્ય પણ આસ્વાદ્ય હોય છે.

5.5.4 લોકનાટ્ય-ભવાઈ

લોકસાહિત્યના પ્રકારોમાં લોકનાટ્ય ભવાઈનો પણ સમાવેશ થાય છે. લોકનાટ્ય ભારતના દરેક પ્રાંતમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતમાં પક્ષગાન કે કથકલીનૃત્ય પણ આખરે તો આપણી નાટ્યકલાનું ગૌરવ છે. રાજસ્થાનમાં ખ્યાલ, ઉત્તર પ્રદેશમાં નવટંકી, બંગાળમાં જાત્રા, મહારાષ્ટ્રમાં તમાચા અને ગુજરાતમાં લોકનાટ્ય કે ભવાઈ તરીકે ઓળખાય છે.

ભવાઈ સાથે અસાઈત કવિનું નામ જોડાયેલું છે. અસાઈતના ત્રણ પુત્રોનાં ઘરવાળા ત્રણ ઘરવાળા-તરગાળા નામથી ઓળખાયા. અસાઈતે રોજનો એક વેશ લખીને ૩૬૦ દિવસના જુદા-જુદા વેશ લખ્યા છે. એવી પરંપરિત માન્યતા પ્રચલિત છે.

ભવાઈની રજૂઆત વેશ દ્વારા થાય છે. એમાં સંવાદ, નૃત્ય, અંગ કસરત, ક્યારેક હાથચાલાકી વગેરે અદ્ભુત આકર્ષણ જમાવે છે. ભૂંગળનું વાદ્ય ભવાઈનું એક વિશિષ્ટ વાદ્ય છે. જૂઠણનો વેશ,

કજોડાંનો વેશ, મિયાંબીબીનો વેશ વગેરે જાણીતા વેશ છે. એમાં પૂરતું સાહિત્યતત્ત્વ પડેલું છે. ભવાઈમાં સ્ત્રીપાત્રો પુરુષો ભજવે છે. ઉપર્યુક્ત ભવાઈના વેશે સામાજિક સુધારાનું કાર્ય પણ કરેલું છે.

વર્તમાન સમયમાં આ લોકપ્રિય કલાસ્વરૂપ પરત્વે લોકરુચિ ઘટી ગઈ છે. આજની કેટલીક ભજવણી અરુચિકર દ્વિઅર્થી ભાષાપ્રયોગને કારણે કક્ષાથી નીચી ઊતરી ગઈ જણાય છે. પરંતુ નાટ્ય-પ્રયોગોમાં ભવાઈનો સમુચિત વિનિયોગ થયો છે એથી નાટકમાં સ્વરૂપને તો લાભ જ થયો છે.

5.5.5 કહેવતો, ઉખાણાં અને સમસ્યા

લોકસાહિત્યમાં કહેવતો, ઉખાણાં કે સમસ્યાબાજીનું પણ મહત્ત્વ છે. કહેવતો જીવનનાં અનેક સત્યોને રજૂ કરે છે. આપણી મોટા ભાગની કહેવતોને કથાતત્ત્વ છે. દરેક કહેવત પાછળ કોઈકને કોઈ કથા રહેલી છે. દા.ત. ‘શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી’, ‘ચેતતો નર સદા સુખી’, ‘સંપ ત્યાં જંપ’, ‘કાગને બેસવું ને ડાળનું પડવું’... વગેરે. આ ઉપરાંત શિક્ષણને લગતી કહેવતો પણ જોવા મળે છે દા.ત. ‘ઠોઠ નિશાળિયો ને વેતરણ ઝાઝાં’, ‘સીધી આંગળીએ ઘી ન નીકળે’ વગેરે. સંસ્કારને લગતી કહેવતોમાં ‘વડ એવા ટેટા ને બાપ એવા બેટા’, મામદો હિંદુ ન થાય વગેરે. આ બધી કહેવતો લોકો જીવનવ્યવહારમાં વાપરે છે.

ઉખાણા અને સમસ્યાનો મહિમા પણ ઘણો છે, જે લગ્નપ્રસંગે કહેવામાં આવે છે. જાન જમતાં પહેલાં જાન બાંધવામાં આવતી. જ્યાં સુધી સમસ્યાનો ઉકેલ ન મળે ત્યાં સુધી જાન જમી શકે નહીં. આમ કહેવતો, ઉખાણાં અને સમસ્યાઓ વ્યાપક રીતે લોકસમુદાયમાં પ્રચલિત હોય છે. એની જાળવણી પણ લોકસમુદાય દ્વારા થઈ શકે એમાં આદાનપ્રદાન પણ થતું રહે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ -2

- (1) લોકસાહિત્યનો પરિચય કરાવો અને વિવિધ પ્રકારોનાં નામો દર્શાવો.
- (2) લોકસાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાંથી લોકગીતનો સ્વરૂપલક્ષી પરિચય કરાવો.
- (3) લોકકથાનો સ્વરૂપલક્ષી પરિચય કરાવો.
- (4) લોકનાટ્ય-ભવાઈનો સ્વરૂપલક્ષી પરિચય કરાવો.
- (5) કહેવતો, ઉખાણાં અને સમસ્યાઓનો પરિચય કરાવો.

5.6 સારાંશ

આ એકમમાં તમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના ગદ્યસાહિત્યની સુસમૃદ્ધ પરંપરા, ઉલ્લેખનીય સર્જકો અને તેમની કૃતિઓથી પરિચિત થયા. કેટલીક મહત્ત્વની ગદ્યસ્વરૂપની કૃતિઓનો પણ પરિચય મેળવ્યો. ગદ્યસ્વરૂપની કૃતિઓમાંની વિવિધ પ્રકારની વિષયસામગ્રીનો પણ તમે પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો. આખ્યાન, રાસ, ફાગુ, પદ, પદ્યવાર્તાની માફક ઔક્તિક અને બાલાવબોધ નામના વ્યાકરણ અને સમીક્ષા - સમજણને લગતા સ્વરૂપનો પણ તમને પરિચય પ્રાપ્ત થયો. તમને ખ્યાલ આવ્યો કે મધ્યકાળમાં પદ્ય ઉપરાંત ગદ્ય પણ પ્રચલિત હતું અને વિકાસમાન હતું. આમ, આ નિમિત્તે મધ્યકાલીન સાહિત્યનું એક પૂર્ણ ચિત્ર તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત થયું.

ગદ્યસાહિત્યની પરંપરા, ગદ્યકૃતિઓનો નિર્દેશ અને મહત્ત્વની ગદ્યકૃતિઓના પરિચય પછી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમાંતરે એક પ્રવાહ વહેતો હતો તે કૈંઠસ્થ પરંપરાનું લોકસાહિત્ય. આ લોકસાહિત્ય અંગેની સમજણ પણ તમે અત્રેથી પ્રાપ્ત કરી. લોકસાહિત્ય કોને કહેવાય, એમાં શું શું સમાવિષ્ટ છે, એ કેવી રીતે સમગ્ર સમાધારિત સાહિત્ય છે તેનો પણ પરિચય મેળવ્યો. લોકસાહિત્યના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો અને એ પ્રકારોમાં કેવાં કથાનકો કેવી રીતે પ્રયોજાતાં હોય છે એનો પણ પરિચય મેળવ્યો. આ લોકકથા, લોકગીત, લોકનાટ્ય વગેરેના સ્વરૂપ અને પેટા પ્રકારોથી પણ તમે પરિચિત થયા. આમ, લોકસાહિત્ય એ એક મહત્ત્વની ધારા છે. અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં તેનાં મૂળ-કૂળ જોવા મળતાં હોય તો તે કારણે તેનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે એનો તમને અહીંથી ખ્યાલ આવ્યો. આ રીતે આ એકમમાંથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મહત્ત્વની બે વિગતોનો તમે પરિચય મેળવ્યો.

5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સાહિત્યપ્રકારો	- સાહિત્ય સ્વરૂપમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો હોય છે તે
સમીક્ષા	- સમજણ, અર્થઘટન, ટીકા-ટિપ્પણ જેમાં છે તે
સંવાદાત્મક અભિવ્યક્તિ	- પાત્ર-પાત્ર વચ્ચેના સંવાદો પ્રશ્નોત્તરરૂપે જેમાં હોય તે
અનભિજ્ઞ	- અજ્ઞાણ, અપરિચિત
અભિજ્ઞિત	- જાણતા થયા, માહિતી પ્રાપ્તિ
પાશવાળુ	- ઢોળ, ભેળસેળ, ઉમેરણ-મિશ્રણ
બાલાવબોધ	- સરળ રીતે સમજાવવું, વિવેચના-અર્થઘટન જેમાં છે તે સાહિત્ય
ઔક્તિક	- વ્યાકરણ, ઉક્તિવિષયક-ભાષની ઉક્તિની જેમાં ચર્ચા છે તે સાહિત્ય

5.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -1

(1) ૧-૪

૨-૧

૩-૧

૪-૨

૫-૩

(2) પ્રત્યુત્તર માટે - 1.3.1, 1.3.2, 1.3.3

(3) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.4.1

(4) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.4.2

(5) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.4.1 થી 1.4.4

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -2

(1) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.5.1 અને પછીના પરિચ્છેદો

(2) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.5.2

(3) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.5.3

(4) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.5.4

(5) પ્રત્યુત્તર માટે જુઓ 1.5.5

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે, હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળાં પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવતારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયુર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસનાં ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો' સ્થાન સમયનાં જવું ન ઘરથી દૂર,
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્યતિમિરનાં પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીએ આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્રનિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્રનિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્રનિર્માણ

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar, Opp. ShriBalaji Temple

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in